

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ВОЛОШЕНКО Інна Олександрівна

УДК 327+351.824.11(574)

**БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ**

23.00.04 – політичні проблеми міжнародних
систем та глобального розвитку

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
політичних наук

Науковий керівник:
Дорошко Микола Савович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади і документально-джерельна база дослідження.....	15
1.1. Теоретичні аспекти і методологічний інструментарій дослідження проблем безпеки.....	15
1.2. Стан дослідження теми і джерельна база дисертації.....	31
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. Формування структури регіональної безпеки в пострадянській Центральній Азії.....	48
2.1. Концептуальні засади політики безпеки нових незалежних держав Центральної Азії.....	48
2.2. Регіональні та глобальні структури безпеки у формуванні центральноазійського комплексу безпеки.....	63
Висновки до розділу 2.....	96
РОЗДІЛ 3. Політика пострадянських центральноазійських держав щодо подолання традиційних загроз безпеки.....	98
3.1. Актуальні військово-політичні проблеми регіону в політиці пострадянських центральноазійських країн.....	98
3.2. Питання економічної безпеки в політиці держав центральноазійського регіону.....	109
Висновки до розділу 3.....	131
РОЗДІЛ 4. Боротьба з нетрадиційними загрозами безпеки в політиці пострадянських держав Центральної Азії.....	133
4.1. Боротьба з релігійним екстремізмом та проявами міжетнічної ворожнечі.....	133
4.2. Проблеми нелегальної міграції, транскордонної злочинності та наркоторгівлі.....	151

4.3. Екологічні проблеми в політиці пострадянських держав Центральної Азії.....	167
Висновки до розділу 4.....	180
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	190

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВОМСА – Програма сприяння управління кордонами в Центральній Азії ЄС-ПРООН

CACI – Центрально-азійська ініціатива із боротьби з наркотиками

CNNC – Китайська національна ядерна корпорація

GWPCACENA – Регіональне водне партнерство в Центральній Азії і на Кавказі Глобального водного партнерства

INOATE – програма міжнародного співробітництва в енергетичній сфері між ЄС, Причорноморськими і Прикаспійськими державами, а також сусідніми з ними країнами

KEGOK – Казахстанська компанія з управління електричними мережами

TACIS – Програма ЄС щодо сприяння прискоренню процесу економічних реформ в СНД (TACIS)

USAID – Агентство США з міжнародного розвитку

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN)

АТЦ СНД – Антитерористичний Центр СНД

ВВП – внутрішній валовий продукт

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ВПС – військово-повітряні сили

ДКБ – Договір про колективну безпеку

ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї

ЕПШШ – Економічний пояс Шовкового шляху

ЕСКАТО – Економічна і соціальна комісія для Азії і Тихого океану

ЄАЕС – Євразійський економічний союз

ЄАС – Євразійський Союз

ЄБРР – Європейський Банк реконструкції та розвитку

ЄврАзЕС – Євразійське економічне співтовариство

ЄС – Європейський Союз

ІРІ – Ісламська Республіка Іран

ІРУ – Ісламський рух Узбекистану

КЕР ЦА – Координаційна Електроенергетична Рада Центральної Азії.
КМС СНД – Колективні миротворчі сили СНД
КННК – Китайська національна нафтогазова корпорація (CNPC)
КНР – Китайська Народна Республіка
КСОР – Колективні сили оперативного реагування
КСШР – Колективні сили швидкого реагування
МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергії
МВФ – Міжнародний валютний фонд
МЗС – міністерство закордонних справ
МОМ – Міжнародна організація з міграції
МОП – Міжнародна Організація Праці
МС – Митний Союз
МФСА – Міжнародний Фонд спасіння Аралу
НАТО – Організація Північноатлантичного Договору (НАТО)
НВЗДА – Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії
ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОДЕР-ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова)
ОДКБ – Організація договору про колективну безпеку
ОЗС СНД – Об'єднані Збройні Сили СНД
ОІК – Організація Ісламська конференція
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ООН-ЕСКАТО – Економічна і соціальна комісія для Азії і Тихого океану
ОЦАС – Організація Центральноазіатського співробітництва
ПЗМ – програма НАТО «Партнерство заради миру»
ПІВТ – Партія ісламського відродження Таджикистану
ПРООН – Програма розвитку ООН
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РФ – Російська Федерація
СІСА – Конференція із взаємодії та створення довіри в Азії

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СОР – Світова організація торгівлі

СПЕКА – Спеціальна програма ООН для економік Центральної Азії

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СУАР – Синьцзян-Уйгурський автономний район

СЦАД – Союз Центрально-азійських держав

TRASECA – міжрегіональна програма ЄС щодо технічного сприяння
(ТРАСЕКА)

ТНК – транснаціональна корпорація

ЦА – Центральна Азія

ЦАД – центрально-азіатські держави

ЦАЕС – Центральноазіатське економічне співтовариство

ЦАР – Центральноазіатський регіон

ЦАРЕС – Центрально-Азійське регіональне економічне співробітництво
(CAREC)

Центразбат – Центрально-Азіатський миротворчий батальйон

ЦРУ США – Центральне розвідувальне управління США

ШОС – Шанхайська організація співробітництва

ЮНЕП – Програма ООН з навколишнього середовища

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та
культури

ЮНОДК – Управління ООН по боротьбі з наркотиками і злочинністю

ЮНФПА – Фонд ООН в області народонаселення

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розпад СРСР й утвердження в Центральній Азії п'яти нових незалежних держав – Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Туркменістану і Узбекистану поставило на порядок денний питання геополітичного вибору країн регіону та забезпечення їх національної безпеки. Якщо в питанні геополітичної орієнтації влада новопосталих держав отримала певний часовий проміжок для прийняття рішень, то вибір моделі національної безпеки ускладнюється низкою проблем, що дісталися у спадок від СРСР, і новими викликами, що постали перед незалежними державами Центральної Азії на початку 1990-х років. Йдеться передусім про врегулювання проблеми кордонів, водо- і енергопостачання в регіоні, боротьбу з проявами міжетнічної ворожнечі та релігійним екстремізмом, вирішення проблеми нелегальної міграції, транскордонної злочинності та наркоторгівлі, боротьбу з міжнародним тероризмом тощо.

25-річний досвід функціонування пострадянських центральноазійських держав показав, що реальний поступ у формуванні системи регіональної безпеки можливий лише за умови міжрегіональної та міжнародної взаємодії. У зв'язку з чим аналіз політики пострадянських країн Центральної Азії щодо вирішення актуальних проблем безпеки в регіоні постає нагальною науковою проблемою. Оскільки в більшості досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених аналізується переважно вплив зовнішніх чинників на формування зовнішньої і безпекової політики пострадянських країн Центральної Азії, дослідження політики держав регіону щодо вирішення проблем регіональної безпеки видається актуальним і своєчасним.

Дослідження проблем безпеки в центральноазійському регіоні актуалізується і у зв'язку з гібридною війною Російської Федерації проти України. Агресивна зовнішня політика РФ, завданням-мінімумом якої є реінтеграція пострадянського простору під егідою Москви, ставить перед

міжнародним співтовариством, в тому числі й владними елітами пострадянських країн, питання вироблення політики безпеки, що унеможливить реалізацію реваншистських планів Кремля. В цьому ми вбачаємо практичну актуальність дослідження теми формування регіонального комплексу безпеки у пострадянській Центральній Азії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» (затверджена протоколом Вченої ради Університету № 13 від 20 червня 2011 року) в контексті наукової теми Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом: політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти» (номер державної реєстрації 16БФ048-01) і наукової теми кафедри країнознавства «Проекції глобальних інтересів на пострадянському просторі» (затверджена протоколом кафедри країнознавства № 8 від 24 березня 2016 року).

Виходячи з актуальності теми дисертації, а також враховуючи недостатній ступінь її дослідження в політичній науці, автор поставила за **мету** здійснити комплексний аналіз політики пострадянських держав Центральної Азії щодо забезпечення безпеки в регіоні у воєнно-політичній, економічній і гуманітарній сферах.

Для реалізації мети дослідження автором визначені наступні **завдання**:

- визначити теоретичні параметри і методологічний інструментарій дослідження впливу політики пострадянських країн Центральної Азії на формування безпечного середовища в регіоні в міжнародно-політичній науці;
- з'ясувати основні загрози у військово-політичній, економічній та гуманітарній сферах, що впливають на національну безпеку держав Центральної Азії;

- проаналізувати участь пострадянських країн Центральної Азії в роботі регіональних та глобальних структур безпеки й на цій підставі визначити пріоритети країн регіону щодо забезпечення національних безпекових інтересів;

- з'ясувати вплив проблеми міждержавних кордонів в Центральній Азії на формування безпечного середовища в регіоні;

- визначити основні напрями та основні інструменти політики держав регіону в питанні забезпечення енергетичної безпеки;

- дослідити вплив гуманітарних проблем регіону, на кшталт наркотрафіку, релігійно-політичного екстремізму і тероризму, на формування безпечного середовища в Центральній Азії;

- проаналізувати політику центральноазійських держав щодо врегулювання проблем екології і розподілу водних ресурсів в регіоні.

З урахуванням зазначеної мети і завдань дисертації **об'єктом** дослідження виступає комплекс регіональної безпеки в пострадянській Центральній Азії, а **предметом** - воєнно-політична, економічна й гуманітарна складові політики центральноазійських держав щодо забезпечення безпеки в регіоні.

Географічні межі дослідження охоплюють пострадянський регіон Центральної Азії, в межах якого після розпаду СРСР утворилось п'ять нових незалежних держав – Киргизька Республіка, Республіка Казахстан, Республіка Таджикистан, Республіка Туркменістан і Республіка Узбекистан.

Методи дослідження визначені його метою та завданнями. Теоретико-методологічною основою дисертації є загальнонаукові принципи системності, історизму, плюралізму, всебічності, цілісності та об'єктивності пізнання. З метою забезпечення реалізації цих принципів використано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція), а також методи системно-структурного, системно-функціонального, політологічного та історичного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у дисертації вперше в українській міжнародно-політичній науці комплексно досліджена політика пострадянських держав Центральної Азії щодо забезпечення безпеки в регіоні у воєнно-політичній, економічній і гуманітарній сферах.

У процесі дослідження одержано наукові результати, що містять наукову новизну і характеризують особистий внесок автора в розробку окреслених проблем:

Вперше:

- визначено комплекс дипломатичних, воєнно-політичних, економічних та інформаційних заходів пострадянських держав Центральної Азії щодо забезпечення безпеки в регіоні;
- проаналізовано еволюцію підходів урядів центральноазіатських держав щодо врегулювання актуальних проблем національної безпеки в країнах регіону;
- визначено підходи пострадянських країн Центральної Азії, провідних акторів світової політики та регіональних геополітичних потуг в питанні формування регіональної системи безпеки в Центральній Азії, що дозволило проаналізувати політику центральноазіатських держав у сфері безпеки з урахуванням максимальної кількості точок зору.

Удосконалено:

- теоретико-методологічні засади дослідження політики пострадянських країн Центральної Азії щодо забезпечення регіональної безпеки, що сприяло виявленню особливостей та специфічних рис безпекової політики країн регіону;
- положення про те, що такі провідні актори світової політики, як США, РФ і КНР, володіють достатнім арсеналом інструментів задля забезпечення безпечного середовища в Центральній Азії, однак використовують цей інструментарій передусім для вирішення прагматичних

завдань, головним з яких є поширення власного впливу в центральноазійському регіоні;

- висновок, що попри наявність окремих елементів регіональної системи безпеки, повноцінне її функціонування в Центральній Азії видається довгостроковою перспективою з причини існування потенційної загрози зіткнення інтересів різних країн і коаліцій держав світу, що може мати негативні наслідки для регіону в цілому.

Набуло подальшого розвитку:

- визначення традиційних і нетрадиційних викликів національній безпеці країн центральноазіатського регіону;

- твердження, що більшість безпекових проблем у Центральній Азії беруть свій початок в часі, коли центральноазіатські республіки перебували у складі колишнього СРСР;

- положення, що територіально-прикордонні проблеми у відносинах країн Центральної Азії були штучно закладені владними структурами Радянського Союзу задля їх використання як інструменту геополітичного впливу колишньої метрополії на території національних окраїн (республік);

- твердження, що збройні конфлікти в суміжних державах безпосередньо або опосередковано впливають на ситуацію в регіоні;

- обґрунтування висновку про існування потенційної загрози переростання в екстремістські форми національної і релігійної нетерпимості процесів зростання національної самосвідомості народів регіону;

- положення про загрозу екологічних і технологічних катастроф у разі дестабілізації становища в регіоні;

- твердження про небезпеку перетворення центральноазійського регіону на великий світовий наркоринок.

Наукове значення дисертації полягає в тому, що обґрунтовані в ній наукові положення створюють додаткові умови для подальшого дослідження політики пострадянських країн Центральної Азії щодо забезпечення безпеки в

регіоні в рамках загального розроблення категорії міждержавного співробітництва та конкретного вивчення впливу проблем національної безпеки країни на регіональну і міжнародну безпеку. На основі проведеного в дисертації аналізу політики пострадянських держав Центральної Азії у сфері безпеки перспективним є розвиток досліджень, пов'язаних із прогнозуванням впливу актуальних проблем безпеки регіону на міжнародні відносини у глобальному і регіональному вимірах.

Практичне використання результатів дослідження визначається його актуальністю, новизною та сукупністю положень, які виносяться на захист. Можна виділити наступні аспекти практичного значення дисертації:

- прикладний – у діяльності зовнішньополітичних та інших державних відомств України при розробленні практичних заходів протидії російській агресії в Україні; при підготовці нової концепції зовнішньої політики України, зокрема, при визначенні ефективних шляхів реалізації національних інтересів і досягнення головної зовнішньополітичної мети України – інтеграції до Європейського Союзу;

- навчальний – у процесі підготовки та викладання у вищих навчальних закладах нормативних та спеціальних курсів з міжнародних відносин і зовнішньої політики, країнознавства, проблем регіональної і глобальної безпеки; основні результати дисертації можуть бути використані при написанні курсів лекцій, навчальних посібників і підручників з дисциплін «Міжнародні відносини та зовнішня політика», «Зовнішня політика країн пострадянського простору», «Геополітичні та гео економічні інтереси у світовій політиці», «Актуальні проблеми міжнародної безпеки» тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені у виступах на 14 міжнародних науково-практичних конференціях. Серед них: Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми міжнародних відносин» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса

Шевченка, м. Київ, 22 жовтня 2010 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми міжнародних відносин» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 16 жовтня 2011 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми міжнародних відносин» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 24 жовтня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 10 квітня 2014 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Регіональна політика в контексті європейської інтеграції» (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ, 12 вересня 2014 року), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми міжнародних відносин (Світове співтовариство: глобальні і регіональні виклики)» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 16 жовтня 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 2 квітня 2015 р.), Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Шевченківська весна» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 7 квітня 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах» (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, 20 жовтня 2016 р.) та ін.

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в 12 наукових публікаціях загальним обсягом 5,7 д.а., з яких 6 наукових праць опубліковані

у фахових виданнях, затверджених Міністерством освіти і науки України (4,25 д.а.), 2 (1 – у співавторстві) – у науковому виданні, зареєстрованому в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus та 4 праці апробаційного характеру.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури (472 найменування українською, російською й англійською мовами). Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з них основного тексту – 189 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І ДОКУМЕНТАЛЬНО-ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретичні аспекти і методологічний інструментарій дослідження проблем безпеки.

Безпека є складним і багаторівневим теоретичним поняттям, яке досліджується політологами-міжнародниками, філософами, соціологами, психологами, правознавцями тощо. Таке різноманіття в дослідженні безпеки дозволяє зробити висновок про те, що сфера безпеки є міждисциплінарною, відтак передбачає наявність значної кількості підходів і концепцій безпеки.

Загальна увага до безпеки актуалізувала визначення самого поняття «безпека». Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників дотримуються точки зору, згідно якої безпека визначається як стан захищеності особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Структуруючи безпеку, дослідники зазвичай виділяють її вертикальну структуру – особистості, суспільства, держави, а також регіону і планети в цілому, і горизонтальну, яка включає в себе політичну, економічну, соціальну, екологічну, інформаційну, військову та духовно-культурну сфери.

Безпека, перш за все, означає стан, в якому відсутні деструктивні елементи (небезпеки або загрози), тобто явища, дії, процеси, чинники, події, що можуть негативно впливати на функціонування системи безпеки. Зазвичай елементами безпеки визначають загрозу, небезпеку та ризик з одного боку, виклик – з іншого. У багатьох випадках вони позначаються довільно, незалежно від контексту, місця і часу, характеру їх деструктивності. Деструктивні елементи ставлять перед дослідниками питання, від розв'язання яких залежить вирішення теоретичних і прикладних проблем. Це, наприклад, питання, яким чином той чи інший деструктивний елемент впливає на систему, яким є його потенційний вплив (впливи).

Спроби визначення і пояснення цих понять зроблені багатьма дослідниками. Так, політолог С. Шохзода розглядає, наприклад, деструктивні елементи через поняття ризику і, відповідно, виокремлює з-поміж них загрози, небезпеки, виклики і ризики. Останні визначаються ним як комплекс (система) соціальних, економічних, політичних, духовних, техногенних і екологічних явищ та процесів, які руйнівним чином впливають на соціальні організації і структури, трансформуючи їх елементи і порушуючи нормальне функціонування, що в кінцевому рахунку призводить до занепаду і розпаду соціальних систем [471, с.6].

Поділ поняття «безпека» на складові елементи сприяв виокремленню так званих «м'яких» і «жорстких» аспектів безпеки. Засновником такого погляду на безпеку вважається британський вчений Б. Бузан, який опублікував у 1983 р. працю «Народ, держави і страх», в якій запропонував виокремити «м'які» і «жорсткі» аспекти безпеки [374, р. 19-20]. Надалі цей поділ став загальновживаним. «М'якими» аспектами є такі, що подекуди перевершують за масштабами деструктивності «жорсткі» і включають, наприклад, економічну та духовно-культурну безпеку. «Жорсткі» – це аспекти, що відповідають традиційному розумінню безпеки, їх може бути досягнуто за допомогою військово-силових методів.

Щодо появи дефініції «національна безпека», то вперше її було вжито в п. 1 ст. 8 Статуту Ліги Націй (1919 р.), в якому йшлося про те, що умовою збереження міжнародного миру є обмеження усіма країнами-членами національних озброєнь «до мінімуму, сумісного з їх національною безпекою ...» [69, с.79].

Загальновживаним термін «національна безпека» став у теоретичній та практичній політології після Другої світової війни, коли в 1947 р. у США був прийнятий закон «Про національну безпеку» [35]. На той час «національна безпека» асоціювалась переважно із комплексом заходів, що забезпечували захист держави від зовнішньої загрози. Згодом стало зрозуміло, що дестабілізація політичних систем можлива зсередини і зумовлюється

внутрішнім конфліктогенним потенціалом, специфікою національної і соціальної структури того чи іншого суспільства.

Наразі національна безпека визначається, як система державних та суспільних гарантій, що забезпечують стабільний розвиток нації, захист базових цінностей та інтересів, джерел духовного та матеріального добробуту від зовнішніх і внутрішніх загроз. Національна безпека в широкому розумінні, як зазначає російський дослідник К. Гаджієв, «це забезпечення всім громадянам держави нормальних умов для самореалізації, захист їхнього життя, свободи і власності від посягань з боку окремої людини, організації або самої держави» [116, с.354]. У вузькому значенні національна безпека поділяється на суспільну, економічну, екологічну, військову, політичну, інформаційну, соціальну, культурну, демографічну, енергетичну, продовольчу та інші види безпеки.

Багатоаспектність національної безпеки означає, що функцію її забезпечення на державному рівні здійснюють не лише силові структури і спеціальні служби, але й інші органи влади та управління. Координацію їх діяльності зазвичай здійснює інституція, відповідальна за національну безпеку держави, яка водночас реалізує концепцію національної безпеки як офіційно прийнятої системи поглядів і відповідних заходів щодо її забезпечення. Головною умовою при розробці такої концепції є врахування універсальних стандартів і компонентів національного інтересу та національної безпеки.

Неодмінною складовою поняття «національна безпека» наразі виступає категорія «національного інтересу», введена до наукового обігу американським соціологом В. Ліппманом. Вважаючи доцільним і виправданим визначити національну безпеку в категорії національного інтересу, В. Ліппман зазначав, що «державу перебуває у стані безпеки, коли їй не доводиться приносити в жертву свої законні інтереси ...» [403, р.5].

Існують й інші підходи до розуміння національної і міжнародної безпеки, які різняться як за часом створення, так і за своєю суттю. Після

Першої світової війни, коли проблема безпеки отримала міжнародне значення, виникла низка теорій у цій галузі, у тому числі концепція колективної безпеки в рамках Ліги Націй, в основі якої – дві ідеї: відмови держави від війни як засобу національної політики і загального роззброєння. Визнання цих концепцій було характерним для періоду стабільності в міжнародних відносинах міжвоєнної доби.

Своєрідним їх «крахом» стала Друга світова війна, аналіз наслідків якої став фундаментом для виникнення школи «політичного реалізму» в політології міжнародних відносин. Її засновник, Г. Моргентау – запропонував критично переосмислити концепції безпеки 1920-30-х рр., розцінивши їх як ідеалістичні і протиставивши їм тезу, що «міжнародна політика є боротьбою за владу (міць)» [418, р.29]. Відтак, зазначає Г. Моргентау, «на що б не була спрямована політична діяльність держави, яку б форму не приймали її інтереси у своєму остаточному вигляді, вони все одно будуть являти собою боротьбу за могутність» [418, р.29]. Під безпекою, згідно з таким підходом, «реалісти» вбачають незагрозливий стан, досягнення якого є об'єктивним національним інтересом, здійснюваним за рахунок могутності держави.

Розвивається дослідниками школи реалізму й таке поняття як «дилема безпеки». Його суть полягає в тому, що чим більшої безпеки домагається для себе одна держава, тим менше її у інших. Як зазначає відомий американський політик Г. Кіссінджер, «абсолютна безпека однієї держави обертається абсолютною небезпекою для інших» [182, с.22]. Основними причинами виникнення «дилеми безпеки» для реалістів стали постійна загроза війни і специфіка засобів забезпечення безпеки, тобто озброєнь. Відомий англійський дослідник Е. Карр у цьому зв'язку підкреслював: «Кожен акт держави у своєму силовому аспекті спрямований до війни як до засобу порятунку ...» [376, р.139-140]. Безпека для реалістів - це, перш за все, політична безпека держави, що досягається за рахунок її могутності, основою якої є ресурси, що забезпечують військові можливості держави. Головним

інструментом, що забезпечує міжнародну безпеку держави, вважається баланс сил.

Поряд із дослідженнями школи «політичного реалізму» серйозної модифікації концепт безпеки зазнав і в рамках неореалістичної течії або структурного реалізму. Один з чільних представників цього напрямку К. Уолтц, зокрема, вважає, що наявні теорії міжнародних відносин не дозволяють побачити справжні пружини міжнародної політики, які перебувають, на думку автора, в середині системи міжнародних відносин [451, р.18-19]. Тому, на думку К. Уолтца, безпека держави залежить від загального стану міжнародної системи, її рівноваги та збалансованості. Вважаючи, що однією з ключових характеристик міжнародної системи є характер її полярності, і поділяючи системи на багатопольярну та біпольярну, дослідник приходить до висновку, що чим меншою є кількість полюсів в системі, тим вона потенційно стабільніша і тим легше її учасникам домовитись з окремих питань [451, р.136]. У даному контексті змінюється й точка зору на поняття «балансу сил». Неореалісти вважають, що досягнення балансу сил не є результатом свідомої і цілеспрямованої політики однієї з держав, а лише закономірним станом системи, учасниками якої є держави, що прагнуть вижити. Основними засобами забезпечення безпеки у розумінні «неореалістів» залишаються все ті ж військово-політичні та економічні можливості держави.

Представники школи інституціоналізму (Р. Кеохейн, Дж. Най та ін.) зазвичай розглядають проблему безпеки в контексті процесу збільшення взаємозалежності держав, вважаючи, що стан анархії у міжнародних відносинах істотно модифікується в ході розвитку атрибутів так званого «комплексу взаємозалежності». Серед його елементів вони виділяють: розвиток численних каналів зв'язку, які зачіпають різних суб'єктів міжнародних відносин; відсутність ієрархії міжнародних проблем; зменшення ролі військової сили [392, р.194].

Інституціоналісти вважають, що ситуація взаємозалежності трансформує проблему безпеки держави, роблячи її менш залежною від військово-політичних чинників, хоча їх ключова роль не зникає. При цьому аналіз безпеки в умовах взаємозалежності вимагає розширення зазначеного поняття за рахунок включення до нього нових проблем, вирішення яких є неможливим за умови ізольованої дії окремого суб'єкта. Розвиток міжнародних інститутів, на думку інституціоналістів, змінює саме поняття могутності як основи забезпечення безпеки. Вирішення політичних питань у рамках міжнародних організацій дозволяє більш слабким державам отримати нові ресурси для забезпечення своєї безпеки за рахунок так званої «політики зчеплення» в рамках міжнародних інститутів [469, с.7].

Представники інших неоліберальних течій роблять акцент на нових аспектах існування проблеми безпеки. Так, Е. Луард вважає, що саме поняття «національної безпеки» застаріло, відтепер, на його думку, мова йде про інтернаціоналізацію проблеми і вихід на перший план поняття «міжнародна безпека» [404, р.41]. У цьому контексті неоліберали шукали різні варіанти поліпшення міждержавної комунікації та зміщення акценту на сприйняття однією державою іншої як загрози. На думку впливового американського дослідника С. Хоффманна, цьому процесу може сприяти посилення міжнародного права. Воно є інструментом міждержавної комунікації, своєрідною загальною системою посилення, що полегшує діалог і сприяє переведенню потенційних конфліктів в дипломатичне, а не силове русло [388, р.114-119].

Також неоліберали пропонують нові моделі для аналізу механізму прийняття рішень у сфері безпеки. Зокрема Р. Аллісон трансформує поняття національний інтерес, яке розглядалося реалістами як рушійна сила політики. Його позиція полягає в тому, що «міжнародна політика держави є рівнодіючою постійної боротьби, узгодження і компромісу інтересів бюрократичної ієрархії та окремих владних структур, цивільної та військової систем суспільства, різних політичних партій і професійних груп тощо» [365,

р.259]. Ці загальні положення знайшли місце, зокрема, у концепції «кооперативної безпеки», в основі якої – скоординовані заходи держав щодо уникнення накопичення засобів навмисної, організованої агресії. На прикладі зазначеної концепції можна побачити відхід від реалістичного розуміння безпеки, перш за все, як незагрозливого стану, й перехід від «статичного» бачення безпеки до «інструментального» підходу.

В працях представників течії конструктивізму і «французької соціологічної школи» особливе місце посідає критика методології, що її дотримуються «реалісти», в тому числі в питаннях безпеки. Їх представники наголошують на особливій ролі цінностей і установок у процесі вироблення політичних рішень, а також вважають, що «реалісти» звужують проблемне поле поняття безпеки. Так, французький дослідник Т. де Монбріаль, зокрема, наголошує на тому, що у світлі зростання взаємозалежності держав, краху СРСР і мондіалізації, необхідно розширити поняття безпеки, щоб додати до нього нові виміри, такі як економіка в широкому сенсі, навколишнє середовище та екологія, міжнародна злочинність, охорона здоров'я [417, р.17]. Інший французький дослідник, Г. Девен, підкреслює, що військова сила фактично є вирішальним ресурсом у контексті боротьби «всіх проти всіх», коли на порядку денному постає питання виживання держави. Але така ситуація є винятковою, до неї не можна звести всю складність міжнародних явищ [383, р.24]. Більш складним і опосередкованим соціальними та психологічними чинниками постає у Г.Девена і зв'язок між поняттям безпеки і національним інтересом. «Тільки дистанціюючись від свого власного національного інтересу, – зауважує Г. Девен, – можна обмежити ризики ескалації: безпеку не варто плутати з національним інтересом» [383, р.24].

Отже, з'ясовуючи сутність та розуміння поняття «безпека», констатуємо, що дослідники в галузі безпеки не схильні до однозначного тлумачення цього поняття. У концепції класичного реалізму поняття безпеки було досить простим і зрозумілим: це незагрозливий стан, до якого прагне кожна держава і досягнення якого є його «об'єктивним» національним

інтересом. Загрози національній безпеці виходять, головним чином, від інших держав. У працях сучасних авторів поняття безпеки стало більш складним і неоднозначним. Перегляду піддалися реалістична концепція національного інтересу, модель політика як раціонального актора. Безпека стала визначатися не лише як стан, але й як сукупність механізмів і заходів, необхідних для її досягнення. В цілому безпека перестала розглядатися як «об'єктивна» реальність, радше мова йде про сприйняття суб'єктом свого стану як безпечного. Зросли і стали різноманітними загрози безпеки, які перестали носити державоцентричний характер. У цілому можна помітити, що означена тенденція у зміні поняття «безпека» пов'язана з еволюцією самих міжнародних відносин. Паралельно з еволюцією і крахом біполярної системи змінювалися і підходи до проблеми безпеки, трансформувалися точки зору і концепції вчених.

З іншого боку, відбулося істотне розширення проблемного поля поняття. Від вивчення проблем національної безпеки дослідники перейшли до досліджень міжнародної безпеки. Розширився і об'єкт вивчення безпеки – ним стала не лише держава, але й суспільство, окрема людина. Стала більш складною типологія безпеки: наразі досліджуються не лише військова і політична безпека, характерні для реалістів, але й економічна, соціальна, екологічна, гуманітарна складові безпеки. Іншими словами, поняття безпеки здійснило масштабну експансію як в рамках теорії міжнародних відносин, так і в цілому в житті суспільства.

Для дослідження проблем регіональної безпеки, що є предметом нашої дисертації, науковці все частіше звертаються до теоретичних концепцій у сфері безпеки, які прагнуть відбити зміни, що відбулися у сучасному світі, передусім до концепції «комплексу безпеки», автором якої вважається англійський дослідник Б. Бузан.

На думку Б. Бузана та його однодумців, сучасна міжнародна система є комплексом безпеки, що поділяється, у свою чергу, на автономні «комплекси безпеки», які є «повноцінними підсистемами» [375, р.13]. Такими

автономними комплексами у Б. Бузана виступають: внутрішня безпека; регіональний комплекс безпеки; комплекс великих держав [375, р.15]. Йдучи за Б. Бузаном, спробуємо з'ясувати, чи можна вважати пострадянську Центральну Азію автономним комплексом безпеки.

З точки зору геополітики, більшість знавців регіону розглядають Центральну Азію як геополітичну цілісність, що зумовлена географією, спільністю історичного минулого, різноманітних економічних зв'язків, етнокультурною і релігійною близькістю народів регіону. За умови поліцентричної геополітичної моделі сучасного світу держави центральноазійського регіону, попри конкуренцію в боротьбі за розвиток і виживання, мають низку спільних інтересів і завдань, спрямованих на зміцнення їхнього суверенітету, забезпечення безпеки, вирішення соціально-економічних проблем. Водночас кожна з держав регіону має свої специфічні особливості, своєрідність обраної моделі розвитку. Держави регіону мають різний ступінь демократичних свобод, особливості політичних режимів: від авторитаризму, посткомуністичних безальтернативних президентських режимів як наближених до демократичних моделей.

Як і в багатьох інших частинах пострадянського простору, національно-державна ідентичність центральноазійських суспільств остаточно ще не усталена. З моменту руйнації у 1991 р. колишнього СРСР у Центральній Азії відбуваються процеси трансформації соціально-політичного, ідеологічного та економічного устрою. Це пов'язується з поступовим відходом від жорсткої вертикалі – орієнтації на колишній союзний Центр та пошуком нових можливостей розвитку і безпеки у взаєминах з іншими країнами світу, зміцненням горизонтальних міждержавних зв'язків у межах або поза межами СНД. Відбуваються поступові процеси консолідації та інтеграції країн регіону, хоча мають місце також і внутрішні суперечності між новими державами, боротьба за регіональне лідерство, рух у відцентрових щодо регіону напрямках зовнішньої політики тощо.

Опір населення складним процесам суспільної модернізації та відродження традиційних форм культури сприяє посиленню національних та релігійних почуттів, які, організовані під відповідними гаслами, здатні призвести до великих потрясінь. Найбільш значні загрози в регіоні мають місцеве походження: складні процеси національно-державної консолідації та легітимації влади, труднощі формування правового простору і позбавлення решток колоніального минулого, трансформації суспільно-економічної системи, врегулювання етнічних проблем, недопущення прикордонних суперечок тощо.

Окремим і надзвичайно важливим компонентом національної безпеки, в контексті формування регіональної системи безпеки у Центральній Азії, виступає екологічна безпека, що забезпечує захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, що створюються антропогенними чи природними чинниками стосовно навколишнього середовища [45-47]. Практична реалізація екологічної політики сьогодні практично в усіх країнах розглядається не тільки як найважливіша умова підтримання необхідної якості навколишнього середовища життя, екологічної рівноваги у природі і раціонального використання її ресурсів, але й як самостійна сфера суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією національних і глобальних цілей, соціально-економічного розвитку сучасного суспільства.

Наразі, як вважають фахівці з проблем міжнародної безпеки, безпека довкілля (environmental security) охоплює широкий спектр проблем:

- руйнування екосистем: зміна клімату, втрата біорізноманіття, вирубка лісів, опустелювання та інші види ерозії, виснаження озонового шару і різні види забруднення;
- енергетичні проблеми: вичерпання природних ресурсів, таких як деревне паливо, різні види забруднення (в тому числі пов'язані з техногенними аваріями на АЕС, транспортуванням нафти, хімічними виробництвами і т.д.), дефіцит і нерівномірний розподіл енергії;

- проблеми народонаселення: зростання чисельності населення і споживання, що перевищує потенціал планети; епідемії і незадовільні загальні умови для збереження здоров'я людей; падіння грамотності; політично і соціально неконтрольована міграція, включаючи некеровану урбанізацію;

- проблеми забезпечення продовольством: бідність, голод; втрата родючих земель і джерел питної води; дефіцит і нерівномірний розподіл продовольства;

- економічні проблеми: збереження невідновлюваних способів виробництва, соціальна нестабільність, структурні асиметрії і нерівність;

- соціальні конфлікти, пов'язані з воєнними діями, що є шкідливими для навколишнього середовища, а також насильство, обумовлене деградацією навколишнього середовища [181, с.109-110].

Це означає, що сучасні глобальні загрози, як вважає німецький соціолог У. Бек, «роблять хиткою несучу конструкцію традиційних розрахунків безпеки; шкідливі наслідки втрачають просторово-часові межі, знаходять стійкий глобальний характер; відповідальність за завдану шкоду вже не можна покласти на певні інстанції – принцип причинно-наслідкового зв'язку втрачає гостроту розрізнення» [85, с.75].

Глобальних небезпек, як таких, не існує. Вони переплетені з економічними, соціальними, етнічними, національними та іншими конфліктами. Тому помилково було б перебільшувати відносну самостійність екологічних криз і зводити їх до монокаузального і одномірного знаменника глобального суспільства [85, с.79].

Подібну думку висловлює й відомий фахівець з питань безпеки Е. Кірк, який вважає, що багато конфліктів, що розглядалися як ідеологічні, релігійні або етнічні, пов'язані з проблемами зростання населення і соціально-економічним напруженням через нестачу орної землі, води тощо [181, с.111].

Для вирішення усього спектру безпекових проблем у Центральній Азії формується перехідна форма суспільно-політичного устрою, яку перший

Президент Узбекистану І.Карімов називав «східною демократією» і яка побудована на авторитаризмі та домінуючій ролі держави в суспільному розвитку. Спільність інтересів правлячих еліт та рівень їхньої консолідації, що склався за радянських часів (на ґрунті централізації влади, впровадження єдиної ідеології, придушення зародкових форм демократії), сприяли встановленню відносної політичної стабільності в центральноазійських республіках і надали їм змогу протистояти небезпечним проявам релігійної та етнічно-сепаратистської агресивності.

Форма авторитарного правління виявилася прийнятною для місцевих правлячих кіл, оскільки давала змогу поставити під контроль проісламський традиціоналізм, що реально спроможний скласти конкуренцію існуючій політичній еліті, сформованій за радянських часів. Авторитарний режим в умовах Центральної Азії деякою мірою забезпечує соціально-політичну стабільність та надає можливості проводити курс на трансформацію економічних систем. З іншого боку, на гіркому досвіді Таджикицького або Афганського конфліктів можна переконатися, що спроби прискорити суспільно-політичні процеси за умов не готового до цього суспільства викликають зворотний ефект дестабілізації і саморуйнування соціуму з наступним втручанням зовнішніх сил.

Наразі центральноазійський регіон багатьма сприймається як окрема система, що має як спільні, так і корпоративні інтереси. Країни регіону значну увагу приділяють розвитку регіонального співробітництва. З одного боку, це пояснюється потребою реагувати на політику Російської Федерації (РФ), що прагне зберегти домінуючі позиції в регіоні, з іншого – схожістю політичних та економічних інтересів. Питання полягає в тому, чи може тут сформуватися міцна регіональна система міждержавних зв'язків на зразок ЄС або АСЕАН, чи головною домінантою стануть конфронтаційні взаємини?

Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт в країнах регіону в цілому формуються на засадах усвідомлення власних національних та регіональних інтересів і складаються як синтетична конфігурація основних

схем зовнішньої орієнтації країн Центральної Азії – євроатлантичної, євразійської, тюрксько-ісламської, китайської тощо – в міру їх адаптації до локальних умов та інтересів. Геополітична невизначеність регіону надає певні можливості для таких держав як Іран або Китай. Кожна з прилеглих країн – КНР, РФ, Іран, Пакистан, Індія – шукає власний спосіб розширити свої регіональні впливи. Попри це в політичних елітах країн Центральної Азії склалося розуміння про наявність спільних інтересів і проблем країн регіону, що, власне, дозволяє вважати пострадянську Центральну Азію доволі цілісною підсистемою міжнародної безпеки.

Безпекова ситуація в регіоні Центральної Азії більшою мірою визначається тим, що країни Центральної Азії захищені від традиційних загроз безпеки («територіального зникнення») нормами і принципами сучасної системи міжнародних відносин, інакше кажучи – її структурою. Більше того, усі країни Центральної Азії не лише заявили про прихильність цим нормам і принципам, але і реалізують їх на практиці. У результаті жоден конфлікт тут не вийшов за межі державних кордонів і не набув міждержавного виміру. Найбільш показовими в даному випадку є події червня 2010 року в південних областях Киргизії, коли Узбекистан, мав усі підстави і передумови втрутитися в нього, але дистанціювався від конфлікту і обмежився лише тимчасовим прийняттям біженців. Це дозволяє говорити, що в середньостроковій перспективі ключовим чинником, що визначає питання забезпечення регіональної безпеки в Центральній Азії, стане подальша трансформація структури міжнародних відносин на глобальному рівні (зміна норм міжнародного права і, насамперед, актуалізація питання гуманітарної інтервенції, що спирається на розмивання концепції національного суверенітету і принципу невтручання), так і на регіональному (зміна відносини держав Центральної Азії до сучасних норм міжнародних відносин) [168, сс.35-36].

Держави Центральної Азії – так звані слабкі держави (weak state). В даному випадку важливо мати на увазі, що мова йде про концепцію сили і

слабкості держави з точки зору теоретичного аналізу питань безпеки. Іншими словами, цей поділ не має характер оцінки, а стосується виключно структурних особливостей держави. Сила/слабкість його фіксується як мінімум в трьох вимірах: 1) інфраструктурні можливості – здатність державних інститутів реалізовувати найважливіші завдання і визначати політику на своїй території; 2) можливості до примусу – здатність держави використовувати силу проти викликів її владі; 3) ідентифікаційний зв'язок – ступінь, в якій населення ідентифікує себе з національною державою і приймає його легітимну роль у своєму житті. Основні загрози, які стоять перед слабкими державами, носять внутрішній характер: 1) виклики з боку різних соціальних груп, таких як етнічні групи, релігійні рухи, ідеологічні угруповання або місцеві загони самооборони; 2) неухильна ерозія державних інститутів і процесів, зростання беззаконня і можливий колапс державних інститутів можуть призвести до вакууму влади, в якому правляча еліта стає однією з кількох угруповань, які борються, щоб заповнити порожнечу, і претендують на формальні повноваження державності. Ключовою проблемою, з якою стикаються слабкі держави, є дилема небезпеки (*insecurity dilemma*) – ситуація, в якій національна безпека, визначається як безпека режиму (*security regime*), протистоїть несумісним з нею вимогам тих чи інших соціальних сил. При цьому «чим більше еліти (режими) слабких держав прагнуть встановити ефективне державне управління, тим більшою мірою вони провокують виклики для своєї влади з боку впливових суспільних груп» [168, с. 37].

Необхідною та важливою передумовою повного і об'єктивного дослідження впливу проблем безпеки на міждержавні відносини пострадянських країн Центральної Азії є використання сучасного методологічного інструментарію дослідження, а саме, загальнонаукових (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, порівняння і аналогії, комплексного критичного аналізу), політологічних та спеціальних методів дослідження.

Так, використані в дисертації загальнонаукові методи аналізу і синтезу сприяли формуванню комплексного уявлення про предмет дослідження, а методи індукції та дедукції дозволили перейти від одиничних фактів до загальних положень і поширити загальні висновки на конкретні аспекти досліджуваного предмета. Використання методів порівняння і аналогії дозволили нам провести логічні паралелі між окремими подіями і процесами. Натомість метод комплексного критичного аналізу різноманітних джерел сприяв формулюванню висновків дисертації.

Системно-структурний та системно-функціональний методи в рамках системного підходу дозволили комплексно дослідити внутрішню структуру регіону, а також механізми створення безпекового середовища в регіоні. Історичний аналіз використовувався для з'ясування історичних причин і закономірностей розвитку відносин між пострадянськими державами Центральної Азії. Метод ретроспективного аналізу дозволив визначити проблеми безпеки регіону в їх історичній генезі. За допомогою методу причинно-наслідкового аналізу були визначені причини, що спонукають пострадянські держави Центральної Азії активно співпрацювати в безпековій сфері.

Порівняльний та історичний методи дали змогу з'ясувати основні загрози національній безпеці пострадянських країн Центральної Азії у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, що дозволило простежити причини виникнення безпекових викликів та їх генезу. Загальнонауковий метод сходження від абстрактного до конкретного дав можливість з'ясувати основні групи загроз національній безпеці країн регіону та визначити специфіку кожної з них. Метод побудови сценаріїв дозволив спрогнозувати можливі варіанти розвитку безпекової ситуації в пострадянській Центральній Азії. Метод вивчення документів було використано для вивчення змісту міжнародних та міждержавних договорів, заяв вищих посадових осіб, протокольних рішень тощо з питань створення безпечного середовища в Центральній Азії, що

дозволило проаналізувати найбільш ймовірні моделі формування регіональної системи безпеки в пострадянській Центральній Азії.

Хронологічний метод (опис явищ та подій у часовій послідовності) та історико-генетичний (встановлення генетичних зв'язків між подіями, що відбуваються) дали можливість простежити загальну динаміку трансформації середовища безпеки пострадянських держав Центральної Азії у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації. Принцип об'єктивності використано для з'ясування чинників, що впливають на міждержавні відносини країн регіону. Застосування проблемно-хронологічного та логічного (системно-структурного) аналізу дозволяє охарактеризувати основні пріоритети національної безпеки країн Центральної Азії та з'ясувати ступінь впливу проблем безпеки на міждержавні відносини країн регіону.

З-поміж методів політичної науки, що використовувались при вирішенні конкретних завдань дослідження, слід виділити зовнішнє інструментальне спостереження, політико-описовий метод, елементи аналізу політичного дискурсу. Елементи геополітичного аналізу використовувались для характеристики зовнішнього безпекового середовища Центральної Азії, зокрема, змагання США та країн Заходу, КНР та Росії за геополітичний вплив в регіоні, яке можна охарактеризувати як «Велику геополітичну гру в Центральній Азії».

Із спеціальних методів міжнародно-політичної науки у роботі використовувались конструктивістські методи, які направлені на інтерпретацію, теоретичне осмислення та оцінку певних явищ, а не лише на встановлення їх причин і наслідків. Так, аналіз формування системи безпеки в Центральній Азії в першу чергу направлений на осмислення самостійності та життєздатності цієї системи, аналіз її характерних особливостей. За допомогою компаративного аналізу було здійснено співставлення інституційних механізмів, а також порівняння принципів функціонування комплексів двостороннього співробітництва держав регіону в галузі забезпечення безпеки. Для оцінки основних параметрів внутрішньої

соціально-економічної системи безпеки в Центральній Азії використовувалися методики обробки і аналізу економічної статистики.

В цілому використані в дисертації методи та підходи дали змогу сформувати єдину методологічну базу та реалізувати принципи логічної несуперечності, наукової об'єктивності та повноти дослідження.

1.2. Стан дослідження теми і джерельна база дисертації.

Специфічне географічне розташування центральноазійського регіону, значні запаси вуглеводнів, інших природних ресурсів, трансформаційні процеси в пострадянських республіках Центральної Азії після розпаду СРСР, увага до регіону з боку найвпливовіших акторів світової політики, нові виклики, перед якими постали держави регіону, сприяли науковому розробленню окремих аспектів теми безпекової політики пострадянських країн Центральної Азії.

В Україні темі безпеки країн Центральної Азії присвячена колективна монографія під керівництвом Б.Парахонського «Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України» [258] та наукові розвідки Р.Жангожі «Казахстан пострадянський» [146], «Нові незалежні держави Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин» [147]. У своїх працях [146-148, 456-457] та докторській дисертації [463] Р.Жангожа аналізує ісламський чинник в Центральній Азії, політику США, Росії і Китаю в регіоні, діяльність західного бізнесу в регіоні.

Український дослідник В.Гусаков аналізує проблеми внутрішнього розвитку центральноазійських держав, становлення їх зовнішньополітичного курсу [122, 123]. Висвітленню цих впливів на центральноазійські держави з боку США присвячена монографія Б.Левика [205] і статті Д.Дорофєєва [131-133]. Побіжно діяльність Вашингтону в Центральній Азії та її вплив на відносини з регіональними конкурентами США розглядаються в статті В.Орлик [249]. Геополітичне і безпекове середовище, зовнішню політику

пострадянських центральноазійських держав досліджує М. Дорошко [134-137].

Серед захищених в Україні дисертацій, в яких досліджуються окремі аспекти теми формування регіональної системи безпеки в Центральній Азії, особливо слід відзначити докторську дисертацію Р.Жангожі [463] і кандидатські дисертації В.Гусакова [461], Д. Дорофєєва [462] та І.Ткаченка [469]. Р.Жангожа досліджує трансформацію ідентичності держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин, зокрема, співвідносить поняття Середня Азія, Центральна Азія і пострадянська Центральна Азія, вивчає вплив західного капіталу і його роль в регіоні, досліджує політичну трансформацію та інтеграційні процеси в країнах регіону в умовах глобалізації, особливості політики Китаю, Росії та США щодо країн ЦАР, ісламський фактор в політичному просторі ЦА, а також самоідентифікацію держав регіону. Варто зазначити, що незважаючи на широкий спектр дослідження Р.Жангожі, регіональній безпеці присвячена невелика увага, а її питання розглянуті в контексті інших політичних проблем ЦА [463].

В. Гусаков досліджує інтеграцію пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 1990-ті рр., зосередившись переважно на питаннях розбудови власного незалежного курсу держав ЦА після розпаду СРСР, геополітичних і гео економічних аспектах інтеграції держав регіону у світове співтовариство [461]. Кандидатська дисертація Д. Дорофєєва присвячена зовнішньополітичній стратегії США в регіоні ЦА [462], натомість кандидатська дисертація І.Ткаченка – вивченню міжцивілізаційних процесів в ЦА [469]. Питанню конкурентної боротьби Росії, США та Китаю на теренах Центральної Азії присвячена кандидатська дисертація М. Мурашкіної [468].

Значну увагу безпековій проблематиці в Центральній Азії приділяють наукові установи країн регіону, представлені Казахстанським Інститутом стратегічних досліджень при Президенті Республіки Казахстан, Інститутом стратегічних і міжрегіональних досліджень при Президенті Республіки

Узбекистан, Національним університетом Республіки Узбекистан, Громадським Фондом О.Князева в Киргизстані, Центром геополітичних досліджень Російсько-таджицького (Слов'янського) університету тощо.

Окрему групу досліджень становлять розвідки власне центральноазійських науковців. Стратегія США в Центральній Азії висвітлена в роботах Ж.Алдубашевої [75], О. Князева [184-185], М.Лаумуліна [194-204], К.Сироєжкіна [303-308] та ін. Їх дослідження охоплюють такі питання, як проблема політичної спадковості президентського курсу щодо регіону, конкурентний трикутник «Вашингтон – Пекін – Москва» в Центральній Азії, тема Афганістану в американсько-центральноазійських відносинах, кореляція стратегії Вашингтону в Центральній Азії та на «Великому Близькому Сході» тощо.

У центрі досліджень О.Клименко [183] і А.Джешенкулова [126] перебувають національні інтереси і дипломатична активність країн регіону, аналіз офіційних доктрин і їх інтерпретація.

Узагальнюючою працею, в якій аналізуються міжнародні відносини і зовнішня політика в Центральній Азії, є колективна монографія під редакцією Б.Султанова «Центральна Азія: 1991-2009 рр.» [336]. Цей же авторський колектив підготував монографії «Казахстан сьогодні» [172], «Казахстан і ОБСЄ» [170], «Фактори зовнішнього впливу на міжетнічні відносини в Республіці Казахстан» [324]. Відносини Казахстану і Китаю докладно досліджені у трьохтомній праці «Казахстан-Китай: від прикордонної торгівлі до стратегічного партнерства» казахстанського науковця К.Сироєжкіна [305-307].

Фундаментальні праці М.Лаумуліна «Центральна Азія: основні підходи в сучасній політичній науці» [200-201] і «Центральна Азія в зарубіжній політології і світовій геополітиці» [202-204] містять не лише аналіз проблем країн Центральної Азії, а й трансформації сучасних міжнародних відносин і актуальних проблем світової політики в цілому.

Киргизька наукова думка з проблем безпеки в Центральній Азії представлена працями О.Князева [184-185], в яких він досліджує історію і сучасний стан афганської проблеми у міжнародних відносинах, її вплив на держави регіону. Його колеги – В.Парамонов, А.Строков, О.Столповський у монографії «Росія і Китай у Центральній Азії: політика, економіка, безпека» аналізують не лише вплив цих держав, але й інтенсивність двосторонніх відносин між ними і пострадянськими центральноазіатськими державами в безпековій сфері [254].

Інший киргизький дослідник Н.Омаров свою монографію «Держави Центральної Азії в епоху глобалізації: пошуки стратегії розвитку» присвятив комплексному розгляду проблем трансформації країн регіону, інтеграційних процесів в ЦА [248].

Узбецькі і таджицькі дослідження представлені монографією Ю.Рисбекова «Транскордонне співробітництво на міжнародних річках: проблеми, досвід, уроки, прогнози експертів» [284], статтями Т.Шаймергенової [346], Ф.Толіпова [314] та ін. авторів, в яких досліджуються питання як внутрішнього розвитку центральноазіатського регіону, так і питання взаємодії республік із зовнішньополітичними силами.

Своєрідне лідерство у науковому опрацюванні теми регіональної безпеки в Центральній Азії належить киргизьким науковцям: з-понад 10 дисертаційних досліджень з цієї тематики, захищених у 2001-2011 рр., киргизькі вчені підготували вісім кандидатських дисертацій. Так, дисертація Кім Мін Чула присвячена аналізу транснаціональних і транскордонних загроз безпеки сучасної Центральної Азії, основним принципам формування системи регіональної безпеки в Центральній Азії та перспективним напрямкам зміцнення системи регіональної безпеки на сучасному етапі [465]. С. Шохзода досліджує тему формування системи регіональної безпеки в пострадянській Центральній Азії [471], О. Молдалієв – нетрадиційні загрози безпеки регіону [467], К. Іманкулов – стратегії безпеки держав регіону і вплив позарегіональних чинників на забезпечення безпеки в Центральній Азії

[464], В. Маслов [466] – актуальні безпекові проблеми нових незалежних держав Центральної Азії, їх вплив на регіональну безпеку. В інших дисертаціях центральноазійські автори досліджують міжнародне антитерористичне співробітництво, вплив ісламського чинника на формування регіональної системи безпеки в Центральній Азії, проблеми економічної безпеки в регіоні, досвід держав регіону у вирішенні проблем міжнародної безпеки.

З-поміж зарубіжних наукових установ актуальні проблеми безпеки та міждержавних відносин в Центральній Азії досліджують Інститут Центральної Азії і Кавказу при університеті Д. Хопкінса (США), Інститут слов'янських держав, Східної Європи і Євразійських досліджень при університеті Берклі (США), Королівський Інститут міжнародних відносин (Велика Британія), Центр пострадянських досліджень МДІМВ (Університет) (РФ), Московський Центр Карнегі. Активній науковій роботі з вивчення проблем безпеки в регіоні сприяє й робота західних неурядових фондів і програм. Особливо слід відзначити Фонд Ф. Еберта, Фонд Макартурів, Фонд К. Аденауера, які надають гранти для видання спеціалізованої літератури з актуальних проблем Центральної Азії.

Перші наукові розвідки з центральноазійської проблематики на Заході з'явилися на початку 1990-х рр. В працях С.Акінера [363-364], Р. Данройтера [379-380], Г.Фулера [386] йшлося, зокрема, про те, в якому напрямку рухаються держави ЦАР, наскільки можливий їх вихід з-під опіки РФ, чи можлива дестабілізація регіону, який вплив матиме ісламський світ на нові держави. Перші праці в західній науковій думці містили рекомендації за будь-яку ціну підтримати незалежність пострадянських республік, використовуючи для цього демократичні, інституційні, енергетичні, транспортні та ін. засоби.

У названих працях Г.Фулера [386] і Р.Данройтера [379-380], а особливо в дослідженнях М.Олкотт [243-245; 422; 423] вже на початку 1990-х рр. були чітко визначені основні безпекові виклики для країн Центральної Азії. До

таких загроз, зокрема, були віднесені: загроза збереження російського контролю в регіоні; поширення ісламського фундаменталізму; дестабілізація на етнічному або релігійному ґрунті; поширення зброї масового знищення тощо.

Значне місце в дослідженнях західних авторів займає тема зовнішнього впливу на формування безпекового середовища в пострадянській Центральній Азії, передусім з боку США. Перші праці щодо формування нової стратегії США щодо новостворених центральноазійських незалежних держав з'явилися ще на початку 1990-х рр. XX ст. Значний масив наукових праць щодо політики Вашингтону в Центральній Азії з'явився в період 2001 – 2009 рр., тобто в час зростання значення Центральної Азії у світових політичних процесах. Серед них є праці як щодо політики США в Центральній Азії [405; 410; 411; 414], так і роботи, в яких досліджуються двосторонні відносини Сполучених Штатів з окремими центральноазійськими країнами [407; 413; 421]. У них дослідники акцентували увагу на важливості Центральної Азії як своєрідного полігону для розбудови американської стратегії в інших регіонах світу, висловлювали практичні зауваження стосовно військової присутності американських формувань на території центральноазійських держав у рамках операцій в Афганістані, наголошували на стратегічній важливості регіону Центральної Азії.

Вагомий внесок у дослідження американської стратегії в Центральній Азії зробив С.Бланк [369-371]. Він проаналізував важливість стратегічного та військового потенціалу Центральної Азії, його ресурсну базу, й на цій підставі дійшов висновку, що передусім ці чинники визначають інтерес до країн регіону з боку США та інших глобальних і регіональних потуг.

До стратегічної важливості Центральної Азії з військової та безпекової точок зору зверталися західні вчені С.Корнелл [377], Р. Легволд [397-398], Л.Ліфан [400], Н.Мегоран і Дж. Хезершоу [219], Р. Менон [414], Р.Саттер [458] та їх російські колеги А.Казанцев [164-167], Д.Малишева [213] та ін.

Дослідники зосередилися на проблемах становлення Центральної Азії як принципового складника зовнішньої політики США на початку ХХІ ст., важливості американської присутності в регіоні для боротьби з міжнародним тероризмом, облаштування баз в Узбекистані, Таджикистані та Киргизстані як платформ для боротьби з Аль-Каїдою та Талібаном, розвитку співробітництва офіційного Вашингтону з правлячими верхівками центральноазійських держав з питань безпеки, антитерористичних заходів та контролю над озброєнням.

Питання значення Центральної Азії для зовнішньої політики США як осередку сировинних ресурсів (нафти, газу, урану тощо) знайшло своє відображення в працях І. Іслама [390], А.Тюркера [321], О.Кузьміної [191]. Вони детально проаналізували питання конкуренції США з Китаєм та Росією в галузі використання ресурсної бази центральноазійських держав, насамперед Туркменістану та Казахстану, а також підкреслили проблеми безпеки та енергетики як наріжні камені інтересів США в Центральній Азії.

Значний інтерес представляють наукові праці, в яких висвітлюється питання конкуренції провідних міжнародних акторів на теренах Центральної Азії. Серед таких досліджень насамперед звертають увагу праці китайського дослідника Чжао Хуашена [340-342; 458], американського автора Є.Румера [434-435] і колективна монографія Є.Румера, Д.Треніна і Чжао Хуашена «Центральна Азія: погляди з Вашингтона, Москви та Пекіна» [433]. У цій монографії окремий розділ присвячений питанню становища та важливості Центральної Азії для США після подій 11 вересня 2001 року. Монографія розкриває занепокоєність Вашингтону проблемою ядерної зброї в азійській частині колишнього СРСР, формулює нову стратегію США в Центральній Азії в рамках антитерористичних операцій, з'ясовує ресурсний потенціал регіону.

Особливе місце в дослідженнях західних авторів займає тема ролі ісламу в становленні держав регіону. Найбільш компетентні автори прийшли до висновку, що іслам став одним із найважливіших елементів формування

нової національної ідентичності центральноазійських народів. Досліджується в цьому контексті й ісламський фундаменталізм. На думку А. Рашида, поява озброєного ісламу в Центральній Азії стало прямим результатом політики придушення світських демократичних партій, репресій проти більшості форм ісламу. Його концепція «центральноазійського фронту Заходу» полягає в тому, що регіон являє собою новий фронт проти ісламізму: його перемога буде означати нестабільність не лише в регіональному, але й в глобальному масштабі. В цілому суть концепції полягає в заклику підтримки демократичних реформ з боку Заходу під приводом боротьби з ісламістами [431].

Після терористичних нападів у США 11 вересня 2001 року в американських аналітичних колах стала популярною концепція «менеджера з безпеки». Її суть полягає в тому, що в умовах, коли самі центральноазійські держави не можуть захистити себе від міжнародного тероризму, а сусідні великі держави не в змозі це зробити, Сполучені Штати повинні взяти на себе безпеку в регіоні, що проявило себе в реальних подіях військової присутності США в державах Центральної Азії [431].

Причинам геополітичного повороту Узбекистану в бік Росії після андижанських подій 2005 року присвячена робота Ш.Акбарзаде «Узбекистан і Сполучені Штати: авторитаризм, ісламізм і порядок денний Вашингтону в сфері безпеки» [362]. Головну причину зміни геополітичної орієнтації офіційного Ташкента автор вбачає у протиріччях між намаганнями США демократизувати Узбекистан і авторитарним режимом І.Карімова, що використовував удавану загрозу з боку ісламізму як привід для розправи з опозицією.

Французький автор Г. Рабаллан присвятив свою роботу проблемам і специфіці географічного положення регіону, приділивши увагу проблемі розташування країн регіону між великими геополітичними силами [429]. Американський автор Р. Легволд дослідив вироблення нових підходів політики Вашингтону в регіоні Центральної Азії [397-398].

У роботі Ф.Петерсена «Політика безпеки в пострадянській Центральній Азії» [425], автор використав метод опитування представників еліти, зайнятих у сфері державної безпеки п'яти пострадянських центральноазійських держав, показано підходи еліти держав регіону до вирішення комплексу питань національної безпеки.

Провідною ідеєю праці Х.Пеймані «Регіональна безпека і майбутнє Центральної Азії. Суперництво Ірану, Туреччини і Росії» став висновок, що військовий і економічний фактори створюють ситуацію, в якій національна безпека кожної з країн може бути реалізована лише у співпраці з іншими країнами регіону [424].

Британські дослідники Р.Алісон і Л.Йонсон сформулювали концепцію «підкомплексу безпеки», відповідно до якої ЦА являє собою не самостійну систему безпеки, а периферійну з точки зору формування дієвих геополітичних систем безпеки. Для США, Росії і Китаю цей регіон не більше, ніж периферія їх геополітичних і стратегічних інтересів. Їх робота «Центральноазіатська безпека: новий міжнародний контекст» базується на теорії «регіональних комплексів безпеки» [366]. На думку авторів, цей комплекс в ЦА включає, крім п'яти пострадянських республік, ще й Афганістан, зважаючи на його географічну близькість і вплив в регіоні. ЦА стала об'єктом уваги великих сил – США, Росії і Китаю, а також Туреччини і Ірану, зважаючи на свій геостратегічний і гео економічний потенціал. Саме це суперництво, включно з радикальним ісламом і внутрішніми дилемами безпеки, вплинуло на еволюцію структури регіональної безпеки. На думку авторів, малоймовірно, що країни Центральної Азії спроможні створити регіональну спільноту безпеки. Це пов'язано, в першу чергу, з впливом Росії в регіоні [366].

Між іншим, чинник російського впливу в Центральній Азії докладно досліджується в іншій монографії за участю Р.Аллісон [437]. В іншій спільній праці Р.Алісон і Л.Йонсон зупиняються на проблемах безпекового регіоналізму, причину яких дослідники вбачають не лише в радянській

спадщині і гегемонії РФ в регіоні, але і в бажанні держав регіону, на противагу великим силам, зміцнити свій національний суверенітет [367].

Західний дослідник Н. Макферлан висловив думку, що США справляють помітніший вплив на еволюцію регіоналізму в Центральній Азії, аніж Росія [405]. Натомість його колега А. Бор вбачає причину неуспіху регіональної інтеграції у внутрішній динаміці, а саме авторитаризмі політичних режимів країн ЦАР [77]. Шведський дослідник Н. Сванстрьом відсутність системи регіональної безпеки в ЦАР пояснює тим, що співробітництво держав регіону в безпековій сфері зосереджене на двосторонньому врегулюванні криз, а не направлене на довгострокову співпрацю через відсутність довіри і політичної готовності надати частину національної юрисдикції регіональній організації [444].

Монографічні роботи відомої дослідниці центральноазійського регіону М.Б.Олкот [422-423], що відзначаються глибоким аналізом внутрішньополітичних і соціально-економічних трансформацій в ЦАР, присвячені темі частої зміни геополітичної орієнтації пострадянських країн Центральної Азії, що пояснюється бажанням їх лідерів продемонструвати стратегічне значення цього регіону у світовій політиці.

Щодо праць китайських дослідників з безпекових проблем регіону, то більшість з них зосереджена на діяльності ШОС, темі розширення впливу організації в регіоні. Значне місце в роботах китайських авторів посідає обґрунтування впливу КНР в регіоні у формі «м'якої гегемонії» або «м'якого лідерства». Серед таких робіт виділяються дослідження Сін Гуанчена [292] та згаданого вище Чжао Хуашена [340-342; 458].

Різноманітним аспектам безпеки в ЦАР присвячені дослідження російських авторів. До праць, які носять загальний характер і аналізують міжнародні відносини в регіоні, можна віднести роботу Д.Малишевої «Центральноазійський вузол світової політики» [213], збірки наукових статей «Південний фланг СНД» за редакцією М.Наринського та В.Мальгіна [358],

працю А.Богатурова, А.Дундича та Є.Троїцького «Центральна Азія: «відкладений нейтралітет» і міжнародні відносини в 2000-х роках» [91]. Питання конкурентної боротьби Росії, США та Китаю на теренах Центральної Азії досліджується в кандидатській дисертації Є.Троїцького [470]. Тема значення Центральної Азії для зовнішньої політики США як осередку сировинних ресурсів (нафти, газу, урану тощо) знайшла своє відображення в праці О.Кузьміної [191].

Історичні, соціально-економічні і етнокультурні параметри регіонального середовища безпеки регіону стали предметом монографій О.Казанцева «Політика країн Заходу в ЦА: ключові характеристики, дилеми і протиріччя» та «Велика гра» з невідомими правилами: світова політика і ЦА», в яких автор розкриває основні концептуальні засади політики США та ЄС в регіоні, аналізує теоретичні і геополітичні моделі в їх історичній генезі, з'ясовує причини протиріч і прорахунків західних країн в Центральній Азії, вивчає основні причини інтересу до країн регіону з боку провідних акторів сучасних міжнародних відносин [166-167].

Докладний аналіз соціально-економічного розвитку в країнах регіону містить робота С. Жукова і О. Резнікової «ЦА і Китай: економічна взаємодія в умовах глобалізації» [222]. Внутрішньорегіональний і національний аспекти безпеки та конкретні проблеми регіону – енергоресурсні, проблеми водокористування, прикордонні проблеми, міграційні процеси, наркоторгівлі і наркотрафіку, транспортної комунікації – досліджують Д.Малишева, К.Боришполець, М.Чешков, С.Жуков, І.Звягельська, А.Малашенко. Серед таких робіт «Міграційні ризики країн ЦА» [94] і «Водні ресурси Центральної Азії в контексті регіонального співробітництва» [96] К.Боришполець та А.Бабаджанова, «Роки, які змінили Центральну Азію» І.Звягельської [153], де досліджені процеси радикалізації суспільств країн регіону, екстремізм та ісламізм.

Особливо важливим для науковців залишається аналіз збереження впливу Росії в регіоні, її стратегічних інтересів. Так, Г.Чуфрін детально аналізує загрози безпеки регіону у світлі національних інтересів РФ, американсько-російську взаємодію в безпековій сфері в США, діяльність ОДКБ та російську економічну присутність в ЦА [344].

Вагомий внесок у дослідження регіональної безпеки в ЦА зробив російський науковець Є. Троїцький. В його докторській дисертації «Центральна Азія в системі міжнародних відносин (1992-2009 рр.)» досліджується становлення і розвиток зовнішньої політики держав Центральної Азії, їх відносини з РФ, КНР та США [470]. В інших працях російських науковців досліджуються окремі аспекти безпеки держав регіону – стратегії національної безпеки країн регіону, діяльність РФ у підтриманні безпеки в Центральній Азії, економічні і політичні проблеми в міжнародному співробітництві пострадянських держав, формування системи військово-політичного співробітництва на пострадянському просторі, діяльність міжнародних інститутів у забезпеченні безпеки в ЦАР [317-319; 323; 328].

Джерельну базу дисертації становлять опубліковані та неопубліковані документи й матеріали, офіційні державні та міжнародні акти, виступи, статті та мемуари посадових осіб, матеріали періодичних видань, статистичні дані, інформація з мережі Інтернет.

Документальну основу для вивчення політики пострадянських держав Центральної Азії щодо формування безпечного середовища в регіоні склали передусім чинні міждержавні угоди і договори, офіційні документи міжнародних організацій (ОБСЄ, ШОС, СНД, НАТО, ОДКБ тощо), інші документи. Окремо слід виділити концептуальні документи у сфері національної безпеки, прийняті органами влади і управління п'яти центральноазіатських держав [1-5; 28-29; 31-34; 40-46]. Аналіз цих документів дозволив визначити основні напрями зовнішньої і внутрішньої політики держав Центральної Азії, дав змогу проаналізувати підходи цих держав до регіональної безпеки, визначити коло проблем, які пострадянські

держави ЦАР вважають небезпечними для власного розвитку. Принагідно зауважимо, що не всі нормативні документи щодо національної безпеки країн Центральної Азії можна знайти у відкритому доступі, зміст закритих для широкого загалу джерел можна частково відтворити за окремими публікаціями статей представників владних структур на шпальтах офіційних видань, які таким чином стають джерелами, що дозволяють аналізувати позиції держав з проблем забезпечення національної безпеки.

Проаналізувати комплекс міждержавної взаємодії у військово-політичній, економічній сферах, параметри іноземної військової присутності в регіоні, проблеми транзиту і експорту нафти та газу, спільного водокористування, відносини стратегічного партнерства дозволила група документів, які регулюють двосторонні відносини як між самими пострадянськими державами Центральної Азії, так і відносини між ними і позарегіональними гравцями, основними зовнішньополітичними партнерами. Серед таких документів, наприклад, можна назвати Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Республікою Казахстан і РФ, Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Республікою Казахстан і Республікою Узбекистан, Договір про союзницькі відносини між РФ і Республікою Узбекистан, Декларація про стратегічне партнерство і основи співробітництва між США і Республікою Узбекистан, Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Республікою Казахстан і КНР, Договір про вічну дружбу між Республікою Узбекистан, Республікою Казахстан і Киргизькою Республікою, Угода про співробітництво в управлінні, використанні і охороні водних ресурсів із міждержавних джерел тощо [18-23].

Важливими для дослідження стали статутні й програмні документи міжнародних організацій, діяльність яких зосереджена на зміцненні регіональної безпеки в Центральній Азії. З-поміж них слід відзначити Рамковий документ «Партнерство заради миру», Статут СНД, Статут ОДКБ,

Декларацію про створення ШОС, Договір про колективну безпеку 1992 р. Тощо [13; 25].

Серед виступів і заяв політичних лідерів регіону слід відзначити праці Президентів нових незалежних держав Центральної Азії – Н.Назарбаєва [7; 8; 50; 236], І.Карімова [9; 175; 176], Е.Рахмона [8; 10; 278; 279]. З-поміж них – виступи Президентів на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН, Саміті Тисячоліття. Їх регулярні послання до власних народів, стратегії розвитку на певні періоди, статті у періодичних виданнях дозволяють дослідити найактуальніші проблеми регіону в їх історичній динаміці. Окремо можна виділити мемуари та статті дипломатів держав регіону, зокрема, міністра закордонних справ Казахстану К.Токаєва [313], міністра закордонних справ Киргизстану, генерального секретаря ШОС М. Іманалієва [159] та ін.

Важливим джерелом для дослідження проблеми стали публікації статистичної інформації міжнародних організацій (СНД, Світового Банку, ООН тощо), національних статистичних служб центральноазійських держав, статистичні збірники ЦРУ США. Важливими для дисертаційного дослідження стали статті спеціалізованого журналу соціально-політичних досліджень «Центральна Азія і Кавказ», який видається у Швеції англійською та російською мовами. Використані були і статті з наукових журналів «Міжнародне життя», «Світова економіка і міжнародні відносини», «Стратегічна панорама», «Азія і Африка сьогодні». Ці видання регулярно друкують актуальні аналітичні праці з безпекової проблематики ЦА, проблем розвитку пострадянських країн, політики глобальних і позарегіональних гравців. Авторами цих статей здебільшого є згадані вище автори з РФ, Центральної Азії і західних країн.

Тема регіональної безпеки країн центральноазіатського регіону і її актуальних проблем неодноразово ставала предметом обговорення на міжнародних наукових конференціях. Під час роботи над дисертацією автор використовувала матеріали конференцій та «круглих столів», проведених в країнах Центральної Азії і Російській Федерації [216; 225; 241; 272; 273].

Важливим джерелом інформації стали повідомлення інформаційних агентств в мережі Інтернет. Такі ресурси як «Fergana.ru», «Centrasia.ru», «Eurasia.net» містять не лише фактологічну інформацію, але й аналітичні роботи з проблем внутрішнього розвитку пострадянських держав, їх зовнішньополітичної діяльності, проблем регіональної інтеграції і, звичайно, безпеки країн Центральної Азії.

Таким чином, з'ясування стану вивчення досліджуваної проблеми переконало нас у тому, що тема політики пострадянських держав Центральної Азії щодо формування комплексу безпеки в регіоні є багатовимірною і передбачає вивчення впливу транснаціональних і транскордонних, традиційних і нетрадиційних загроз на стан національної та міжнародної безпеки в центральноазіатському регіоні.

Аналіз документально-джерельної бази дисертації показав, що вона є репрезентативною і сприяє всебічному і об'єктивному визначенню основних викликів регіональній безпеці в Центральній Азії і чинників, що перешкоджають формуванню автономної системи безпеки в регіоні.

Водночас аналіз документів і джерел із зазначеної проблеми переконали нас у тому, що, попри багатий фактичний матеріал і ґрунтовну джерельну базу, тема впливу актуальних проблем безпеки на формування системи регіональної безпеки в пострадянській Центральній Азії ще не стала предметом комплексного наукового дослідження. Все це свідчить про те, що є нагальна потреба в подальшому науковому дослідженні політики пострадянських країн ЦАР щодо формування регіонального комплексу безпеки.

Висновки до розділу 1.

Аналіз теоретико-методологічних засад дослідження політики пострадянських держав Центральної Азії щодо формування системи регіональної безпеки дозволив визначити актуальні проблеми безпеки, що їх вирішують країни регіону після проголошення незалежності у 1991 р.

Спільними зовнішніми викликами для національної безпеки країн регіону визначено збройні конфлікти в суміжних державах і потенційну загрозу зіткнення в регіоні інтересів різних країн і коаліцій держав світу. З основних причин внутрішньорегіонального характеру потрібно назвати високий рівень корумпованості практично всіх органів влади держав Центральної Азії; невирішені територіально-прикордонні проблеми між новими незалежними державами; небезпека поширення ісламського фундаменталізму; загроза екологічних і технологічних катастроф; високий рівень бідності і маргіналізації населення в умовах складної соціально-економічної ситуації, що підштовхує до незаконної діяльності з розповсюдження і транспортування наркотиків, діяльність усередині регіону терористичних і екстремістських організацій, що отримують доходи з наркобізнесу, недостатня взаємодія країн регіону з означеної проблеми.

Водночас, комплексне опрацювання теоретичних праць фахівців з безпекової тематики переконало нас в тому, що Центральна Азія не може розглядатися як самостійний регіональний комплекс безпеки (regional security complex). Однак регіон можна розглядати як підкомплекс, що виконує функції ізолятора між сусідніми комплексами. Таким чином, якщо в Центральній Азії постане питання про ефективність системи регіональної безпеки, її основу може створити лише структурне переформатування регіону.

Опрацювання документально-джерельної бази дисертації показало, що вона є репрезентативною і сприяє всебічному й об'єктивному дослідженню політики держав Центральної Азії із забезпечення безпеки в регіоні. Аналіз концептуальних зовнішньополітичних документів країн Центральної Азії допоміг визначити актуальні загрози регіональній безпеці.

Аналіз стану дослідження проблеми переконав нас у тому, що політика країн Центральної Азії щодо забезпечення безпеки в регіоні досліджена не повною мірою, зокрема є потреба у проведенні комплексного наукового аналізу обраної теми. Всебічне дослідження безпекової політики країн регіону дозволить з'ясувати ступінь впливу зовнішніх чинників на безпеку в

регіоні, накреслити шляхи забезпечення безпеки в Центральній Азії, виробити механізми взаємодії країн регіону у воєнно-політичній, економічній та гуманітарній сферах.

РОЗДІЛ 2. Формування структури регіональної безпеки в пострадянській Центральній Азії

2.1. Концептуальні засади політики безпеки нових незалежних держав Центральної Азії.

Після колапсу СРСР у 1991 р. влада нових незалежних держав центральноазійського регіону виробила власні підходи щодо безпекових загроз, закріплені в офіційних документах.

Так, основні загрози у сфері безпеки Республіки Казахстан визначені в Законі «Про національну безпеку Республіки Казахстан» 1998 року [31] (змінений у 2000 р.), Концепції національної безпеки Казахстану 1999 р., Стратегії національної безпеки Республіки Казахстан 2003 р., (нова редакція – від 2007 р.) [43], Законі Республіки Казахстан «Про протидію екстремізму» 2005 р. [32]. В них, зокрема, визначені «пріоритетність національних інтересів країни, затвердження і виявлення потенційних загроз, інтегрованість глобальної і регіональної системи безпеки», спрямованість «на просування інтересів Казахстану як в Центральноазіатському регіоні, так і в світі» [215].

Згідно з названими документами загрозами національній безпеці Республіки Казахстан виступають: ослаблення законності та правопорядку, у тому числі зростання злочинності, включаючи організовані її форми, зрощування державних органів з кримінальними структурами, опіка посадових осіб незаконному обороту капіталу, корупція, незаконний обіг зброї та наркотичних засобів, що сприяє зниженню ступеня захищеності прав і свобод людини і громадянина; діяльність, спрямована на насильницьку зміну конституційного ладу, в тому числі дії, що посягають на унітарний устрій Республіки Казахстан, цілісність, недоторканність, невідчужуваність її території; послаблення обороноздатності країни, загроза недоторканності державного кордону та застосування сили щодо Республіки Казахстан, агресія проти неї; розвідувальна, терористична, диверсійна й інша,

спрямована на нанесення шкоди національній безпеці Казахстану діяльність спеціальних служб та організацій іноземних держав, а також окремих осіб; дезорганізація діяльності державних органів, порушення їх безперервного функціонування, зниження ступеня керованості в країні; політичний екстремізм в будь-якій його формі, в тому числі розпалювання соціальної, расової, національної, релігійної, станової і родової ворожнечі; загострення соціально-політичної ситуації, що виражається в міжнаціональних і міжконфесійних конфліктах, масових заворушеннях, несанкціонованих зборах, мітингах, ходах і демонстраціях, незаконних пікетах і страйках; створення не передбачених законодавством Республіки Казахстан воєнізованих формувань; різке погіршення екологічної ситуації, стихійні лиха та інші надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру, епідемії та епізоотії; нанесення шкоди економічній безпеці держави, включаючи використання стратегічних ресурсів всупереч інтересам країни, перешкоджання зростанню інвестиційної активності, в тому числі надходженню іноземних інвестицій до Республіки Казахстан, неконтрольований вивіз капіталу за межі країни; погіршення демографічної ситуації, в тому числі різке зниження народжуваності, підвищення смертності, виникнення неконтрольованих міграційних процесів; погіршення якості освіти та інтелектуального потенціалу країни; недосконалість або відсутність нормативних правових актів щодо захисту національних інтересів країни [31, 32, 40, 43].

Таким чином, перелік загроз національній безпеці Казахстану, на відміну від представлених в документах інших держав викликів, є ширшим і включає в себе загрози, пов'язані не тільки з обороноздатністю, територіальною цілісністю і державним суверенітетом, тероризмом та релігійним екстремізмом, але і з ситуацією в області економіки, екології, демографії, міграції, освіти, інформації і права.

Особливістю казахстанських документів у сфері безпеки є визнання тієї обставини, що в умовах поліетнічності Казахстану будь-які загрози

міжнародних конфліктів безпосередньо впливають на стан національної безпеки. Особлива увага приділяється загрозам, пов'язаним з наявністю збройних конфліктів на території сусідніх країн, контрабандою зброї, вторгненням на територію Казахстану екстремістських груп, провокаціям з метою залучення республіки в конфлікти, терористичним акціям на території країни, ускладненням ситуації на кордоні, наркобізнесом. Велике значення надається питанню загрози розповсюдження зброї масового знищення в Азії. Володіння деякими державами в сусідніх регіонах ядерною зброєю, проведення її модернізації і те, що Казахстан поступово опиняється в зоні можливого ураження цією зброєю, оцінюється як потенційна загроза національній безпеці країни.

Важливим елементом забезпечення національної безпеки Казахстану визначені міжнародні договори республіки з ядерними державами, а також участь в таких організаціях, як СНД, ШОС і ОДКБ. Стратегічними напрямками забезпечення зовнішньої безпеки Казахстану визначені довгострокове і повномасштабне співробітництво з Російською Федерацією і зміцнення та розвиток дружніх відносин з КНР. Одним із ключових питань зовнішньої безпеки Казахстану розглядається розвиток інтенсивного співробітництва з США за різними напрямками, зокрема у військовій галузі. Водночас концептуальні документи застерігають від укладання міжнародних договорів, здатних завдати шкоди національній безпеці, або тих, що ведуть до втрати державної незалежності Республіки Казахстан і звужують сферу суверенних прав Республіки Казахстан [40].

Отже, нормативні документи Республіки Казахстан у сфері національної безпеки демонструють, що влада Казахстану при їх підготовці спирається не на ситуативний аналіз, а на проєктивний підхід.

Основою для розробки Концепції та Стратегії національної безпеки Киргизької Республіки, прийнятих у 2009 р., став «Закон про національну безпеку» 2003 року [29]. Стратегія національної безпеки Киргизької Республіки 2009 р. розроблена на основі Концепції національної безпеки

країни і розрахована на середньостроковий період. Вона включає в себе комплекс практичних заходів, спрямованих на нейтралізацію і попередження загроз національній безпеці і передбачає розробку відомчих і регіональних програм і планів, що конкретизують завдання та напрями діяльності щодо забезпечення національної безпеки, у тому числі в області зовнішньої і внутрішньої політики, оборони.

Концепція національної безпеки Киргизької Республіки 2009 р. являє собою сукупність взаємопов'язаних поглядів та ідей із захисту національних інтересів, вона прийнята з метою попередження і нейтралізації загроз та забезпечення національної безпеки Киргизької Республіки, а також зміцнення і розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері [42].

Загрози національній безпеці Киргизстану в різних сферах життєдіяльності обумовлюються економічними та політичними протиріччями в регіоні і в світі, наявністю внутрішніх проблем, військовими, інформаційними, екологічними та іншими чинниками. В результаті виникає широкий спектр зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці країни. Характерною особливістю Концепції національної безпеки Киргизстану є використання поняття «духовна безпека», загрози якої обумовлені наростанням міжконфесійних суперечностей на ґрунті боротьби за розширення сфер впливу в суспільстві.

Основними зовнішніми загрозами Киргизстану Концепція визначає зростання міжнародного тероризму і релігійного екстремізму; загострення водноенергетичних проблем у регіоні на тлі паливно-енергетичної залежності Киргизстану; діяльність міжнародної наркомафії в Центральноазіатському регіоні; незавершеність міжнародно-правового оформлення державного кордону.

До внутрішніх загроз Киргизстану віднесені: зниження освітнього і культурного рівня населення, напружена демографічна ситуація і недостатній контроль над внутрішньою і зовнішньою міграцією; стан економіки і вразливість системи енергозабезпечення країни; наркоманія і злочинність;

активізація радикальних релігійних течій і зростання міжконфесійних суперечностей; корупція і тіньова економіка; відставання у галузі створення і запровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та захисту інформаційного простору країни; екологічні проблеми, недостатня ефективність існуючої системи попередження і реагування на надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру [41]. Внутрішні міжетнічні конфлікти не були включені до переліку основних загроз національній безпеці Киргизької Республіки у 2009 р, що, на нашу думку, є недоліком цього документа, позаяк і в минулі роки, й під час квітневої «революції» 2010 р., що призвела до зміни влади в країні, мали місце локальні міжетнічні зіткнення, які є реальною загрозою національній безпеці Киргизстану.

Основні положення Концепції національної безпеки Киргизької Республіки зумовлені головним чином тим, що ключові проблеми національної безпеки вирішуються на основі використання колективних механізмів. У той же час в ній підкреслюється, що Киргизстан прагне до «демонополізації» зовнішньополітичних пріоритетів, диверсифікації зв'язків з партнерами, рівновіддаленості або рівнонаближеності до глобальних політичних країн-лідерів. Для цього «Киргизька Республіка проводить багатовекторну, збалансовану і прагматичну зовнішню політику, спрямовану на формування зовнішніх умов для реалізації національних пріоритетів розвитку та забезпечення національної безпеки»[41].

У Концепції ставиться завдання «зробити певні кроки щодо нейтралізації терористичних і екстремістських загроз для Киргизстану в таких напрямках, як поглиблення співробітництва в рамках АТЦ СНД, ШОС і ОДКБ, залучити для ресурсного забезпечення країни Євросоюзу і НАТО, а також створити спеціальний антитерористичний орган для протидії міжнародному тероризму і екстремізму». Перераховані і міжнародні організації, з якими Киргизстан прагне розширювати свою взаємодію, ООН, СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС, ШОС, ОБСЄ, ОЕС, ОІК, Євросоюз та інші міжнародні структури.

Особливістю Концепції національної безпеки Киргизької Республіки є те, що основним інструментом забезпечення національної безпеки вважається багатовекторна зовнішня політика, позаяк «ефективність протидії існуючим загрозам безпеки Киргизстану» залежить від міждержавної взаємодії з сусідами по регіону та світовими державами [41]. Інші параметри Концепції досить схожі з формулюваннями, що містяться в документах сусідніх країн. Так, зокрема, в ній стверджується, що «при формуванні відносин з іншими державами і міжнародними інститутами, а також розширенні участі в інтеграційних процесах ключове значення для національної безпеки Киргизстану має збереження суверенітету і територіальної цілісності на основі універсальних принципів міжнародного права» [41].

Проголошується також, що «для підтримання міжнародної безпеки Киргизька Республіка проводить політику недопущення використання своєї території проти інших держав. Забезпечення без'ядерного статусу країни є важливим елементом системи національної безпеки. Киргизстан має намір продовжувати політику утвердження Центральної Азії як зони, вільної від ядерної зброї» [41].

Участь у міжнародному співробітництві з проблем міжнародної безпеки, включаючи протидію міжнародному тероризму, сепаратизму і релігійному екстремізму, боротьбу з наркобізнесом і міжнародною організованою злочинністю, вирішення екологічних питань глобального характеру, протидія поширенню зброї масового ураження, оголошується пріоритетним напрямком співпраці з міжнародними інститутами.

Подібною до казахстанської Концепції національної безпеки є констатація киргизької Концепції 2009 р. про те, що «важливим елементом національної безпеки Киргизстану і в подальшому залишається реалізація прав і свобод людини, активна участь у процесах демократизації як на регіональному, так і на міжнародному рівні» [42].

Так само, як і в документах сусідів, велику увагу киргизька влада приділяє інтеграції Центральноазіатського регіону. Основними напрямками

регіональної співпраці в Концепції національної безпеки Киргизької Республіки названі: завершення процесу делімітації та демаркації державного кордону; правоохоронна діяльність; вирішення соціальних питань; протидія нелегальній міграції, вивезення та торгівлі людьми; запобігання незаконного проживання або знаходження на території держави іноземних громадян [41].

Киргизстан вирішує проблеми забезпечення національної безпеки та суверенітету на підставі багатосторонньої дипломатії, що передбачає використання країною свого членства в ООН, ОБСЄ, СОТ, активну участь в Програмі НАТО «Партнерство заради миру», а також в інтеграційних об'єднаннях на пострадянському просторі – СНД, ОДКБ, ШОС, ЄврАзЕС. З цього випливає, що суверенна Киргизька Республіка вибудовує зовнішні зв'язки на основі стратегії багатовекторності, вибір якої продиктований, в першу чергу, розрахунком на забезпечення постійного поповнення фінансових і матеріальних коштів, головним чином за рахунок нових кредитів і грантів. Частково така позиція допомагає їй знімати напруженість у водно-енергетичних питаннях, проблемах делімітації та демаркації державного кордону, проблеми анклавів тощо. Як зазначає киргизький дослідник М.Омаров, «тверезий аналіз ситуації і положення країни змусили авторів Концепції національної безпеки Киргизької Республіки зробити висновок про те, що економічна, військова та політична слабкість країни не дозволяє їй самостійно забезпечити національну безпеку. Країна не в змозі організувати автономну систему безпеки за рахунок власних ресурсів» [307].

Основні загрози національній безпеці Республіки Таджикистан визначає документ під назвою «Єдина Концепція Республіки Таджикистан щодо боротьби з тероризмом і екстремізмом», датований 2006 роком [28]. У документі констатується факт наростання загроз тероризму і екстремізму й відзначається, що «в даний час реальну загрозу для Таджикистану і регіону в цілому представляє міжнародний тероризм, який знаходить усе більше транснаціональний, глобальний характер. Тероризм і екстремізм проявлялись в Республіці Таджикистан протягом всього періоду становлення його як

незалежної і суверенної держави» [28]. Далі розкривається зв'язок тероризму і екстремізму з внутрішніми загрозами національної безпеки Таджикистану, зокрема, з незаконним обігом наркотиків і зброї як одним із джерел його фінансування, найманством, викраденням людей і незаконною міграцією.

В документі визначені основні внутрішні і зовнішні загрози національній безпеці Таджикистану. Внутрішніми викликами визначені: «кризова ситуація в суспільстві, насамперед у сфері економіки, наявність соціально-політичних конфліктів у міждержавних і міжконфесійних відносинах, недосконалість нормативно-правової бази, що регулює спірні регіональні та міжнародні проблеми». Головними зовнішніми загрозами визначені міжнародний тероризм і екстремізм. У цьому контексті серйозну загрозу для безпеки Республіки Таджикистан представляє «збереження складної військово-політичної ситуації в Афганістані, де діє ряд релігійно-екстремістських центрів та організацій, таборів терористичної і диверсійної підготовки, не припиняється потік нелегальної міграції, контрабанди наркотиків і зброї до Республіки Таджикистан» [28].

У концепції наголошується на взаємозв'язку ситуації в Центральній Азії на геополітичному становищі Таджикистану, йдеться, зокрема, про те, що «в даний час Центральна Азія, де історично розташована Республіка Таджикистан, після розпаду СРСР стала регіоном переділу сфер впливу. У свою чергу, використовуючи політичну й економічну кризу цього регіону, активізувалися екстремістські рухи, організована злочинність, наркобізнес, і всі вони, в кінцевому підсумку, об'єднуються з міжнародним тероризмом і екстремізмом». Позначаючи позицію з протидії цим загрозам, Єдина Концепція зазначає, що боротьба з тероризмом і екстремізмом є складовою забезпечення безпеки не лише Республіки Таджикистан, а й усієї світової спільноти.

Основними умовами забезпечення національної безпеки Таджикистану Єдина Концепція визначає: принцип активної участі «в коаліції країн, що ведуть боротьбу з міжнародним тероризмом та екстремізмом»; колективні

зусилля в галузі регіональної і глобальної безпеки; необхідність ефективної співпраці з іншими державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також міжнародними організаціями, в завдання яких входить боротьба з тероризмом і екстремізмом. Головною ланкою міжнародної системи боротьби з тероризмом і екстремізмом, головним центром регулювання міжнародних відносин названа Організація Об'єднаних Націй: «Республіка Таджикистан виступає за те, щоб під егідою Організації Об'єднаних Націй і на міцному фундаменті актів міжнародного права світовим співтовариством була сформована і реалізована глобальна стратегія протидії новим викликам і загрозам» [28].

Отже, «Єдина Концепція Республіки Таджикистан...» фактично виконує функції концепції національної безпеки. У ній відображені основні внутрішні та зовнішні загрози Республіки Таджикистан, визначено головні напрямки забезпечення її національної безпеки, які, в першу чергу, пов'язані з участю в міжнародних угодах і колективних зусиллях міжнародних організацій; особлива роль відведена глобальній стратегії протидії новим викликам і загрозам.

Влада Туркменістану, що прагне не допустити посилення потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз своїй національній безпеці, прийняла у 2009 р. «Військову доктрину незалежного, постійно нейтрального Туркменістану» [2]. До зовнішніх загроз документом віднесені: порушення територіальної цілісності Туркменістану; спроби втручання у внутрішні справи Туркменістану; вогнища локальних воєн і збройних конфліктів у безпосередній близькості від кордонів Туркменістану; можливість застосування зброї масового знищення; поширення зброї масового знищення, засобів її доставки та новітніх технологій військового виробництва; можливість підриву стабільності внаслідок порушення міжнародних договорів в області обмеження і скорочення озброєнь, якісного та кількісного нарощування озброєнь іншими країнами; міжнародний тероризм, сепаратизм і релігійний екстремізм; створення або нарощування угруповань військ біля

кордонів Туркменістану, що веде до порушення сформованого співвідношення сил; напад на об'єкти і споруди на державному кордоні Туркменістану, розв'язування прикордонних конфліктів і озброєних провокацій; створення, оснащення і підготовка на територіях інших держав збройних груп, призначених для перекидання на територію Туркменістану [2].

Внутрішніми загрозами Туркменістану визначені: планування дій, спрямованих на насильницьку зміну конституційного ладу і порушення територіальної цілісності Туркменістану; діяльність екстремістськи і сепаратистськи налаштованих осіб, спрямована на дестабілізацію внутрішньополітичної обстановки у Туркменістані; спроби створення незаконних збройних формувань; можливість нападу на військові об'єкти, арсенали, склади зброї, військову, спеціальну техніку і майно, на державні об'єкти життєзабезпечення і засобів масової інформації; поширення (обіг) на території Туркменістану зброї, боєприпасів, вибухових речовин та інших засобів з метою їх використання для здійснення диверсій, терористичних актів та інших протиправних дій; створення злочинних груп, що ставлять за мету контрабанду товарів, незаконний обіг наркотиків та іншу протиправну діяльність, що загрожує військовій безпеці Туркменістану [2].

Основними чинниками, що визначають стан і перспективи розвитку сучасної військово-політичної ситуації, названі: тенденції, пов'язані з виникненням локальних і великомасштабних воєн; формування і зміцнення сепаратистських та інших рухів, посилення національного, етнічного і релігійного екстремізму; поширення зброї масового знищення та засобів її доставки; загострення інформаційного протиборства [2].

У Військовій доктрині Туркменістану наголошується на тому, що дестабілізуючий вплив на військово-політичну ситуацію мають: спроби послабити існуючі механізми забезпечення міжнародної безпеки, що суперечить основним принципам, закріпленим у Статуті ООН; використання суб'єктами міжнародних відносин інформаційних та інших засобів і

технологій в агресивних цілях; діяльність екстремістських релігійних течій і націоналістичних, сепаратистських, терористичних рухів, організацій і структур; розширення масштабів організованої злочинності, незаконного обігу зброї і наркотиків, транснаціональний характер цієї діяльності [2].

Також у документі представлена характеристика особливостей зовнішньої політики Туркменістану, що не вбачає у жодній держав світу свого потенційного противника. Натомість Туркменістан розглядає усі держави світу своїми партнерами і такими, чия політика не завдає шкоди його національним інтересам і безпеці й не суперечить Статуту ООН. Статус постійного нейтралітету Туркменістану, закріплений рішенням ООН в грудні 1995 р., означає, що Туркменістан «не бере участі у військових блоках і союзах, в міждержавних об'єднаннях з жорсткими зобов'язаннями або які передбачають колективну відповідальність учасників; зобов'язується не починати війн і військових конфліктів, не брати участь в них (крім реалізації права на самооборону), не вживати політичних чи інших кроків, які можуть призвести до війни або військового конфлікту; не розміщувати на своїй території військові бази іноземних держав; зобов'язується не мати, не виробляти, не поширювати і не транспортувати через свою територію ядерну, хімічну, біологічну та інші види зброї масового ураження; віддає перевагу політичним, дипломатичним та іншим невійськовим засобам запобігання, локалізації та нейтралізації військових загроз на регіональному та глобальному рівнях, колективних дій світового співтовариства щодо загрози миру, порушень миру й актів агресії; зобов'язується не транспортувати через свою територію озброєння і збройні сили інших держав в треті країни». У зв'язку з цим, Воєнна доктрина Туркменістану проголошує, що «основним фактором стабільності міжнародного становища Туркменістану, забезпечення його національної та військової безпеки, стримування агресії проти нього є політика постійного нейтралітету» [2].

У Туркменістані, що прагне не допустити посилення потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз своїй національній безпеці, у січні 2016 р.

ухвалено нову Військову доктрину незалежного, постійно нейтрального Туркменістану. Згідно повідомлень в мережі Інтернет (вільний доступ до названих документів відсутній), в новій Воєнній доктрині Туркменістану знаходять подальшого розвитку положення Концепції національної безпеки та Декларації про зовнішньо-політичний курс держави у двадцять першому столітті на основі постійного нейтралітету та згідно принципів миру, добросусідства і демократії. Вона має оборонний характер, що підтверджує прихильність нейтральної держави до принципів глобальної безпеки, миру, і, в той же час, спрямована на захист національних інтересів Туркменістану та гарантує його військову безпеку [322].

Отже, на відміну від Таджикистану, Туркменістан не робить ставку на забезпечення своєї національної безпеки за допомогою міжнародного співтовариства, а, навпаки, підкреслює свою неучасть у військових блоках і союзах. Також Туркменістан відмовляється від застосування сили, від розміщення на своїй території військових баз іноземних держав і не допускає використання своєї території для транспортування озброєння і збройних сил інших держав в треті країни. Згідно з Воєнною доктриною 2009 р., «безпека Туркменістану забезпечується всією сукупністю наявних у його розпорядженні сил, засобів і ресурсів» [2].

У Республіці Узбекистан протягом першого десятиріччя незалежної державності ухвалено низку документів у сфері національної безпеки держави, а саме: Військову доктрину Республіки Узбекистан (1995 р.) [5], Концепцію національної безпеки Республіки Узбекистан (1997 р.) [44], Оборонну доктрину Республіки Узбекистан (2000 р.) та Закон Республіки Узбекистан «Про оборону» (2001 р.) [33]. У зв'язку з тим, що доступ до офіційних документів Узбекистану обмежений, а їх тексти відсутні на сайтах відповідних офіційних органів, ми змушені скористатися інформацією про ці документи, яка надана і описана в ЗМІ.

Самі лише назви документів свідчать про те, що національна безпека розглядається владою Узбекистану передусім як безпека у військово-

політичній сфері. Як відзначають експерти, Військова доктрина Узбекистану включає в себе: аналіз сучасної військово-політичної обстановки в Центральноазіатському регіоні; перелік потенційних джерел військової небезпеки (тероризм, наркотрафік, розповсюдження зброї); формулювання головних військово-стратегічних завдань; визначення принципів будівництва і умов застосування Збройних Сил, розглянуто питання підготовки Збройних Сил, народу і країни в цілому до оборони. Головним стратегічним завданням у сфері національної безпеки визначено «недопущення війни і військової загрози» [5].

Характеризуючи основні принципи забезпечення національної безпеки, перший президент Узбекистану І. Карімов на початку 1990-х рр. наголосив: «У навколишньому неспокійному світі є друзі, але є й ті, хто хотів би втягнути Узбекистан до сфери свого впливу. При цьому вони можуть використовувати будь-які доступні їм методи, в тому числі й військові, тому ми повинні мати мобільну, добре навчену і оснащену армію, здатну забезпечити захист наших кордонів, нашу незалежність і суверенітет» [175, с. 88].

Натомість у виступі І. Карімова на засіданні Генеральної Асамблеї ООН в 1995 р. зазначалось, що шлях до глобальної безпеки лежить через забезпечення безпеки регіональної. Відтак Республіка Узбекистан бере на себе конкретні зобов'язання, які виражаються в тому, що вона: не застосує свої Збройні Сили проти іншої держави, крім випадків відбиття нападу на Республіку Узбекистан або на інші держави, пов'язані з Узбекистаном відповідними договорами про взаємну військову допомогу; нікому не загрожує і не вважає своїм противником жодну державу світу, не має до жодної з них територіальних та інших домагань і готова з усіма країнами будувати відносини на основі міжнародного права, взаємного врахування інтересів безпеки; дотримується без'ядерних принципів: не розміщує, не виробляє і не набуває ядерної зброї [9].

Концепція національної безпеки Узбекистану виходить з того, що Узбекистан займає надзвичайно вигідне географічне положення в регіоні, перебуваючи в центрі транспортних і автономних енергетичних і водних систем регіону; Узбекистан перевершує своїх сусідів у регіоні за чисельністю населення, за своїм науково-технічним потенціалом, іншими можливостями; Республіка у своєму розпорядженні має унікальні природно-кліматичні умови і мінерально-сировинні ресурси, що дозволяє домогтися самозабезпечення продовольством, виробництва й експорту найцінніших видів технічних сільськогосподарських культур; Республіка має нафту, нафтопродукти, газ, тобто ті галузі, які є основою економіки; у неї є всі можливості для збільшення економічного потенціалу; Узбекистан посідає вагоме місце в людській цивілізації [44].

На 48-й сесії Генеральної Асамблеї ООН президент Узбекистану І.Карімов вніс пропозицію про створення в Ташкенті постійно діючого семінару ООН з проблем безпеки, процвітання та співробітництва в Центральній Азії. На його думку, «Узбекистан за всіма своїми показниками може досягнути у світі високого становища в культурі, науці, технології та економіці і стати інтеграційним центром у Центральній Азії». У зв'язку з цим він вважає, що «республіка могла б виступити як форпост в Азії, плацдармом взаємодії ОБСЄ та ООН у справі забезпечення регіональної безпеки і співробітництва, превентивної дипломатії і недопущення конфліктів» [175, с.11].

Попри визначення основних засад політики національної безпеки Узбекистану у нормативних документах, її реалізація, з огляду на окремі зовнішньополітичні рішення на кшталт вступу і наступного за ним виходу держави з ГУУАМ і ОДКБ, або надання своєї території для розміщення іноземних військових баз і транспортування озброєнь і відмова від нього (розміщення американських баз в 2001 р. і їх наступне виведення), була значною мірою непослідовною і суперечливою, що є свідченням пошуку Узбекистаном свого місця в сучасних міжнародних відносинах.

У 2012 р. Парламент Узбекистану прийняв Концепцію зовнішньої політики Республіки Узбекистан, ініціатором якої став президент Іслам Карімов. У документі, зокрема, зазначається, що Узбекистан залишає за собою право входити, виходити або призупиняти членство в різних військово-політичних та інших блоках, в залежності від ситуативних переваг або довгострокових перспектив, але неодмінно виходячи з власних інтересів. Найголовнішими стали пункти концепції про неможливість розміщення на території Узбекистану іноземних військових баз, іноземного військового контингенту і неможливість участі національних збройних формувань в будь-яких миротворчих операціях за межами Узбекистану [125].

За своєю суттю концепція зовнішньополітичного курсу Узбекистану, якщо говорити про її військовий аспект, близька до нейтралітету, хоча і не проголошує нейтралітет як державний курс. Подібна позиція залишає поле для маневру на випадок непередбачуваних ситуацій, які реально можуть загрожувати територіальній цілісності і державності Узбекистану.

Таким чином, аналіз нормативно-правової бази у сфері національної безпеки центральноазіатських держав дозволив визначити актуальні загрози для національної безпеки країн регіону. Спільними викликами для національної безпеки нових незалежних держав Центральної Азії визначено:

- збройні конфлікти в суміжних державах, що безпосередньо або опосередковано впливають на ситуацію в регіоні;
- існування потенційної загрози зіткнення інтересів різних країн і коаліцій держав світу, що може мати негативні наслідки для регіону в цілому;
- невирішені територіально-прикордонні проблеми між республіками, що дістались їм у спадок від СРСР;
- небезпеку переростання в екстремістські форми національної і релігійної нетерпимості процесів зростання національної самосвідомості народів регіону;
- наявність міжетнічних, міжконфесійних і пов'язаних з ними культурно-цивілізаційних проблем;

- загрозу екологічних і технологічних катастроф у разі дестабілізації становища в регіоні;
- значну ймовірність перетворення держав регіону на великий світовий наркоринок (у регіоні виявлені осередки власного виробництва наркотиків).

Також аналіз концептуальних документів у сфері безпеки держав регіону показав наявність у кожної держави власного переліку основних загроз і способів протидії їм. Якщо для Таджикистану актуальними загрозами є екстремізм, тероризм і наркотрафік, то в Киргизстані це енергетична залежність. Для Туркменістану, а особливо Узбекистану, характерними рисами є військово-політична орієнтація безпекових концепцій. Найдетальніше розробленою є нормативно-правова база національної безпеки Казахстану. Відрізняються й підходи країн Центральної Азії до участі в міжнародних угодах і колективних зусиллях міжнародних організацій, а також їх ставлення до розміщення на своїй території військових баз іноземних держав і використання своєї території для транспортування озброєння інших держав у треті країни.

2.2. Регіональні та глобальні структури безпеки у формуванні центральноазійського комплексу безпеки.

На думку західних дослідників, політична ситуація у Центральній Азії є вкрай нестабільною та вибухонебезпечною. Це спричинено поширенням ісламського фундаменталізму, зіткненням інтересів позарегіональних держав, самоствердженням авторитарних режимів, неусталеністю національної ідентичності країн регіону, зростанням трайбалістських та кланових тенденцій, загостренням соціально-економічних протиріч між різними суспільними прошарками тощо [258, с.8]. Подолання цих викликів, як вважає більшість дослідників центральноазіатської проблематики, можливе лише за умови інтеграції країн регіону в галузі безпеки.

Перші кроки зі створення тісної регіональної кооперації країн Центральної Азії було зроблено ще в останні роки існування Радянського Союзу. На зустрічі 23 червня 1990 р. в Алма-Аті глави урядів Узбекистану, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану і Таджикистану підписали Договір «Про співпрацю в економічній, науково-технічній і культурній сфері». Причини, що спонукали до цього кроку, полягали у поступовому ослабленні впливу центру та у спалахах міжетнічних конфліктів в регіоні. Вони призвели до розробки довгострокових стратегій з економічної та політичної стабілізації регіону, які можна було практично реалізувати лише за рахунок активізації горизонтальних зв'язків між республіками [161, с. 267].

На наступній зустрічі 14 серпня 1990 р. в Ташкенті глави урядів п'яти республік підписали Угоду «Про створення міжреспубліканської Консультаційної ради республік Середньої Азії та Казахстану». Ця Угода ставила за мету «створення механізмів для економічної інтеграції республік Середньої Азії і Казахстану в рамках оновленого Союзу, проведення узгодженої політики в реалізації соціальних і економічних реформ, захисту інтересів регіону в умовах ринкової економіки» [119, с.57]. До Консультаційної ради мали увійти представники від кожної республіки на рівні заступника прем'єр-міністра. Діяльність Ради мала координувати робоча група, створена на паритетних засадах. Проте серпневий (1991 р.) путч у Москві і розпад СРСР кардинально змінили умови подальшого регіонального співробітництва в Центральній Азії.

Питання тісної регіональної інтеграції в Центральній Азії постало на порядку денному фактично одразу після підписання Угоди про створення СНД в грудні 1991 р., коли Туркменістан висунув ідею створення Конфедерації центральноазійських держав. На зустрічі голів держав та урядів у Ташкенті (січень 1993 р.) було заявлено про намір регіональної інтеграції країн Центральної Азії з огляду на спільність їхніх інтересів: питання безпеки, проблеми Аралу, криза в Таджикистані, створення єдиного інформаційного простору тощо [86, с.37].

Таким чином, інтеграційні процеси в Центральній Азії були обумовлені необхідністю збереження єдиної регіональної енергетичної, транспортної та водно-господарської системи, а також потребою мінімізувати конфліктний потенціал між державами задля спільного використання інфраструктури регіону. Також інтеграція в Центральній Азії мала стати своєрідною відповіддю колишніх радянських республік на фактичну «втечу» Росії з регіону.

Перші проекти, спрямовані на посилення регіональної співпраці, такі як, наприклад, декларована керівництвом Узбекистану доктрина «Туркестан - наш спільний дім», передбачали економічне і культурне зближення нових незалежних держав Центральної Азії. Ініціатор проекту, Президент Узбекистану І.Карімов, вважав, що інтеграція в Центральній Азії є «об'єктивною необхідністю, обумовленою територіальною спільністю, спільністю транспортних комунікацій, основними та провідними галузями економіки, необхідністю спільного використання водно-господарських та енергетичних об'єктів, забезпечення енергоресурсів, не кажучи вже про культурну, мовну і духовну схожість наших народів...» [175, сс.372-373].

Головними аргументами регіональної інтеграції І.Карімов вважав приблизно однаковий рівень економічного розвитку країн, подібність соціально-економічних проблем і спільні виклики безпеки перед усіма народами регіону, такі як висихання Аралу, проникнення наркотиків, зброї, тероризму, загроза ескалації напруженості і нестабільності з боку Афганістану тощо [175, сс.311-312]. При цьому І. Карімов зауважив, що «ці загрози також ... є об'єднуючими факторами, оскільки жодну них не можна подолати автономно, розраховуючи на власні сили» [175, с.312]. Відтак інтеграція має орієнтуватися на консолідацію зусиль країн регіону «у важких умовах періоду становлення національної державності і переходу до ринкових відносин, щоб, з одного боку, полегшити перебіг національних трансформаційних процесів, а з іншого – убезпечити регіон від можливих конфліктів» [175, с.312].

Початком інституціоналізації інтеграційного співробітництва в регіоні стало підписання в 1993 р. казахсько-узбецької Угоди «Про поглиблення економічної інтеграції на період 1994-2000 років» [285, с.82]. і Протоколу про створення Єдиного економічного простору від 11 січня 1994 р., до якого в лютому того ж року приєднався Киргизстан [286, с.83]. 30 квітня 1994 р. всі три країни підписали Договір про створення єдиного економічного простору, який, власне, і започаткував Центральноазійське економічне співтовариство (ЦАЕС). Підписання угоди означало відкриття митних кордонів для вільного переміщення товарів, послуг і капіталу між трьома державами й передбачало координацію бюджетної, кредитної, податкової, цінової і митної політики [286, с.83].

На порядку денному ЦАЕС перебували питання раціонального водокористування (проблеми між Узбекистаном і Киргизстаном, проблеми Кзил-Ординський області Казахстану), умов і взаєморозрахунків за спожитий природний газ між республіками регіону, узгодження політики в галузі транспорту і комунікацій, комплекс питань щодо міждержавної оренди земель на 1996-2000 рр. і співпраці у сфері боротьби з наркобізнесом. Постійною темою обговорення стала ситуація в Таджикистані і питання матеріально-технічного забезпечення миротворчого батальйону Казахстану, Киргизії і Узбекистану в Таджикистані [93, сс.147-152].

Співробітництво в галузі забезпечення військової безпеки країн регіону забезпечувала Угода про військово-технічне співробітництво від 8 липня 1994 р., на підставі якої було створено Раду міністрів оборони Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. В грудні 1995 р. було затверджено положення про Раду міністрів оборони, а в січні 1997 р. в Алмати відбулась нарада начальників головних штабів Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. Головною метою наради було створення робочого органу Ради – Комітету начальників головних штабів. Задля забезпечення загальної безпеки передбачалось здійснення спільного планування оперативної та бойової підготовки збройних сил трьох держав.

Щодо Таджикистану, то ця країна увійшла до складу ЦАЕС у 1998 р., тобто по закінченні громадянської війни в країні, що тривала у 1992-1997 рр. Спочатку Таджикистан отримав статус спостерігача в ЦАЕС, а в січні 1998 р. під час візиту Президента республіки Е.Рахмонова до Ташкента за підсумками переговорів було прийнято рішення про входження Таджикистану до Міждержавної Ради Казахстану, Киргизстану і Узбекистану [342, с.80]. 26 березня 1998 р. на зустрічі Президентів Казахстану, Киргизстану, Узбекистану і Таджикистану в Ташкенті таджицька сторона підписала Договір про створення Єдиного економічного простору і приєдналася до ЦАЕС як його повноправний учасник [89, с.16].

Активізувати інтеграційні процеси в регіоні були покликані нові ініціативи на кшталт ідеї Президента Казахстану Н. Назарбаєва про створення Євразійського союзу (ЄАС), що об'єднав би народи, які проживають на території колишнього СРСР, висунуту в кінці 1990-х рр., чи то ідеї Президента Туркменістану С.Ніязова про створення Регіональної консультативної ради глав держав Центральної Азії у складі п'яти пострадянських держав регіону, Ірану, Пакистану й Афганістану [89, сс.17-18]. Проте жодна з цих ідей не знайшла загальної підтримки.

Натомість значно активніше розвивалась регіональна співпраця у сфері боротьби з актуальними безпековими загрозами, підґрунтям для якої стала укладена в квітні 2000 р. Узбекистаном, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном Угода про співробітництво з питань боротьби з тероризмом, релігійним екстремізмом і міжнародною злочинністю.

Неспроможність практичної реалізації проекту ЦАЕС призвела до його реорганізації. На Ташкентському саміті глав держав ЦАЕС у 2001 р. було прийнято рішення про реорганізацію співтовариства в Організацію Центрально-Азійського співробітництва (ОЦАС), покликану активізувати регіональне співробітництво у секторі безпеки [129, с.260]. На саміті глав держав в Алмати 28 лютого 2002 р. учасники ОЦАС підписали «Договір про заснування ОЦАС», «Положення про Комітет національних координаторів

ОЦАС», а також рішення «Про заходи у зв'язку з перетворенням ЦАЕС в ОЦАС» [129, сс.261-266]. Після приєднання у 2004 р. до ОЦАС Російської Федерації міждержавна організація перетворилася на міжрегіональну, а у вересні 2005 р. передала свої повноваження російському геополітичному проекту під назвою Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС) і саморозпустилася.

Наступником ОЦАС в питаннях забезпечення безпеки регіону, політичної взаємодії і культурно-гуманітарного співробітництва, за ідеєю президента Казахстану Н.Назарбаєва, підтриманої лідерами Киргизстану і Таджикистану в січні 2005 р., мав стати Союз Центральноазіатських держав (СЦАД). Однак ця ідея не знайшла підтримки узбецького президента І.Карімова, що виступив із пропозицією створення спільного центральноазіатського ринку.

Одним із небагатьох прикладів успішної взаємодії центральноазіатських держав у сфері безпеки можна вважати укладений Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном Договір про зону, вільну від ядерної зброї в Центральній Азії, підписаний 8 вересня 2006 року в казахстанському Семипалатинську. Сторони взяли на себе зобов'язання заборонити виробництво, придбання і розгортання на їх території ядерної зброї та її компонентів або інших ядерних вибухових пристроїв, й зосередити свої зусилля на розвитку ядерної енергетики. Договір, який є важливим кроком на шляху перетворення регіону на без'ядерний, став результатом багаторічної роботи дипломатів п'яти країн регіону, ядерних держав і представників ООН.

В цілому центральноазіатським регіональним інтеграційним об'єднанням не вдалося досягти поставлених цілей. Основною причиною цього, вважає таджицький дослідник Х.Іномжонов, стало те, що пострадянським державам Центральної Азії не вдалося поєднати міждержавну інституціональну співпрацю з процесом становлення власної державності [161, с.256]. До цього слід додати фактор відмінності моделей

політичних систем, різновекторного і різношвидкісного економічного розвитку. На думку киргизького дослідника О.Молдалієва, «інтеграція в регіоні тісно пов'язана з підсумками реформ і можлива тільки між тими державами, національні інтереси яких не будуть суперечити. І навпаки, кооперація між тими державами, які мають несумісні економічні системи, буде ускладнена» [231, с.44]. Ще одним чинником, що перешкоджає інтеграції в Центральній Азії, стала боротьба за регіональне лідерство між Казахстаном і Узбекистаном. Головною причиною невисокої результативності діяльності регіональних інтеграційних об'єднань стало те, що практично всі центральноазіатські пострадянські держави (за винятком Туркменістану й частково Узбекистану) все ще не вважають себе здатними стати повноцінним суб'єктом світової політики і прагнуть забезпечити власну національну безпеку за допомогою зовнішніх чинників на кшталт ОДКБ, ШОС, ЄврАзЕС тощо.

Найвпливовішим геополітичним гравцем у центральноазіатському регіоні залишається Російська Федерація. Пояснюється це, зокрема, й тим, що найбільшу вагу в регіоні продовжує зберігати євразійська або російсько-радянська схема мислення, згідно з якою всі країни пострадянського простору мають орієнтуватися переважно на Москву. Росія є головним торговельним і військово-політичним партнером для держав регіону. Свідченням чому є укладені більшістю держав регіону з РФ так звані «великі договори» на кшталт казахстансько-російського Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу від 25 травня 1992 р., в якому країни зобов'язалися надавати одна одній військову допомогу в разі агресії щодо однієї із сторін [22].

Попри певну відстороненість РФ від проблем центральноазійського регіону на початку 1990-х рр. наразі Москва все активніше виявляє бажання прив'язати країни Центральної Азії до власних інтересів. Метою РФ є протидія проникненню в регіон інших глобальних сил. Росія зосереджує зусилля на захисті етнічних росіян та «російськомовних», що проживають в

регіоні, а також вбачає для себе загрозу в поширенні ісламського фундаменталізму в регіоні.

Після розпаду СРСР взаємодії РФ з країнами Центральної Азії у сфері безпеки мав сприяти формат СНД. 20 березня 1992 р. було підписано Декларацію «Про незастосування сили або загрози сили у взаєминах між державами – учасниками СНД» [15]. Рішенням глав держав було створено Раду міністрів оборони СНД, при якій в липні 1992 року створено Головне командування Об'єднаних збройних сил (ОЗС) СНД.

Першою спробою формування механізму забезпечення регіональної безпеки в Центральній Азії стало створення та розгортання на території Таджикистану в період громадянської війни 1992-1997 рр. Колективних миротворчих сил (КМС) СНД. Згідно з рішенням Ради глав держав СНД від 22 січня 1993 р. до складу КМС увійшли російська 201-ша мотострілецька дивізія і три зведені батальйони від Казахстану, Киргизстану і Узбекистану відповідно. На думку провідних експертів Центральної Азії з питань безпеки, КМС зіграли важливу роль у стабілізації обстановки та нерозповсюдженні конфлікту на територію сусідніх держав Центральної Азії.

Для охорони державних кордонів новопосталих держав Центральної Азії у 1992 р. було створено єдиний координаційний орган – Раду командувачів прикордонними військами СНД, натомість Росія взяла на себе основний тягар зобов'язань з формування прикордонних структур Таджикистану, Киргизстану та Туркменістану.

Практичним втіленням багатосторонньої взаємодії країн СНД у сфері безпеки стало створення в 1995 році Об'єднаної системи протиповітряної оборони (ОС ППО) СНД. В рамках ОС ППО стали щорічно проводитися навчання «Бойова співдружність» із залученням підрозділів ППО національних збройних сил країн СНД [255, с.4].

Також в рамках Співдружності робилися спроби організувати багатосторонню взаємодію щодо збереження виробничих зв'язків між промисловими підприємствами колишнього військово-промислового

комплексу СРСР. Для цього в 1993 р. у складі Ради глав урядів Співдружності була створена Міждержавна комісія з військово-економічного співробітництва СНД. На неї покладалися завдання із вдосконалення питань спеціалізації і кооперації в розробці і виробництві продукції військового призначення, сприяння у створенні спільних інтегрованих структур і збереженні мобілізаційних потужностей, вирішенні питань передачі технологій з оборонного комплексу в цивільний сектор економіки. Однак цей напрям багатостороннього співробітництва не мав подальшого розвитку, оскільки в діяльності МКВЕС реально брали участь лише 6 країн: Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан.

Намаганням консолідувати зусилля держав Співдружності у сфері безпеки стало підписання в червні 1999 р. Радою глав держав СНД Договору «Про співпрацю держав-учасниць СНД у боротьбі з тероризмом». Його практичним втіленням стало створення в 2000 р. Антитерористичного центру (АТЦ) СНД, основними завданнями якого визначались: вироблення пропозицій про напрями співпраці в боротьбі з міжнародним тероризмом; забезпечення координації взаємодії спеціальних і правоохоронних органів; участь у підготовці та проведенні антитерористичних навчань; взаємодія в проведенні оперативно-розшукових заходів; формування спеціалізованого банку даних тощо [358, с.44].

Для протидії міжнародному тероризму в регіоні в серпні 2001 р. в Бішкеку створено відділення АТЦ СНД по Центральній Азії, укомплектоване співробітниками спецслужб Росії, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану. Разом зі спеціальними службами Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Росії відділення веде постійний моніторинг оперативної ситуації в центральноазіатському регіоні щодо протидії міжнародному тероризму.

Щорічно на території країн Центральної Азії за найактивнішої участі АТЦ СНД проводяться оперативно-тактичні навчання «Південь – Антитерор». Основними завданнями цих навчань є підвищення готовності органів безпеки, спеціальних служб та інших силових структур держав –

учасниць СНД до швидкого і адекватного реагування на загрози терористичного характеру, а також практичне відпрацювання алгоритмів взаємодії учасників спільних антитерористичних заходів [255, сс.5-6].

Попри це, наявні факти засвідчують в цілому невисокий рівень регіональної взаємодії країн СНД у сфері військової безпеки [308, с.131]. Більш дієвим вважається механізм гуманітарної співпраці країн Співдружності, зокрема всі країни ЦА, крім Туркменістану, підписали Угоду про гуманітарне співробітництво, яке створює рамки для розвитку взаємодії у сфері культури, мистецтва, науки, освіти та спорту. Таким чином СНД відіграла стабілізуючу роль у плані підтримки стабільності в невійськовому секторі безпеки пострадянського простору. Зокрема, майданчик СНД в подальшому послужив поштовхом для створення таких регіональних та міжрегіональних організацій соціально-економічного характеру, як ОЦАС та Євразійське Економічне Співтовариство (ЄврАзЕС) [358, с.92].

Ідею створення Євразійського союзу у формі ЄврАзЕС висунув у 1994 р. казахстанський лідер Н.Назарбаєв. натомість поштовхом до її реалізації стало укладення на початку 1995 р. угоди про Митний союз (МС) між Росією та Білоруссю, до якої 20 січня приєднався Казахстан, а згодом Киргизстан і Таджикистан. 29 березня 1996 р. між країнами було підписано «Договір про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах», однак вже на початковій стадії МС зіткнувся з труднощами, що виникли через небажання держав поступитися частиною свого суверенітету. Після вступу у 1998 р. Киргизстану до СОР Митний союз фактично розпався.

У 2000 р. нове політичне керівництво РФ дійшло висновку, що потенціал МС вичерпано, і 23 травня того ж року на засіданні Ради МС в Мінську президент РФ В.Путін виступив з ініціативою про заміну старого союзу на нову міжурядову економічну організацію з чіткою структурою та дієвими механізмами управління та координації [252, с.131]. На наступній зустрічі, що відбулася під час саміту СНД в Мінську 31 травня 2001 р.,

Президенти Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії і Таджикистану підписали Договір про утворення ЄврАзЕС.

Головною проблемою у функціонуванні ЄврАзЕС стало питання повноважень наднаціонального органу, що регулює митно-тарифну політику. Не менш гостро стоїть питання співробітництва у сфері транспорту, позаяк з часу розпаду СРСР законодавствами нових незалежних держав створено чимало перешкод для транзиту товарів територією країн СНД. Ще однією проблемою взаємодії став асиметричний економічний потенціал членів Співдружності. В цілому, незважаючи на удавану ефективність, яка створюється в результаті численних протокольних зустрічей і заяв, виконавчі структури, створені у форматі СНД, в тому числі у форматі ЄврАзЕС, завдання побудови дієздатної системи безпеки в регіоні не виконали. Єдиним винятком тут є позитивний досвід діяльності відділення АТЦ СНД в Центральній Азії. Зазвичай міждержавні організації на теренах СНД дублюють одна одну. Тому, на думку Н.Назарбаєва, не дивлячись на усталену систему безпеки в ЦА, гостро стоїть питання про більш довершену систему колективної безпеки в регіоні [236, с.173]. За умови досягнення в середині 1990-х рр. країнами СНД домовленості про створення єдиного економічного простору та зони вільної торгівлі, на сьогоднішній день не було б такої великої кількості регіональних союзів, а саме СНД перетворилося б у впливове об'єднання.

Нішу, не зайняту СНД, передусім у сфері воєнної безпеки, прагнуть заповнити Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і Шанхайська Організація Співробітництва (ШОС).

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ), учасниками якого стали країни-учасниці Ташкентського договору, підписаного у травні 1992 р. РФ, Вірменією та трьома центральноазійськими країнами (Казахстаном, Киргизстаном й Узбекистаном), стала значним важелем впливу РФ у регіоні. Попри те, що до Ташкентського пакту дещо згодом приєдналося ще кілька країн СНД, в цілому цей договір упродовж 1990-х рр. зберігав свій

центральноазійський характер. На той час у лідерів нових держав регіону виникли певні побоювання у зв'язку із загрозою поширення зони конфліктів з Афганістану й Таджикистану на північ, які пов'язувалися з так званим ісламським чинником – поширенням процесів відродження ісламу та його політизації серед традиційно ісламського населення центральноазійських країн. Реально посилення ісламу здатне було підірвати масову підтримку існуючої влади та сприяти зміні зовнішньополітичних орієнтацій країн регіону [163, с.205].

Договір про колективну безпеку надавав можливість Росії зберегти політичну й військову присутність в регіоні та на його кордонах й надати допомогу новим незалежним державам у розбудові їх власних збройних сил та прикордонних військ. Російські війська у ролі миротворчих сил сприяли утвердженню неісламського уряду в Таджикистані та збереженню російської військово-політичної присутності в регіоні – згідно з стратегією захисту національних інтересів РФ на «передових рубежах» [298, с.33].

Проте Ташкентський пакт так і не створив сприятливих умов розбудови національних збройних сил, а «єдиний оборонний простір» фактично означав збереження військової інфраструктури, сформованої за часів СРСР, яка перейшла у спадок РФ і перебувала під цілковитим контролем Москви. Економічна криза в РФ 1998 р. загострила суперечності між великодержавними амбіціями правлячої еліти Росії і реальними можливостями їх матеріального забезпечення. Водночас серед партнерів Російської Федерації прогресували розчарування в необхідності Ташкентського пакту. Окрім певного ущемлення національного суверенітету, перебування в зоні дії Договору спричиняло і деяке стримане відношення до країн-членів з боку міжнародної спільноти, що заважало розвитку ефективних і міцних контактів із більш корисними партнерами.

На початку 1999 р. у зв'язку із закінченням 5-річного терміну чинності Ташкентського договору, про вихід з нього заявили Узбекистан, Грузія та Азербайджан. Краху центральноазійської політики РФ, побудованої на

воєнно-політичних схемах, вдалося уникнути завдяки реорганізації ДКБ в міжнародну структуру – Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) від 14 травня 2002 р. в Москві. 18 вересня 2003 р. держави-члени ОДКБ (Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан) ратифікували Статут і Угоду про її правовий статус, а 2 грудня 2004 р. організація отримала статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН. У серпні 2006 р. до ОДКБ приєднався Узбекистан, що, в першу чергу, було пов'язано з напруженістю у стосунках узбецького керівництва з США і західними країнами після «андіжанських подій» 2005 р. Така розстановка сил проіснувала недовго, і вже 2008 року Узбекистан заявив про свій вихід з ОДКБ. Наразі ОДКБ намагається позиціонувати себе як міжнародну універсальну організацію безпеки, прагнучи зайняти особливу нішу, як у глобальній системі міжнародних відносин, так і на регіональному рівні. На думку Ю.Нікітіної, в результаті комбінування групи стратегій реагування на нові загрози і виклики з групою стратегій традиційної військової інтеграції ОДКБ стала організацією гібридного типу. Вона поєднала риси військового союзу і особливості багатофункціональної організації по забезпеченню міжнародної безпеки [238, с.32].

У Центральній Азії діяльність ОДКБ, як і будь-якої традиційної системи забезпечення військової безпеки, не виходить за межі оперативного планування, бойової підготовки, військово-технічного співробітництва та підготовки кадрів. Вищим органом Організації є Рада колективної безпеки (РКБ), представлена главами держав-членів ОДКБ. Основними органами ОДКБ є : Рада міністрів закордонних справ – консультативний і виконавчий орган з питань координації взаємодії держав-членів у сфері зовнішньої політики; Рада міністрів оборони – консультативний і виконавчий орган з питань координації взаємодії держав-членів у галузі військової політики, військового будівництва та військово-технічного співробітництва; Комітет секретарів рад безпеки – консультативний і виконавчий орган з питань координації взаємодії держав-членів у галузі забезпечення їх безпеки;

Об'єднаний штаб ОДКБ - постійно діючий робочий орган Організації, що відповідає за підготовку пропозицій і реалізацію рішень із військової складової ОДКБ [255, с.6].

Виходячи з того, що колективні сили безпеки і багатосторонні формати найбільше відповідають специфіці Центральноазіатського регіону, в ОДКБ було прийнято рішення про створення Колективних сил оперативного реагування (КСОР), а також власного спецназу – Колективних сил швидкого реагування (КСШР). Окремий контингент КСШР сформовано в Центральній Азії у складі військових підрозділів Росії, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану загальною чисельністю 4 тис. чол. Одним із підрозділів КСШР стало авіаційне угруповання ВПС Росії, дислоковане на авіабазі «Кант» в Киргизстані [159, с.38].

З 2004 р. в рамках ОДКБ на території країн Центральної Азії проводяться щорічні навчання «Рубіж», метою яких є протидія загрозам регіональної безпеки. Перші спільні навчання «Рубіж-2004», в яких поряд із підрозділами зі складу КСШР брали участь оперативні групи МВС та прикордонних військ, пройшли на території Казахстану і Киргизстану. Також, починаючи з 2003 року, силами спеціальних і прикордонних служб держав ОДКБ на регулярній основі проводиться антинаркотична операція «Канал». За період 2003-2006 рр. в рамках цієї операції вилучено до 48 т. наркотичних засобів, психотропних та сильнодіючих речовин [238, сс.16-17].

23 червня 2005 р. президентами держав-членів Договору (Росії, Білорусії, Вірменії, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану) було прийнято рішення про створення Міждержавної комісії з військово-економічного співробітництва (МКВЕС) ОДКБ. Створення Комісії мало на меті об'єднати і скоординувати зусилля держав-членів Організації для подальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва, розвитку інтеграції і комплексного вирішення питань військово-економічного та військово-технічного співробітництва.

Головною цінністю ОДКБ для його членів є те, що Організація є єдиним спеціалізованим регіональним інститутом безпеки з військовою складовою. Крім того, ОДКБ має необхідний організаційний, нормативний і політичний інструментарій для протидії існуючим загрозам і викликам й водночас не обтяжена додатковими вимірами (економічними, культурними і т.п.). М.Лаумулін вважає, що Росія і далі буде сприяти консолідації ОДКБ в якості військово-політичного союзу [197, с.117]. Саме в такому вигляді Організація має реальний сенс і найбільш приваблива для її членів, в тому числі для Росії, яка розраховує з її допомогою зміцнити свої позиції в Центральній Азії.

Наразі Організація зіткнулася з низкою проблем: по-перше, як справедливо відзначають провідні експерти регіону, якщо «ОДКБ претендує на роль організації колективної безпеки, то вона змушена буде робити акцент на розвитку політичних компонентів, працювати з конфліктами на території країн-учасниць, займатися передконфліктним моніторингом і розвивати арсенал попереджувальних заходів і санкцій, організовувати переговорні процеси і постконфліктне врегулювання. Поки що цього не відбувається, про що свідчить пасивна роль спостерігача, яку зайняла ОДКБ під час «Тюльпанової революції» в Киргизстані та «Андижанських подій» в Узбекистані в 2005 році» [248, с.119]. По-друге, окрім російських підрозділів, жоден із військових підрозділів країн-учасників Колективних сил швидкого реагування не відповідає необхідному рівню бойової готовності. Наразі вони є радше засобом психологічного, а не військового стримування [185, с.240].

На важливий чинник стабільності в центральноазійському регіоні поступово перетворюється Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Її історія бере початок 26 квітня 1996 р., коли в Шанхаї глави п'яти держав – Казахстану, Киргизстану, Китаю, Росії та Таджикистану – підписали угоду про зміцнення довіри у прикордонних питаннях. Через рік, у квітні 1997 р., в Москві керівниками зазначених країн було підписано Угоду про взаємне скорочення збройних сил в районі міждержавних кордонів, якою передбачено

межу чисельності військ та озброєнь у 100-кілометровій прикордонній смузі. Ці угоди створили нову структуру багатосторонніх заходів зміцнення безпеки в центральноазійському регіоні, а їх учасників стали називати «Шанхайською п'ятіркою» [342, сс.5-6].

У травні 2000 р. російський президент В.Путін запропонував Узбекистану стати учасником Шанхайського форуму. 14-15 липня 2001 р. в Шанхаї на зустрічі глав шести держав – Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану було оголошено про створення Шанхайської організації співробітництва (ШОС). У Декларації, прийнятій на саміті, основними цілями проголошувались підтримання й забезпечення миру, безпеки й стабільності в Центральній Азії, розвиток співробітництва в політичній, торговельно-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших галузях [13]. Підписано було й Конвенцію з боротьби із тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом, в якій сепаратизм і екстремізм визначаються як насильницькі дії, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність. Її підписання пов'язане з погрозам сепаратистських виступів уйгурів, що мешкають в західному Китаї, та небезпекою проникнення озброєних ісламістських формувань на територію Узбекистану [342, с.9].

Статусу міжнародної організації ШОС набула 2002 р. після підписання на саміті глав держав у Санкт-Петербурзі Хартії Шанхайської організації співробітництва, що є, по суті, статутом ШОС – структури, яка об'єднує країни, що займають 61 % території Євразії з сукупним демографічним потенціалом, який становить чверть населення земної кулі. Крім того, у ШОС є країни-спостерігачі: Індія, Пакистан, Іран і Монголія. Головною відмінністю ОДКБ від ШОС є те, що у першій, безумовно, домінує Росія (вона забезпечує 50% бюджету організації), а в питанні лідерства в ШОС більшість дослідників схиляються до думки про провідну роль КНР в Організації [254, с.80].

На початку своєї діяльності ШОС обмежувалася питаннями про заходи довіри (1996 р.) і взаємне скорочення збройних сил (1997 р.) в районі державних кордонів. Згодом її діяльність сконцентрувалася на вирішенні питань стабільності і заходах довіри в регіоні (1998 р.), боротьбі проти національного сепаратизму і екстремізму (1999 р.). На саміті ШОС 7 червня 2002 р. ухвалено Хартію – базовий статутний документ, в якому сформульовано мету, завдання і принципи організації, її структуру і основні напрями діяльності. Згідно з нею, до основних завдань ШОС відносяться: зміцнення взаємної довіри, дружби і добросусідства між державами-членами; розвиток багатопрофільного співробітництва з метою підтримки і зміцнення миру, безпеки і стабільності в регіоні, сприяння побудові нового демократичного, справедливого і раціонального політичного і економічного міжнародного порядку; спільна протидія тероризму, сепаратизму і екстремізму в усіх його проявах; боротьба з незаконним обігом наркотиків і зброї, іншими видами транснаціональної злочинності, а також незаконною міграцією; заохочення ефективної регіональної співпраці в політичній, торговельно-економічній, оборонній, правоохоронній, природоохоронній, культурній, науково-технічній, освітній, енергетичній, транспортній, кредитно-фінансовій та інших галузях; сприяння соціальному і культурному розвитку в регіоні, координація підходів при інтеграції у світову економіку; взаємодія щодо попередження міжнародних конфліктів і їх мирне врегулювання тощо [72].

Учасниками саміту ШОС у Бішкеку в 1999 р. прийнято рішення щодо пошуку шляхів багатосторонньої взаємодії, досягнуто домовленості про проведення регулярних консультацій на різних рівнях з питань економічного співробітництва, що й знайшло відображення в Бішкецькій декларації. У ході зустрічі президент Киргизстану А.Акаєв виступив з пропозицією відродити міжнародне співробітництво, дипломатію «Шовкового шляху» в інтересах сталого економічного розвитку. Услід за ним президент Казахстану Н.Назарбаєв заявив про необхідність вивести відносини в рамках

Шанхайського форуму на новий якісний рівень, зокрема налагодити багатосторонню економічну взаємодію [169, с.63].

Виняткове стратегічне значення для створення системи регіональної безпеки в Центральній Азії мають Казахстан і Узбекистан. Якщо враховувати, що Казахстан з етнографічних, економічних та інших причин має більш тісні зв'язки з Росією, то від Узбекистану значною мірою залежить, чи погодиться Центральна Азія в цілому на довгострокову політичну й економічну присутність Росії в регіоні. Тому найважливішим фактором для домінування Росії в регіоні є її прагнення змусити Узбекистан рухатись у фарватері політики Москви [423, р.227].

Участь Узбекистану в роботі ШОС зумовлена прагненням суттєво підвищити свою роль на рівні регіону. Визнаючи наявність інтересів Росії у Центральній Азії, президент Узбекистану І.Карімов наполягав на тому, що Узбекистан є серцевиною Центральної Азії, займає в ній унікальне положення, а тому жодне питання в регіоні не може вирішуватися без участі цієї держави, зокрема з огляду на численну узбецьку діаспору у всіх центральноазійських країнах [175, сс.67-68].

Казахстан, що є впливовим учасником Шанхайського процесу, об'єктивно не зацікавлений у посиленні російської присутності в Центральній Азії. Політика Астани обумовлюється насамперед прагненням послабити залежність від Росії через економічне залучення Пекіну до регіональних процесів у Центральній Азії, що дає можливість урівноважити політичну активність Москви у регіоні. Але комплекс питань, що являють собою взаємний інтерес для Казахстану та Росії, і надалі істотно впливатиме на зовнішню політику Астани [195, с.137].

Зацікавленість Астани в російсько-китайському політичному балансі в Центральній Азії продиктована передусім можливістю використання суперечностей між ними, так само як і їхнього бажання домогтися розвитку двосторонніх відносин з Астаною (особливо це стосується паливно-енергетичної сфери) для посилення власних позицій у регіоні. Тому

Шанхайський форум має практичні перспективи в основному завдяки участі Китаю. Останній вже сьогодні значно представлений у нафтовому секторі Казахстану, а в найближчій перспективі – того ж слід очікувати й в Туркменістані.

З іншого боку, позиція Астани підкріплюється інтересами США, які пов'язані з участю Казахстану в проекті «Баку–Джейхан» – в обхід російської та іранської територій. США, які довгий час були головним інвестором Казахстану, не приховують наміру покінчити із залежністю закавказьких і центральноазійських держав від Москви, а також відсторонити Тегеран, заблокувавши проекти транспортування каспійської нафти через іранську територію. Тому для Вашингтону підтримка Астани має ключове значення [414, р.193].

У контексті російських ініціатив у рамках ШОС показовим є розвиток відносин між Китаєм і Туркменістаном. Під час першого візиту колишнього лідера КНР Цзян Цземіня до Ашгабата (відразу після участі в засіданнях «п'ятірки») у двосторонньому форматі обговорювалися проблеми, щодо яких активно виступала Росія на зустрічі в Душанбе. Йдеться, зокрема, про проблеми двостороннього китайсько-туркменського діалогу з питань регіональної безпеки та китайської допомоги у захисті туркменського кордону [320, с.23].

Не важко зрозуміти, що саме взаємодія в галузі паливної енергетики Туркменістану є найбільш перспективним напрямком двостороннього співробітництва. Це закріплено в Угоді про взаєморозуміння та основні принципи співробітництва в галузі нафти і газу, яку було підписано під час зустрічі. Китай має намір приєднатися до дослідження запасів вуглеводнів у районі Амудар'ї, який розглядається як сировинна база газопроводу Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Східний Китай, будівництво якого, як і питання визначення договірної території та поділу продукції, обговорювалися під час візиту. Китайська національна нафтогазова корпорація водночас продовжує (разом з американською «ЕксонМобіл» та

японською «Міцубісі») підготовку проекту газопроводу Туркменістан – Китай [113, с.332].

Подальший розвиток відносин у рамках ШОС та водночас перспектива змін у стосунках Росії з країнами СНД залежать від позиції Росії в питаннях багатостороннього економічного співробітництва, від подальшого розвитку російсько-китайських двосторонніх відносин та практичної реалізації проблеми розширення існуючого формату об'єднання. Саме ці фактори здебільшого обумовлюють перспективи просування військово-політичних інтересів Росії в Центральноазійському регіоні.

Питання боротьби з тероризмом вже виносилося на розгляд Шанхайського форуму в 2000 р. Але розширення участі КНР у Центральній Азії є принциповим аспектом для визначення позиції Росії в контексті розвитку регіональних процесів. На сьогодні КНР є найбільш сприятливим партнером для країн Центральної Азії, враховуючи його вагомий економічний потенціал та більш гнучку, ніж російська, політичну позицію. Отже, налаштованість центральноазійських країн на стримування російської політичної експансії, у тому числі й через створення Антитерористичного центру СНД, підкріплюється прагненням до розширення присутності КНР на рівні регіону.

Позиція неучасті Туркменістану в діяльності ШОС, реалізації спільної програми СНД щодо боротьби з тероризмом, як і в процесі створення Антитерористичного центру СНД, обумовлена прагненням посилити свої позиції в масштабних економічних проектах в Афганістані та Пакистані, які передбачаються у майбутньому і пов'язані із процесом мирного афганського врегулювання. Цьому сприяє і розширення двосторонніх економічних відносин, у тому числі й у паливно-енергетичній сфері, з Китаєм, а також двосторонній діалог з проблем регіональної безпеки [315, с.15].

В цілому більшій узгодженості дій регіональних і позарегіональних чинників у Центральній Азії заважає багаторівнева архітектура забезпечення безпеки, де з ОДКБ і ШОС часто конкурує і змагається НАТО. Серйозною

перешкодою служать також егоїстичні інтереси окремих країн або елітних груп, амбіції деяких політиків, небажання визнати, що тільки колективними зусиллями можна мінімізувати діючі та потенційні загрози, запобігти не потрібному народам регіону протистоянню. Поки на цьому напрямку буде відчуватися сильний дефіцит політичної волі, яку могли б проявити лідери держав Центральної Азії, нерегіональні гравці будуть все активніше претендувати на те, що саме вони здатні врегулювати критичні ситуації в регіоні.

Щодо ООН і його представництв, то вони, займаючись в ЦА в основному викликами глобальної безпеки, основним засобом подолання політичної фрагментації регіону вважають тісне економічне співробітництво країн регіону. Задля вирішення цього завдання 1998 р. започатковано Спеціальну програму ООН для економік країн Центральної Азії (СПЕКА). Згідно Ташкентської декларації, підписаної президентами Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану, а також Виконавчими секретарями Європейської економічної комісії ООН і Економічної та соціальної комісії ООН для Азії і Тихого океану (ЕСКАТО), програма передбачала реалізацію п'яти пріоритетних проектів у сфері транспорту, енергетики, охорони навколишнього середовища, сприяння розвитку малого та середнього підприємництва [67].

Попри те, що СПЕКА, до якої згодом приєдналися Туркменістан, Афганістан і Азербайджан, займається головним чином економічними проектами в регіоні (розвиток транспортної інфраструктури, використання водних та енергетичних ресурсів ЦА тощо), вона не залишилася осторонь і від проблем, пов'язаних з Афганістаном. Як вважають в ООН, розвиток економіки є найкращим шляхом у боротьбі з екстремізмом і тероризмом, а залучення (бодай навіть символічне) країн ЦА до процесу врегулювання в Афганістані, сприятиме формуванню безпечного середовища в цілому регіоні [158].

Пріоритетним напрямком діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в регіоні, стало, як зазначається в офіційному комюніке цієї організації, «залучення країн Центральної Азії до роботи Організації, в яку входить 56 країн» [241, с.6]. Участь пострадянських країн Центральної Азії в роботі ОБСЄ, що стала можливою завдяки розпаду СРСР, правонаступниками якого в ОБСЄ стали усі 15 колишніх радянських республік, дає можливість країнам регіону підтримувати тісні зв'язки в питаннях безпеки з країнами євроатлантичного простору [241, с.31].

Окрім традиційних сфер, таких як демократія, права людини, енергоресурси, метою діяльності ОБСЄ в ЦА є розширення військового співробітництва з країнами регіону. Наразі помітною стала тенденція до більш тісного співробітництва ОБСЄ зі структурами безпеки СНД в Центральній Азії, прикладом чого стало засідання керівників ОБСЄ, ОДКБ, ООН, НАТО, СНД, ЄС та Ради Європи в рамках зустрічі міністрів закордонних справ країн ОБСЄ в Алмати 16-17 липня 2010 р.

Важливим форумом з безпеки в ЦА є Нарада із взаємодії і довіри в Азії (Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia – CICA). Ідею скликання наради вперше висловив в 1992 р. на 47-й сесії Генеральної Асамблеї ООН президент Казахстану Н. Назарбаєв, який поставив питання про необхідність міжнародного форуму, який займався б виключно азіатськими проблемами – зміцненням співпраці між азіатськими державами з метою забезпечення стабільності та безпеки в усьому регіоні [6]. Нині Нарада об'єднує 20 держав: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан, а також Азербайджан, Афганістан, В'єтнам, Єгипет, Індію, Іран, Ірак, Ізраїль, Йорданію, КНР, Республіку Корея, Монголію, Пакистан, Палестину, Росію, Таїланд, Туреччину, ОАЕ. Спостерігачами НВЗДА є 7 країн (Австралія, Індонезія, Ліван, Малайзія, США, Україна, Японія) і чотири міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, Ліга арабських держав – ЛАГ). Ще дві держави – Саудівська Аравія і Бангладеш претендують на статус спостерігачів.

Головні проблеми, що стоять на шляху НВДА, це конкуренція в регіоні «глобальних гравців» і спокуса інших регіональних держав використати цю конкуренцію у своїх інтересах. В цих умовах, із цілком зрозумілих причин, досягнення консенсусу вельми проблематичне. Водночас можна говорити про доволі пасивну роль НВДА у вирішенні проблем центральноазіатських держав, позаяк її діяльність перетинається з роботою інших структур з аналогічними завданнями – ШОС, ОБСЄ, АСЕАН, СНД, ОДКБ і ЄврАзЕс [166, сс.98-99]. Крім того, НВДА, попри заявлені цілі, жодним чином не впливає на вирішення кризових проблем в регіоні, та й ефективні механізми, які дозволили б полегшити вирішення конфліктів спільними зусиллями, так і не були створені. Наразі НВДА виконує функцію майданчика для двосторонніх переговорів і зустрічей його центральноазіатських учасників.

Для вирішення питань воєнної безпеки і, відповідно, будівництва національних збройних сил на початку 1990-х рр. країни Центральної Азії потребували зовнішньої підтримки. Зважаючи на фактичну відстороненість РФ від проблем регіону у першій половині 1990-х рр., центральноазіатські держави звернули свої погляди в бік Північноатлантичного Альянсу. В січні 1994 р. НАТО запросило усі нові незалежні країни до широкомасштабного співробітництва в межах Програми «Партнерство заради миру». Рамкову угоду з НАТО протягом року підписали усі країни регіону, за винятком Таджикистану. У межах Програми здійснюється ряд заходів, що сприяють військовому будівництву нових держав [55].

У 1995 році Казахстан, Узбекистан і Киргизстан сформували спільну Раду міністрів оборони, основним завданням якої стала координація взаємодії з НАТО. Тоді ж на тристоронній основі був створений Центральноазійський батальйон (Центразбат), військовослужбовці якого пройшли підготовку в рамках програми «ПЗМ» [81, с.104].

Механізм ПЗМ дозволив країнам регіону розвивати свої підходи до забезпечення регіональної та міжнародної безпеки на багатосторонній основі при підтримці європейських держав і США, а також став для США і Заходу

основним каналом присутності в ЦА [213, с.86]. Програма «Партнерство заради миру» (ПЗМ) є важливою складовою системи регіональної безпеки ЦА. В рамках «ПЗМ» відбувалося переоснащення збройних сил нових незалежних держав, навчання їх особового складу, обмін інформацією тощо. На початку 2000-х рр. основним в діяльності НАТО в Центральній Азії стало використання території країн регіону як плацдарма у боротьбі з міжнародним тероризмом в Афганістані [89, с.16]. Так для постачання сил Антитерористичної коаліції США та їх союзники з коаліції орендували аеродроми «Карші-Ханабад» в Узбекистані і «Манас» у Киргизстані.

Важливими віхами співробітництва НАТО з країнами регіону стало приєднання Казахстану, Узбекистану і Киргизії до участі в проєкті НАТО «Процес планування та аналізу», який є одним з елементів програми «Партнерство заради миру». У 2004 році на засіданні Ради НАТО було прийнято рішення надати пріоритетне значення співробітництву Альянсу з ЦА республіками, при цьому центром такого співробітництва було обрано Казахстан [346, с.42]. Втім багато проєктів НАТО в Центральній Азії не вдалося здійснити головним чином через активну протидію їм Росії і Китаю, які вважають, що присутність в ЦА нерегіональної військової сили порушує існуючий тут баланс, підриває суверенітет держав, кидає серйозний виклик російським і китайським інтересам в Євразії.

Доволі активним учасником безпекових проєктів в центральноазіатському регіоні стає Європейський Союз, під егідою якого реалізуються Програма з управління кордонами в ЦА BOMCA, Програма TACIS по боротьбі з наркотиками CADAP, TRASEKA і INOGATE.

Основним завданням Програми з управління кордонами в ЦА є допомога ЄС п'яти країнам ЦА в підвищенні ефективності управління своїми кордонами. Стратегія програми полягає у прямому сприянні прикордонним постам з метою модернізації управління кордонами [89, с.17]. Водночас програма передбачає вдосконалення процесу управління кордонами в таких питаннях, як правові засади, організаційна структура, людські ресурси,

корупція, нестабільність в прикордонних районах і т.д. Програма охоплює кілька секторів діяльності, для яких пропонуються кілька проектів. У той же час кожен проект адаптований до особливостей країни регіону. Програму ВОМСА логічно взаємодоповнюють інші програми допомоги Європейської Комісії, а саме програма ЄС з розвитку митниці і програма боротьби з наркотиками.

Стратегічна мета іншої програми ЄС – ТРАСЕКА полягає у сприянні створенню регіональної транспортної інфраструктури. Головний акцент у програмі зроблено на побудові допоміжних об'єктів, підвищенні пропускної здатності інфраструктури прикордонних пунктів та сприянні підписанню міждержавних угод про переміщення товарів і транспортних засобів з цього коридору[167, с.133].

Програма ТРАСЕКА тісно пов'язана з більш широкою європейською ініціативою – Програмою постачання нафти і газу до Європи INOGATE, в рамках якої надається технічна допомога зі створення транспортної інфраструктури пострадянського простору. Програма INOGATE є однією з найбільш довгострокових програм технічної допомоги у сфері енергетики, яку фінансує ЄС в цьому регіоні. Програма була розпочата в 1996 році і працює в рамках Бакинської ініціативи та Східного партнерства. Основною метою програми є зменшення залежності від викопних видів палива, підвищення енергетичної безпеки та пом'якшення наслідків зміни клімату. Регіональний Секретаріат INOGATE в ЦА розташований у Ташкенті. Програма INOGATE передбачає 4 завдання: конвергенцію енергетичних ринків на основі принципів внутрішнього енергетичного ринку ЄС, з урахуванням особливостей країн-партнерів; підвищення енергетичної безпеки шляхом вирішення питань експорту/імпорту енергоносіїв, диверсифікації поставок, транзиту енергоносіїв і попиту на енергоносії; підтримка розвитку сталої енергетики, включаючи підвищення енергоефективності, розвиток відновлюваних джерел енергії та управління попитом; залучення інвестицій в енергетичні проекти загального та регіонального інтересу [213, с.45].

Втім реалізація програм ТРАСЕКА і INOGATE йде повільно, оскільки зіштовхується з активною протидією з боку Росії й КНР, а також через нескоординовану позицію ЄС. Йдеться передусім про фактичне небажання таких впливових країн ЄС, як Німеччина і Великобританія, що мають особливі інтереси в Центральній Азії, сприяти активнішій роботі в регіоні Європейської комісії.

Досить помітне місце в системі регіональної економічної безпеки Центральної Азії займає започаткована 1997 р. Програма Центрально-азійського регіонального економічного співробітництва (ЦАРЕС). Програма зосереджена в галузі транспорту, енергетики, сприяння торгівлі та торговельної політики. Учасниками програми є усі країни пострадянської Центральної Азії (крім Туркменістану), РФ, КНР, Монголія, Афганістан, Азербайджан, а також ЄБРР, МВФ, ІБР, ПРООН. У 2005 р. країни-учасниці програми дійшли згоди щодо Регіональної дорожньої карти у транспортному секторі (2005-2010 рр.). Також у рамках програми ЦАРЕС було ініційовано створення спільного енергетичного ринку [81, с.80].

На початку 2000-х рр. США виступили з проектом «Партнерство зі співробітництва та розвитку у Великій Центральній Азії» (ПСРВЦА), що передбачав співробітництво країн Великої Центральної Азії (Афганістан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) у сфері безпеки. На думку головного ідеолога цього проекту Ф.Старра, таке співробітництво здатне стримувати екстремістські сили і виступати в якості привабливої моделі для інших мусульманських країн, що розвиваються [439, р.11]. Покликана служити інструментом більш ефективного виконання та координування програм фінансової допомоги США, а також допоміжних програм, в першу чергу, пов'язаних із відновленням Афганістану.

Ця програма викликала велике занепокоєння в РФ, оскільки, на думку Москви, програма поряд з економічними переслідує політико-стратегічні цілі, що загрожує регіональному лідерству Москви в Центральній Азії [217, с.57].

Аби цього не сталося, Москва за період президентства В.Путіна висунула низку проектів на кшталт Єдиного економічного простору (ЄЕП), Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзС) і Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), покликаних реінтегрувати пострадянський простір під егідою Росії.

Ставлення країн Центральної Азії до участі в роботі ЄврАзЕС є показовим з точки зору з'ясування їх планів щодо інтегрування до структур, ініційованих РФ. Так Казахстаном Співтовариство розглядається як важливий фактор стійкого економічного розвитку і поетапної модернізації економіки на основі використання національного ресурсного і транзитного потенціалу, а також як можливість вирішити проблему виходу до моря для просування своїх товарів на світові ринки [172, с.240]. Для Киргизстану і Таджикистану діяльність ЄврАзЕС важлива, в першу чергу, з точки зору вирішення найбільш гострих соціально-економічних проблем. Транспортна складова в експорті цих держав у країни ЄврАзЕС настільки велика, що безмитний експорт в багатьох випадках (сільськогосподарська продукція та мінеральна сировина) не може компенсувати великі транспортні і транзитні витрати [191, с.49]. Це пояснює стримане ставлення цих країн до Митного союзу.

Проте ці країни найбільш зацікавлені у формуванні продовольчого ринку та узгодженні тарифної політики країн Співтовариства. Принципове значення для Киргизстану і Таджикистану має підписана главами держав ЄврАзЕС угода про спільну розробку гідроресурсів Центральної Азії, що дозволяє збільшити приплив інвестицій з Росії та Казахстану [97, с.40].

До складу ЄврАзЕС не входять Туркменістан і Узбекистан. Туркменістан проводить політику диверсифікації своєї трубопровідної системи. Для Узбекистану держави-члени ЄврАзЕС є одними з основних торговельних партнерів – на їх частку припадає понад 40% зовнішньоторговельного товарообігу республіки. Його основними торговими партнерами в цій зоні є Росія і Казахстан, їх питома вага в загальному товарообігу Узбекистану з країнами ЄврАзЕС складає близько 70% і 21%

відповідно [446]. Найбільш ефективно йде інтеграція у трьох країнах ЄврАзЕС, які створили Митний союз (МС) – Росії, Казахстану і Білорусі.

Немає сумнівів, що створення на пострадянському просторі більш-менш інтегрованого об'єднання можливе лише в тому випадку, якщо разом з Росією в цьому братиме участь також і Україна. Але Україна обрала шлях інтеграції з ЄС. Молдова і Грузія також підписали Угоду про Асоціацію з ЄС. В результаті навіть режим вільної торгівлі на території СНД поставлений під сумнів.

Російська агресія в Україні і введені через це економічні санкції Заходу змусили Москву внести корективи в тактику і плани просування своїх євразійських амбіцій. Змінилися також плани Астани і Мінська. Останні, по суті, виступили проти прискорення інтеграції процесів, охарактеризувавши їх як необґрунтовані і невиправдані. В результаті договір про створення ЄАЕС, підписаний у травні 2014 року в Астані Білорусією, Казахстаном і Росією, носив суто формальний характер.

Дійсно, у своєму нинішньому вигляді ЄАЕС не відповідає тому проекту, який в Москві задумувався раніше. Проблеми єдиної політики у сфері нафти і газу, а також фінансів передбачається вирішити до 2025 року, що практично означає відкладання їх вирішення на невизначений час. З договору виключені також положення, що стосуються регулювання таких важливих питань, як загальне громадянство, зовнішня і військово-технічна політика, загальна охорона кордонів, ідея загального парламенту, загальний візовий і паспортний режим, контроль експорту, а також пункт про право Росії захищати своїх громадян в інших країнах. Примітно, що останній пункт виключений за пропозицією Казахстану.

Крім того, внаслідок застосування Заходом санкцій проти Росії відносини всередині євразійської трійки загострилися. Казахстан має тісні зв'язки із Заходом і не має наміру їх псувати. Щоб спільно з Росією не опинитися в міжнародній ізоляції, шлях зближення із Заходом обрала також Білорусь. Не випадково, що Мінськ і Астана відмовилися приєднатися до

торговельної війни Росії проти Заходу. Астана і Мінськ навіть відкрито виступили проти політики Кремля. Більше того, Казахстан дуже прозоро і відкрито заявив, що вийде з ЄАЕС, якщо членство стане загрожувати суверенітету країни. Таким чином відсутність спільної позиції в євразійській трійці ставить під сумнів мету створення ЄАЕС – формування спільного ринку, який забезпечить вільне пересування капіталу, товарів, послуг і робочої сили.

Майбутнє ЄАЕС неможливо уявити без інтеграції центральноазіатських країн. Однак найбільша країна Центральної Азії – Узбекистан з населенням в 30 млн. осіб, є однією з тих пострадянських держав, що завжди намагалися уникати залежності від Росії в будь-якій формі. У питанні євразійської інтеграції Узбекистан займає підкреслену «антиінтеграційну» позицію. Ташкент не тільки не сприяє євразійським проектам, але й критикує їх [252, с.136]. У 2012 році Ташкент припинив свою участь в ОДКБ. До цього, в 2008 році, Узбекистан покинув ЄврАзЕС. Узбекистан має хороші відносини з НАТО, а торговельно-економічна інфільтрація США, ЄС і Китаю в цю центральноазіатську країну продовжує посилюватися. В Узбекистані євразійські проекти стикаються також з перешкодами культурного характеру: знизилася роль російської мови в діловій комунікації, скоротилася чисельність російськомовних меншин. В цілому важелі впливу Росії в Узбекистані залишаються обмеженими. А без Узбекистану геополітичний та гео економічний простір регіону залишається неповноцінним [314, с.178].

Туркменістан також належить до країн, які виступають проти членства в регіональних об'єднаннях на чолі з Росією. В останні роки керівництво цієї країни здійснює політику прискореного відкриття світу. У Росії немає суттєвих політичних і соціально-економічних важелів тиску на Туркменістан [144]. Більшість населення країни складають туркмени. Туркменістан не є членом ОДКБ. Крім того, чисельність трудових мігрантів-туркменів в Росії незначна, тобто грошові перекази, одержувані від мігрантів, не мають істотного впливу на економіку і соціальне життя країни. В цілому,

Туркменістан – небідна країна. В останні роки Туркменістану вдалося нейтралізувати залежність від «Газпрому», переорієнтувавши свої експортні потоки газу на Китай та Іран. З цієї причини керівництво країни володіє достатніми ресурсами для протидії Москві в питанні приєднання до ЄАЕС.

Незважаючи на заяву офіційного Бішкека про приєднання до ЄАЕС, в Киргизії ставлення до цього кроку є неоднозначним, передусім тому, що високі мита покликані захищати російське виробництво від дешевого китайського експорту [124, с.46]. Оскільки Киргизія є членом СОТ (з 1998 року), її членство в ЄАЕС може заважати виконувати зобов'язання, взяті під час вступу до СОТ. З цієї причини Бішкек висуває ряд вимог, у тому числі – прямої фінансової підтримки від Москви, а також відтермінування у застосуванні нових митних зборів щодо країн, що не є членами ЄАЕС. Крім цих умов, є й інші проблеми. Киргизія має плани будівництва залізниць, підтриманої Пекіном, однак проти цього виступає Москва. Таким чином членство Киргизії в ЄАЕС обумовлене радше геополітичними, аніж економічними обставинами [343].

Таджикистан, як і Киргизія, є членом ОДКБ, на її території також дислокована російська військова база. Однак Таджикистан донині виразно дистанціюється в питанні членства в ЄАЕС. Душанбе обумовлює це членством Киргизії, оскільки не має безпосереднього кордону з ЄАЕС [124, с.47]. Трудові мігранти мають вплив на економічні зв'язки Таджикистану з ЄАЕС. Однак девальвація російського рубля і кризовий стан економіки Росії вже повернули додому сотні тисяч таджиків. Відносно можливого вступу Таджикистану до ЄАЕС, то важливим стримуючим чинником є його членство в СОТ з березня 2013 року.

Перспективи ЄАЕС в Центральній Азії тьмяніють, коли стикаються з китайською економічною експансією. Регіональна експансія Китаю спрямована на формування навколо себе буферної зони з дружньо налаштованих держав, в яких він візьме на себе роль гегемона. Одразу варто

підкреслити, що мова йде про взаємодію різко асиметричних економічних партнерів [149, с.7].

Росія за допомогою ЄАЕС намагається проводити політику протекціонізму, що суперечить політиці відкритості та вільної торгівлі з боку Китаю. Проект Великого шовкового шляху Китай прагне включити в Азіатсько-Тихоокеанську зону вільної торгівлі. Китай прагне зруйнувати всі бар'єри і досягти максимально вільної торгівлі в Азійсько-Тихоокеанській та суміжних з нею зонах. Китай має зважати на амбіції Росії, водночас Центральна Азія для Пекіна має надзвичайно високу ціну. Концепція економічного поясу Шовкового шляху (ЕПШШ) була вперше презентована в Центральній Азії в Казахстані 7 вересня 2013 р. Незалежно від зовнішньої атрибутики та політичного тла, економічна стратегія Китаю останніх років в Центральній Азії була і залишається сконцентрованою на двох ключових завданнях. Перша – це забезпечення доступу до ряду природних ресурсів, необхідних для зростаючої китайської економіки. Друга – розширення ринків збуту для китайської продукції (насамперед, товарів СУАР КНР, що вкрай важливо для успіху програми соціально-економічного підйому районів західного Китаю) [268].

У взаємній торгівлі багатьох колишніх радянських республік спостерігаються тенденції прямо протилежні. Розриви в рівнях розвитку визначають низьку зацікавленість країн-сусідів у торгівлі один з одним. Жодна з держав ЦА, наприклад, не входить до кола пріоритетних партнерів Казахстану [402, р.3]. У зовнішньоторговельному обороті Узбекистану доля самого Казахстану становить 5%, а Таджикистану – 3%. Деякий виняток становить тільки Таджикистан, 21% і 7% зовнішньоторговельного обігу якого припадає на Узбекистан і Казахстан [446]. І це при тому, що країни ЦА мають достатній потенціал для задоволення внутрішнього регіонального попиту по цілому ряду категорій товарів. Це продукти харчування і продукція сільського господарства, хімікати, текстиль і готовий одяг, продукція із заліза

та сталі, транспортні засоби й автомобільні вузли, обладнання важкої промисловості і багато іншого.

Проблема полягає в тому, що, незважаючи на велику кількість інтеграційних заяв, свої основні економічні вигоди всі без винятку країни регіону бачать в торгівлі не стільки між собою, скільки на зовнішніх ринках. Пріоритетність інтеграції постійно декларується на політичному рівні, але реальністю економічні проекти не стають. Спроби створити в Центральній Азії зону вільної або полегшеної торгівлі – в рамках Митного союзу, ЄврАзЕС – поки так і залишилися спробами. У підсумку, торгівля між цими країнами виявляється деколи складнішою, ніж, наприклад, з США чи Німеччиною, «правила гри» не уніфіковані, а процедури митного оформлення в країнах настільки ускладнені, що це неодмінно призводить до корупції. Взагалі, стан митних відносин та режими внутрішньорегіональних кордонів, які наочно демонструють загальну дисгармонію у відносинах, та й багато в чому – стан самих країн, є однією з головних проблем. Незважаючи на ініціативи країн з регіональної співпраці, торгівля усередині регіону залишається обмеженою. Основними причинами є збереження обмежень у режимі вільної торгівлі, відсутність координації в торгових операціях щодо третіх країн, відсутність системи колективних заходів захисту. У рамках регіональних ініціатив залишилися неуніфікованими зовнішньоторговельне, митне, валютно-фінансове та податкове законодавства його учасників. Існує безліч бар'єрів, пов'язаних з торговою політикою, транспортом, транзитом, які істотно знижують рівень економічної взаємодії. Високий рівень корупції в усіх країнах також є однією з істотних причин, що стримують співпрацю [124, с.31]. Митні відносини доповнені і рядом інших факторів, таких, наприклад, як міграція і наркотрафік.

Таким чином, за період незалежності країни Центральної Азії інституціонально апробували різні форми регіонального співробітництва. Як відомо, були укладені угоди і договори, які покликані були поглибити рівень взаємодії країн-учасників. Більше того, раніше в різних інтерпретаціях

декларувались прагнення до найбільш просунутої форми регіональної взаємодії – міждержавної інтеграції. Перші угоди про регіональну співпрацю між країнами Центральної Азії були досягнуті в 1993 р. Тоді дві держави регіону – Казахстан і Узбекистан уклали угоду про заходи щодо поглиблення економічної інтеграції. У січні р. 1994 дві країни підписали угоду про створення Єдиного економічного простору. У квітні того ж року вже на тристоронній зустрічі лідерів Казахстану, Киргизстану та Узбекистану було прийнято рішення про розширення проекту єдиного економічного простору [273, с.123]. У подальшому, як відомо, були створені координаційні органи, міждержавна рада, секретаріат і т.д. У той період преса цих країн постійно висвітлювала регулярні зустрічі на всіх рівнях між офіційними представниками країн Центральної Азії. Надалі, в березні 1998 р, до зазначеної «трійки» приєднався Таджикистан. Було прийнято рішення змістити акценти на економічну взаємодію, яке і в рамках створеного Центральноазіатського економічного співтовариства (ЦАЕС) не отримало подальшого розвитку [124, с.29].

На саміті в Душанбе в червні 2000 р. лідери ЦАЕС затвердили план стратегічного інтеграційного розвитку до 2005 р., що передбачало поетапне створення зони вільної торгівлі, Митного союзу, формування платіжного і валютного союзів, єдиного ринку праці і капіталу. Подібний «безпрецедентний темп інтеграції» був не опрацьований і, як багато попередніх угод, носив декларативний характер [161, с.261]. Чергова інституційна реформа і створення на базі ЦАЕС Організації центральноазіатського співпраці (ОЦАС) в грудні 2001 р, по суті, дезавуювала попередні проекти. Як відомо, було прийнято рішення провести інвентаризацію наявної договірної-правової бази, яка показала, що більшість ключових угод не було реалізовано. Зрештою, входження Росії в ОЦАС в 2004 р. і надалі її «злиття» з ЄврАзЕС в 2005 р. показали незначну роль Організації центральноазіатського співробітництва в політико-економічному житті її членів. Незважаючи на періодичні заяви про необхідність і

важливість регіональної інтеграції, країни Центральної Азії не змогли створити дієвої регіональної організації в силу ряду причин, ключовою з яких є неготовність нинішнього покоління пострадянських еліт до обмеження суверенітету заради досягнення стратегічних цілей.

Висновки до розділу 2.

Отже, незважаючи на окремі спроби країн регіону створити дієве регіональне об'єднання у сфері безпеки, ці ініціативи зазвичай наштовхуються на політичні та економічні перепони, викликані як суб'єктивними факторами, зумовленими високим рівнем персоніфікації прийнятих рішень, так і низкою об'єктивних економічних чинників, що несуть потенційні і реальні ризики для економік країн регіону.

На момент розпаду Радянського Союзу і аж до 1993 року концепції Центральної Азії як регіону не існувало, відповідно не було і ідей співробітництва в галузі безпеки, що охоплює виключно Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан. Осмислення сформованої ситуації відбувалося в більш широких межах - спочатку у форматі «реформованого Союзу», а потім шляхом підписання Договору про колективну безпеку. Змістовно Договір про колективну безпеку торкався не стільки питання колективної безпеки (collective security), скільки був спрямований на забезпечення колективної оборони (collective defense). Ставка у формуванні простору безпеки у даному форматі була зроблена на військовий сектор. З середині 1990-х років значимість Договору стала знижуватися, як мінімум, у зв'язку з двома процесами: 1. Закріпленням концепту «Центральна Азія» як маркеру, що позначає деяке цілісне регіональне утворення. 2. Поступовою актуалізацією питань безпеки, не пов'язаних безпосередньо з військовим сектором (тероризм, наркотрафік, етнічні протиріччя, питання управління водними ресурсами тощо). Створена за активної участі РФ ОДКБ, по суті реанімувала Ташкентський договір і залишається єдиним в регіоні об'єднанням з військовою складовою. У 1990-

2000-і рр. країнам Центральної Азії були запропоновані і інші формати міжнародного багатостороннього співробітництва, які часто розглядаються як елементи системи регіональної безпеки: програма «Партнерство заради миру» та ШОС. Проте і вони, як і ОДКБ, будуються на залученні надрегіональних сил і зберігають більшість проблемних точок, пов'язаних з цим фактором. У кінцевому рахунку, це виливається в їх низьку ефективність: міжнародні структури, в які залучені країни Центральної Азії, конкурують між собою та слугують в першу чергу інтересам позарегіональних гравців – РФ, КНР та США.

Що стосується внутрішньо-регіональної інтегації, то «пріоритет незалежності», який декларують більшість пострадянських країн Центральної Азії, став абсолютом для їх зовнішньої політики. Так Узбекистан віддає перевагу двостороннім міждержавним відносинам. Натомість Киргизстан і Таджикистан, які не відмовляються від участі в багатосторонніх об'єднаннях, по суті, також можуть спиратися тільки на конкретні двосторонні домовленості зі своїми регіональними сусідами і більш далекими партнерами. Туркменістан від початку незалежності зробив ставку на прагматичні двосторонні зв'язки і політику нейтралітету. Навіть Казахстан, який регулярно закликає сусідів до регіональної співпраці та об'єднання, фактично також рухається у фарватері двосторонніх домовленостей з країнами Центральної Азії. Попри це, головною причиною більшості невирішених безпекових проблем в регіоні є відсутність мотивації і політичної волі до поглибленої міждержавної взаємодії в середовищі політичних еліт країн регіону.

РОЗДІЛ 3. Політика пострадянських центральноазійських держав щодо подолання традиційних загроз безпеки

3.1. Актуальні військово-політичні проблеми в політиці пострадянських центральноазійських країн.

Серйозною перешкодою в забезпеченні регіональної безпеки в центральноазійському регіоні є проблема кордонів. Оскільки до 1991 року держави входили до складу СРСР, кордони між союзними республіками носили здебільшого умовний характер. Розпад СРСР поставив на порядок денний територіальне питання, яке для новостворених держав носить важливий і принциповий характер. Делімітація і демаркація прикордонної лінії або її відсутність стають причиною конфліктів як локального, так і міждержавного значення, що не може не позначитись на соціально-економічній і політичній ситуації в Центральній Азії. До того ж територіальне питання тісно пов'язане з етнічним, що додає йому особливої гостроти в умовах перенаселення і браку ресурсів у прикордонних районах [120, сс.2-3].

Як відомо, нові незалежні держави Центральної Азії – Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Киргизія, Таджикистан в сучасних межах були створені радянською владою ще в 20-30 рр. XX ст. Однак ці межі носили умовний характер і не враховували особливостей історичного і культурного розвитку регіону. На відміну від інших районів СРСР, етнічна ситуація в Центральній Азії була край невизначеною. Тут практично не було сформованих етнічних груп, здатних перетворитися на нації, відсутніми були також чіткі межі проживання цих етнічних груп. Кордонами слугували, в основному, природно-ландшафтні бар'єри – річки, гірські хребти, пустельні райони. В степових районах кордонів взагалі не існувало, так як місцеве населення кочувало [186].

У період 1920-1924 рр. замість Туркестанської Автономної РСР, Бухарської і Хорезмської народних республік було створено Узбецьку РСР,

Таджицьку Автономну РСР, Кара-Киргизську Автономну область у складі РРФСР та Кара-Калпакську Автономну область у складі Казахської АРСР. Це територіальне розмежування не врахувало тієї обставини, що на території регіону населення селилось смугами на територіях, придатних або для землеробства, або лише для скотарства [186]. Тому за межами титульної держави залишалась велика кількість осіб тієї чи іншої національності. Так, наприклад, в межах Узбекистану опинилось лише 82% узбеків, що мешкали в регіоні, решта – 18 % або 433 тис. осіб опинилися за межами державної території Узбекистану [80, с.55]. Подібна ситуація склалась і в інших республіках Центральної Азії.

На цьому територіальний поділ регіону не закінчився, і вже у 1929 році Таджикицька Автономна РСР була перетворена на Таджикицьку РСР. В 1926 році Киргизька Автономна область була перетворена на Киргизьку АРСР, а в 1936 році її було перетворено на союзну республіку, яка безпосередньо увійшла до складу СРСР. В 1936 році, згідно з новою конституцією, Казахська і Киргизька АРСР увійшли до СРСР як союзні республіки. Що стосується Кара-Калпакської Автономної області, яка у складі Казахської АРСР входила до РРФСР, то у 1930 році вона безпосередньо увійшла до складу РРФСР, а з 1936 року й донині на правах автономної республіки входить до складу Узбекистану [80, с.59].

З розпадом СРСР позитивним чинником, який сприяв вирішенню територіальних питань, стала згода владних еліт країн регіону в 1991 році визнати державними старі адміністративні кордони СРСР між республіками, що дозволило уникнути багатьох міждержавних конфліктів [88, с.31]. Правовими документами, що закріпили принципи визнання адміністративно-територіального розмежування колишнього СРСР, стали Алма-Атинська Декларація від 21 грудня 1991 року, Декларація про дотримання принципів співпраці в рамках СНД від 14 лютого 1992 року, Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів країн-учасниць Співдружності від 15 квітня 1994 р., двосторонні акти [310]. Згідно

з документами сторони визнавали адміністративно-територіальний поділ союзних держав за основу на майбутніх переговорах щодо кордонів, однак фактично існуючий кордон не відповідав положенням наявних правових актів, що значно утруднювало переговорний процес.

Крім того, для держав Центральної Азії характерними є деякі особливості, які прямо впливають на територіальне розмежування. Головними з них є поліетнічність, поліконфесійність і мультикультуризм, які значно утруднюють процес делімітації і демаркації кордонів. Географічне положення регіону, який впродовж тривалого історичного періоду був своєрідною транзитною зоною, сприяв переміщенню і розселенню великої кількості етносів і народів. Культурний простір регіону являє собою настільки велику кількість кордонів, що саме поняття «кордони» стає багатовимірним, так як кордони між державами частіше за все не співпадають з кордонами проживання національно-етнічних утворень [430].

До чинників, які впливають на територіальне розмежування, можемо віднести: неспівпадіння етнічних і державних кордонів, наявний дефіцит придатних для проживання і орних земель, а також – особливо в умовах засушливого клімату – дефіцит водних ресурсів, наявність анклавів – «островів» територій однієї держави, оточеної з усіх боків територією іншої. На сьогодні у світі подібне явище є дуже рідкісним. Велика їх кількість наявна у Центральній Азії. Так у Киргизстані налічується сім анклавів, два з яких належать Таджикистану. У таджицькому анклаві Ворух у Киргизстані, де проживає близько 20 тис. Осіб, ще у 1982 році спостерігались сутички між киргизами і таджиками, подібні сутички спостерігалися і в 1988 році у Матче-Актатирі [319, с.445]. Два великі анклави Сох і Шахімардан на території Киргизії, де проживає від 40 до 50 тисяч узбеків, і до сьогодні залишаються «гарячими точками» регіону [429, р.24]. Крім природного приросту населення і складності соціально-економічної ситуації, які є підґрунтям для етно-територіальних конфліктів, заворушення тут провокує і процес національного будівництва з його державною ідеологією, що

характеризується висуванням територіальних претензій до сусідів [423, pp.226-228]. Висуваючи подібні вимоги, етнічні групи апелюють до «історичних» територій населення. Крім цього, заклики до об'єднання стають риторикою опозиційних сил, що шукають свій електорат [310].

Фактично процес облаштування державних кордонів у пострадянських державах ЦА розпочався лише в кінці 1990-х рр., хоча національні прикордонні служби були створені у 1993-1994 роках [120, с.33]. В першу чергу, делімітації і демаркації підлягав зовнішній кордон регіону – з Афганістаном, Китаєм, Російською Федерацією [110, с.86]. Щодо територіального розмежування з Китаєм, поряд з достатньо конструктивним вирішенням цього питання між КНР і Казахстаном та КНР і Киргизстаном, багатосторонні переговори між Росією, Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном і Китаєм по делімітації кордонів стали базою для створення у 1996 році відомої «Шанхайської п'ятірки», яка з приєднанням в 2001 році Узбекистану перетворилась на Шанхайську організацію співробітництва. Для Казахстану важливості набуло також врегулювання кордону з Російською Федерацією, оскільки міждержавний сухопутний кордон становить 7591 км, переговорний процес між країнами закінчився у 2009 році встановленням прикордонних знаків [110, с.86].

Не зазнали великих труднощів і переговори щодо лінії кордону Туркменістану з Іраном. Однак кордон з Афганістаном для Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану, зважаючи на складність рельєфу, є дуже складним для контролю. На думку російських дослідників, він залишається відкритим, що спричиняє посилення наркоторгівлі, торгівлі зброєю, нелегальної міграції [91, с.88].

Лише на початку 2000-х років розпочалися активні переговори з урегулювання територіальних питань державами регіону. З часу розпаду СРСР і до 2001 року була наявна велика кількість спірних ділянок кордону. Хоча більшу частину з них врегульовано, все ще залишаються невирішені

питання, які посилюють конфронтацію між державами і здатні перетворитися на серйозні конфлікти міждержавного значення [88, сс.37-38].

У процесі визначення державних кордонів найкраща ситуація склалась у Казахстані і Туркменістані. Як між собою, так і у відносинах з Узбекистаном, держави врегулювали територіальні питання. Найгостріші територіальні суперечки спостерігаються між Узбекистаном, Киргизією і Таджикистаном, яких об'єднує спільний кордон у «пороховій діжці» Центральної Азії – Ферганській долині, де розташовані Ошська область Киргизії, Согдійська область Таджикистану, а також Ферганська, Наманганська і Андижанська області Узбекистану. Цей регіон вирізняється високою перенаселеністю, значною кількістю соціально-економічних проблем, а також високим рівнем ісламізації і радикалізації населення. Тому не дивно, що стосунки між цими країнами вирізняються високою конфліктністю, в тому числі і в територіальному питанні [127].

Як в радянські часи, так і в пострадянський період киргизько-узбецький кордон характеризувався своєю розмитістю і охоронявся абияк. Лише після подій 1999-2000 рр., коли до Ферганської долини увірвались бойовики Ісламського руху Узбекистану, назріло питання термінового вирішення проблеми кордону між державами. Офіційний Ташкент, побоюючись нових нападів екстремістів, замінував лінію кордону з Киргизією і Таджикистаном [110, с.87]. Однак, за даними ЗМІ, це призвело до загибелі людей, що живуть в прикордонних районах, і їх домашніх тварин. Лише після переговорів в рамках ОБСЄ Узбекистан пішов на розмінування кордону у 2004 році [276]. Все це значно ускладнило переговорний процес, який розпочався 26 лютого 2001 року підписанням Меморандуму про врегулювання правових основ делімітації спільного кордону. Після довгих переговорів міжурядової комісії у 2003 році сторони домовились про делімітацію 654 з 1270 км спільного кордону [127]. Справа в тому, що під час делімітації і демаркації Узбекистан використовує карту 1927 року, а Киргизія – 1954 р., між якими є суттєві відмінності. Наразі спірними залишаються близько 60 ділянок, по більшості з

яких не досягнуто жодного рішення, а делімітовано 993 км спільного кордону [127]. Не менш важливою перепорою для врегулювання прикордонних питань є наявність анклавів в обох державах. Так в анклавах Сох і Шахімардан у Киргизстані проживає близько 50 тис. узбеків, які беруть активну участь у економічній і політичній діяльності регіону. В Узбекистані наявний киргизький анклав – село Барак з населенням близько 600 чоловік [302]. Анклави є могутнім інструментом тиску на сусіда, особливо з боку Узбекистану. Загострення відносин між киргизами і узбеками в Ошській і Джалал-Абадській областях Киргизстану на початку 2000-х рр. і узбецько-киргизький конфлікт 2010 р. дають ясно зрозуміти, що в регіоні можливі конфлікти, чому сприяє неврегульоване територіальне питання [276].

Найскладніші відносини склалися на сьогодні між Узбекистаном і Таджикистаном. Досі не делімітовано близько 15% з 1500 км кордону між країнами. Територіальне питання тісно пов'язане з міжетнічними суперечками, що мають давню історію. До 1929 року Таджицька АРСР входила до складу Узбецької РСР, причому до таджицької автономії не входила значна частина територій, основним населенням яких є етнічні таджики [110, сс.87-88]. Наприклад, Бухара і Самарканд – центри таджицької культури і історії. Досі деякі кола в Таджикистані не можуть змиритися з подібними втратами.

Ситуація ускладнюється наявністю великих діаспор в обох країнах. В Узбекистані за неофіційними даними проживає близько 5-6 млн. таджиків, більша частина з яких при переписі записується узбеками [446], а це близько 20-25% усього населення держави. Натомість в Таджикистані мешкає майже мільйонна громада узбеків, які беруть активну участь у державному будівництві Таджикистану. Компактне проживання діаспор у прикордонних районах спричиняє напругу у відносинах між країнами. До того ж невирішене питання водорозподілу, неприязнь між керівниками двох держав не сприяють вирішенню територіальних суперечок.

Подібна ситуація склалась і у відносинах Киргизії і Таджикистану, між якими нараховується близько 70 спірних районів. Вони розташовані в основному в Ляйлякському районі Ошської області і Баткенській області Киргизстану та Ісфарінському районі Ленінабадської області і Джиргатальському районі Таджикистану. Процес делімітації кордонів між державами перебуває на початковій стадії, оскільки у керівництва країн відсутня політична воля щодо вирішення цього питання [110, с.88]. Як і в таджицько-узбецьких відносинах, між Киргизією і Таджикистаном протиріччя посилюються за рахунок етнічних меншин, наявності анклавів і надзвичайно складної соціально-економічної ситуації, перенаселеності тощо.

Останнім часом конфліктуючі сторони – Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, цікавить більшою мірою не делімітація і демаркація кордону, а його безпека. Це пов'язано, в першу чергу, з наркотрафіком, торгівлею зброєю, нелегальним переміщенням людей. Однак протидія цим явищам відбувається в односторонньому порядку, а не завдяки спільним зусиллям [430]. Прикладом взаємодії центральноазіатських держав у сфері безпеки є їх підхід до вирішення проблеми нерозповсюдження зброї масового знищення. Відомо, що усі пострадянські держави Центральної Азії – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан успадкували елементи величезного радянського комплексу виробництва зброї масового знищення (ЗМЗ). Цей комплекс представлений в ЦА видобутком радіоактивних матеріалів і випробуваннями ядерної зброї, виготовленням і випробуванням біологічної і хімічної зброї.

Якщо до ядерної спадщини СРСР в ЦА була прикута величезна увага з боку світової громадськості і міжнародних організацій, то технологіям і досвіду центральноазійських спеціалістів з виробництва хімічної і бактеріологічної зброї приділялося значно менше уваги, що сприяло зникненню подібних матеріалів, можливого потраплянню їх до рук кримінальних елементів тощо. Однозначно ця проблема є актуальною для держав ЦА і на сьогоднішній день, оскільки вони не володіють необхідними

економічними ресурсами для ефективного контролю над елементами ЗМЗ. Присутність у регіоні радикально налаштованих груп і організацій екстремістського характеру, близькість ЦА до Афганістану може сприяти отриманню терористичними та екстремістськими групами ресурсів для виробництва ЗМЗ, що несе в собі дестабілізацію не лише регіону, але й усього світу.

Центральна Азія посідала специфічне місце в радянському ядерному комплексі: її природні багатства, перш за все запаси урану і плутонію, стали в роки холодної війни найважливішим джерелом сировини для військової промисловості та атомної енергетики СРСР, а безкраї малозаселені простори Казахстану використовувалися для створення полігонів із випробовування ядерних сил Радянського Союзу [309, с.27].

У цілому з 14,5 тис. т урану, що вироблявся в СРСР до кінця 1980-х рр., приблизно 8,5 тис. т припадало на Центральну Азію: 4000 т – на спільне виробництво Казахстану і Киргизії, 4500 т - на Узбекистан і Таджикистан [309, с.28]. У цьому ж районі знаходилась велика частина розвіданих запасів урану в СРСР: у Казахстані – 576,7 тис. т і Узбекистані – 230 тис. т (для порівняння, в Росії – 300 тис. т) [358, с.194].

Специфікою єдиної в Центральній Азії атомної електростанції на Мангишлацькому півострові стало використане паливо. За критеріями Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), такий ядерний матеріал відноситься до «матеріалу прямого використання» (тобто з нього теоретично можна виготовити ядерну зброю) [306, сс.38-60]. Фахівці визначили кількість плутонію, яку міг щорічно напрацьовувати реактор в Казахстані, в 110 кг. Для оцінки цієї величини досить згадати, що в МАГАТЕ 8 кг плутонію-239 вважається «значною кількістю» [358, с. 195]. Крім цього, на території Казахстану і Узбекистану були побудовані 6 дослідних реакторів. Наприклад, реактор в Алтау, який було закрито після землетрусу у Вірменії, в

1991 р. виробляв 1 кг високозбагаченого урану, а в Улугбецькому реакторі в Узбекистані використовували пальне зі збагаченням до 90% [358, с.195].

Щодо тактичної ядерної зброї відомо, що на час розпаду СРСР вона повністю була зосереджена на території РФ. Натомість на території центральноазіатських республік дислокувались такі важливі стратегічні об'єкти як: міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) шахтного базування і важкі бомбардувальники з крилатими ракетами, а також полігони для ядерних та інших досліджень (Байконур, Семипалатинський, Капустин Яр, полігон на озері Балхаш) у Казахстані, дві радіолокаційні станції і оптико-електронний комплекс контролю глибокого космосу «Вікно» у Таджикистані [344, сс.69-73].

Проблема ядерної спадщини СРСР з ЦАР, в першу чергу, торкнулася Казахстану. В нових умовах вибір Казахстану грав велику роль для забезпечення міжнародної безпеки. До травня 1992 р. Казахстан утримувався від однозначної підтримки курсу на повне ядерне роззброєння, однак під тиском США та Росії казахстанське керівництво пішло на цей крок, і до 1999 р. вся ядерна зброя була вивезена на територію РФ, а шахтні установки – ліквідовані [169, с.38].

До кінця 1990-х рр. усі держави ЦА виробили внутрішнє законодавство, яке визначило їх позицію щодо нерозповсюдження ядерної зброї (ЯЗ). Всі військові та оборонні концепції та закони містять зобов'язання не виробляти, не набувати та не використовувати ЯЗ. Всі п'ять нових незалежних держав приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держави, які не володіють ядерною зброєю, Казахстан, Узбекистан і Таджикистан є членами МАГАТЕ. Всі республіки підписали Договір про всеосяжну заборону ядерних досліджень 1996 р., Таджикистан (у 1996 р.) і Узбекистан (1998 р.) приєдналися до Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу (1980 р.), Казахстан підписав в 1996 р. Конвенцію про ядерну безпеку і в 1997 р. Об'єднану конвенцію про безпеку поводження з

відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами [336, с.207-208].

Значним успіхом для режиму нерозповсюдження у світі стало створення без'ядерної зони на території Центральної Азії. Пропозицію про створення без'ядерної зони в регіоні висунув президент Узбекистану І.Карімов у 1993 р. на 48-й сесії ГА ООН. 28 лютого 1997 р. президенти п'яти держав підписали Алматинську декларацію, в якій підтвердили свою прихильність створенню такої зони. Згодом відбувався процес опрацювання і деталізації цієї ідеї, вінцем якої стало підписання у 2006 р. у Семіпалатинську Договору про створення в Центральній Азії Зони, вільної від ядерної зброї [24].

Якщо зазначене питання було вирішене в цілому позитивно для регіональної безпеки ЦА, то проблема можливого використання матеріалів атомної промисловості і стратегічних ядерних ресурсів, а також бактеріологічних і хімічних матеріалів залишається на порядку денному. Ризик розповсюдження матеріалів для створення ЗМЗ пов'язаний з можливістю їх потрапляння на «чорний ринок», використанням важливої інформації від провідних спеціалістів ЦА, тобто так званий «відтік мізків», а також використанням держав ЦА в якості транзитного коридору ЗМЗ матеріалів, пов'язану зі слабкістю забезпечення прикордонної безпеки [76].

На території ЦА залишаються об'єкти, які можуть виробляти матеріали для створення так званих «брудних бомб». У Казахстані функціонують 3 дослідницькі реактори з високкозбагаченим ураном. Після закриття реактору в Актау в 1999 р. залишилось 2900 кг високкозбагаченого палива. Слід також сказати про ризик існування неврахованих ще за радянських часів ядерних матеріалів, які не фігурують в офіційних документах. Проблему становить і зникнення спеціалізованої радіологічної апаратури з науково-дослідних об'єктів. У Киргизстані близько 1000 об'єктів з радіоактивними матеріалами вважаються вразливими для викрадення [358, сс.211-213]. Відсутність інвентаризації ядерних матеріалів, недостатня увага до них на початку 1990-х

пр., закриття стратегічних об'єктів з радіоактивними матеріалами, їх приватизація спричиняли значні ризики для держав регіону. Однак оцінюючи ситуацію в Центральній Азії в цілому, можна зробити висновок, що завдяки виваженій політиці держав і міжнародному сприянню, коло можливостей для включення ядерних матеріалів для немирних цілей поступово звужується. Практика застосування гарантій МАГАТЕ не виявила порушень міжнародного режиму нерозповсюдження [358, с.215].

Проблема розповсюдження матеріалів біологічної зброї пов'язана, в першу чергу, з полігоном для дослідження такої зброї на о. Відродження в Аральському морі, де захоронені спори сибірської виразки. Вчені побоюються можливості доступу до таких матеріалів, а Аральська екологічна катастрофа уможлиблює потрапляння таких матеріалів на материк. Крім цього, в державах ЦА існують колекції штамів патогенних бактерій і мікроорганізмів на біодослідних об'єктах (Науковий центр карантинних і зоонозних інфекцій в Казахстані, Ташкентський центр з профілактики і карантину тощо). Хоча забезпечення охорони цих об'єктів останнім часом значно покращилося, в основному за рахунок фінансової допомоги західних країн і США, залишаються вразливими станції колишньої протичумної мережі, які можуть стати об'єктами для терористів або екстремістів. Проблемою залишається знання вчених, які можуть бути використанні для створення ЗМЗ [471, pp.175-187].

Хімічна зброя також випробовувалась в ЦА, її залишки і сьогодні залишаються на території ЦА держав. Хімічний науково-дослідний інститут розташований у м. Нукусі (Узбекистан) був частиною радянської програми ХЗ, а плато Устюрт (Узбекистан) було використане для тестування обладнання хімічного захисту в умовах високих температур. У 2002 році американські військові, дислоковані на базі Ханабад, заявили про виявлення слідів нервово-паралітичних газів [81, с.79]. Такі випадки свідчать про існування проблеми спадщини хімічного арсеналу СРСР.

Усі держави вживають заходи щодо ліквідації цієї проблеми як на національному (прийняття відповідної нормативно-правової бази), так і міжнародному рівнях (підписання міжнародних договорів, участь у програмах утилізації і контролю США і західних держав), однак недостатні фінансові ресурси та інші причини заважають повному вирішенню цієї проблеми в регіоні.

3.2. Політика країн Центральної Азії в енергетичній сфері.

Важливим компонентом забезпечення економічної безпеки держав регіону є енергетична безпека, адже енергетичні ресурси мають критично важливе значення для поліпшення якості життя населення і розширення можливостей для всіх держав регіону.

Сучасне трактування енергетичної безпеки держави передбачає не лише стабільне постачання споживачам вуглеводневих ресурсів, але й включає в себе видобуток, транспортування і продаж на світових ринках енергоносіїв. Відповідно, не лише країни-постачальники, але й транзитні держави, споживачі, а також транснаціональні енергетичні корпорації, тобто представники всіх ланок енергетичного ланцюга, мають нести свою частку солідарної відповідальності за енергетичну безпеку.

В цілому центральноазіатський регіон характеризується високим рівнем забезпеченості енергоресурсами. Водночас у регіоні є країни з високим рівнем забезпеченості – Туркменістан, Казахстан і Узбекистан і країни (Киргизстан і Таджикистан), які відчувають труднощі з енергоресурсами.

Близько половини загального обсягу енергоресурсів регіону припадає на природний газ, основні запаси якого сконцентровані в Туркменістані, Узбекистані і Казахстані [446]. Із загального обсягу розвіданих запасів природного газу Туркменістан має в розпорядженні 2 252 трлн куб.м; Казахстан – 1 500; Узбекистан – 1 476 трлн куб.м [218, с.185]. Друге місце в структурі енергоносіїв держав ЦАР посідає нафта, до 80% її видобутку

припадає на Казахстан. За оцінкою фахівців Світового банку, Казахстан має «левову» частку нафтових запасів регіону – 1 100 млн т нафтового еквіваленту з розвіданих 1 264,2 млн т [335]. При цьому в Казахстані основні нафтогазові ресурси пов'язані з шельфом Каспію. Так підтверджені запаси вуглеводнів на суші становлять 4 млрд т нафти, а потенціал шельфу – 17 млрд т [446]. На частку Казахстану та Узбекистану припадає понад 20% розвіданих світових запасів урану [446]. Частка ЦА регіону в структурі загальносвітових розвіданих запасів вугілля становить близько 2%. Вугільні родовища ЦА також розташовані переважно в Казахстані (24 300 млн т з 28 231). У цілому Казахстан має 77,4% запасів викопного палива регіону, Узбекистан – 12,7; Туркменістан – 6,7, тоді як частки Киргизії і Таджикистану – менше 2% [76]. Однак гідропотенціал Таджикистану становить 27,3 млн т на рік, а Киргизії – 14 млн т із загального обсягу в 45,1 млн т для регіону в цілому [141]. Це дещо компенсує недолік енергетичних запасів двох останніх країн. Однак у структурі сукупного паливно-енергетичного балансу регіону частка гідроенергії в цей час незначна – близько 2% [261, с.60].

Отже, країни ЦА володіють значною і диверсифікованою, хоча і нерівномірно розподіленою по території регіону, ресурсною базою. В першу чергу, за рахунок збільшення обсягів видобутку нафти і природного газу з 2004 по 2012 рр. країни регіону збільшили свій ВВП в середньому в 4,5 рази. Найбільше зростання відзначається в економіці Туркменістану, найменше – у Киргизстані і Таджикистані [124, с.20].

За роки незалежності обмін енергоресурсами між країнами ЦА скоротився. Казахстан поставляє вугілля і газ у Киргизстан. Узбекистан, як споживає, так і виробляє багато нафти, газу та електроенергії. Однак тільки газ є істотною статтею його експорту. Узбекистан змінив Туркменістан як основного постачальника природного газу країнам регіону. Від поставок узбецького газу залежать Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. Країни-

сусіди періодично звинувачують Ташкент у використанні газового експорту для політичного та економічного тиску [188].

Еліти Казахстану, Туркменістану і Узбекистану прагнуть конвертувати збільшену увагу до енергетичної сфери з боку країн Заходу, Росії, Китаю й інших гравців у більш вигідні умови політичного та економічного діалогу, підтримки своєї політики та легітимації режимів, зростання інвестицій і т.д. Незважаючи на велику кількість зовнішньополітичних напрямків діяльності, ключове значення для країн регіону набули енерготранспортні проекти: створення нової інфраструктури (трубопроводи і портові системи) для експорту нафти і газу з ЦА і Каспію. Підсумком розвитку цих тенденцій став «трубопровідний бум», що спостерігається з 2002-2003 рр.

Ресурсно багаті Казахстан і Туркменістан добувають значно більше нафти і газу, ніж вони споживають у даний час, і мають достатньо розвинений трубопровідний транспорт, що робить їх природними експортерами. Створена в часи СРСР система транспортування вуглеводнів з ЦА була замкнена на поставки в Європу і не передбачала інших маршрутів, крім транзиту через Росію. Така ситуація продовжує впливати на експорт основних об'ємів нафти і газу з ЦА, однак не влаштовує політичне керівництво Туркменістану і Казахстану, які намагаються усіма можливими способами диверсифікувати свої поставки. Однак їхня політика щодо забезпечення власних енергетичних інтересів суттєво відрізняється між собою.

З часу здобуття незалежності Казахстаном нафтогазова промисловість стала гарантом його економічного зростання. Зовнішня політика країни спрямована на вирішення завдань забезпечення стабільних і безпечних маршрутів експорту нафти і газу, оскільки геополітичне положення Казахстану зумовлює необхідність будівництва мережі експортних трубопроводів через території суміжних держав [82 с.105].

Розвиток економіки Казахстану не можна розглядати у відриві від її обережної багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на економічне

співробітництво з максимальною кількістю зовнішніх партнерів. Казахстан підтримує всі інтеграційні ініціативи в регіоні, які часто суперечать одна одній, а президент Назарбаєв часто виступає в ролі ініціатора подібних проектів [347, сс.164-165].

У нафтогазовому секторі Казахстану присутня велика кількість найбільших енергетичних компаній США, Європи, Росії і Китаю, що дозволяє говорити про широке міжнародне співробітництво держави у енергетичній сфері.

У 1990-х рр. Казахстан експортував основний обсяг нафти по нафтопроводу «Атирау – Самара». Росія продовжувала бути головним економічним партнером Казахстану у справі транспортування енергоресурсів. У 2001 р. було введено в експлуатацію нафтопровід «Тенгіз – Новоросійськ», побудований Каспійським трубопровідним консорціумом (КТК), акціонерами якого були уряди Росії, Казахстану, Оману та ряд транснаціональних нафтових компаній [358, сс.181-182].

Участь у політичних і економічних проектах Москви на пострадянському просторі на кшталт СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС та ін. Казахстан використовує для покращення умов постачання власних вуглеводнів, економічну підтримку, військово-технічне співробітництво. На казахстансько-російські відносини значним чином впливає російська компанія «Газпром», яка ревно охороняє свої інтереси в Казахстані [315, с.19]. Концерн почав реконструкцію газопроводу «Середня Азія – Центр», яка дозволить довести його пропускну здатність з 45 до 90 млрд. м³ у рік [99]. У 2002 р. було створено російсько-казахстанське підприємство «Казросгаз», що здійснює експорт в Росію казахстанського газу, який після переробки частково повертається до Казахстану, а частково реекспортується. У жовтні 2006 р. Росія і Казахстан досягли угоди про створення на базі Оренбурзького газопереробного заводу спільного підприємства з переробки казахстанського газу [260, с.35].

Світова економічна криза 2008-2009 рр., болюче вдарила по економіці Казахстану і змусила керівництво Казахстану шукати підтримки у Москви, якої так і не було отримано. Це змусило Казахстан кардинально переглянути відносини з РФ. Крім експорту на європейські ринки як трубопроводами через територію Росії, так і минаючи її (через транскаспійські перевезення), перспективним став вихід Казахстану на східноазійські ринки нафти. Однак слід констатувати, що залежність Казахстану від транзиту нафти через Росію все ще залишається високою [82, с.92-93].

Важливу роль у процес інтеграції Казахстану в міжнародну енергетичну інфраструктуру в 1990-х рр. відіграло американсько-казахстанське співробітництво. У цей час були оформлені комерційні відносини з американськими міжнародними нафтовими компаніями (МНК), часто зі значною дипломатичною підтримкою. Компанії із США – перші інвестори казахстанського нафтогазового комплексу, а третина інвестицій, залучених в казахстанську економіку, головним чином в нафтогазовий сектор – американські [188].

Спроба Китаю придбати в 2003 р. 16% акцій в Кашаганському консорціумі, який розробляє найбільше родовище на каспійському шельфі Казахстану, була зірвана американською компанією «Ексон Мобіл», яка змогла перехопити контракт [304, с.25].

Адміністрація США доклала багато зусиль, щоб добитися приєднання Казахстану до нафтопроводу «Баку – Джейхан» від Азербайджану через територію Грузії до Туреччини. Він був споруджений в 2005 р. без участі Росії і був націлений на ліквідацію її монополії на транспортування каспійської нафти в західному напрямі [167, с.113].

Підтвердженням тісної співпраці в енергетичній сфері стало підписання Казахстаном і США плану спільних дій щодо співробітництва у сфері енергетики 14 жовтня 2011 р. [171]. Однак після 2005 року частка участі США в енергетичній сфері Казахстану почала зменшуватись, і його місце в питаннях кредитування й участі в енергетичних проектах зайняв Китай.

Підтвердженням цього став вибір китайської компанії для розробки родовища Кашаган, незважаючи на більш вигідну пропозицію від компанії з Індії та різкий ріст загальної частки китайських компаній в нафтогазовому секторі [193, с.52].

З точки зору надійності поставок, казахстанська нафта вважається в Пекіні привабливою, оскільки її можна доставляти в КНР по суші, що знизить залежність Китаю від морських перевезень [256, с.27]. Ще у 1997 р. Китайська національна нафтова компанія (КННК) придбала казахстанські компанії «Актобемунайгаз» і «Узеньмунайгаз», а в 2003 р. – родовище Північні Бузачі [425, р.36].

У червні 2003 р. в ході державного візиту голови КНР Ху Цзіньтао в Казахстан КННК підписала з урядом Казахстану договір про будівництво казахсько-китайського нафтопроводу Атасу – Алашанькоу для переправлення 400 тис. барелів сирої нафти на день [149, с.34]. При цьому Казахстан міг покрити лише 200 тис. барелів сирої нафти на день, і тому в 2003 р. на зустрічі з Н.Назарбаєвим Ху Цзіньтао підняв питання про можливість підключення Росії до даного проекту [260, с.45]. У 2004 р КННК і КазМунайГаз підписали угоду про спільні інвестиції на паритетних умовах у будівництво нафтопроводу Атасу – Алашанькоу протяжністю 962,2 км та проектною потужністю 10 млн. т нафти на рік. Для цього було створено спільне підприємство – КазТрансОйл – з рівними частками обох компаній [425, р.47].

Співробітництво держав у сфері атомної енергетики здійснюється відповідно до угоди про видобуток і переробку урану, укладеної 6 листопада 2004 в Пекіні між НАК «Казатомпром» і Китайською національною ядерною корпорацією (CNNC) з терміном дії до 2020 р. Китайський атомний ринок важливий для Казахстану з точки зору гарантій реалізації його уранових запасів [193, с.50].

Початком казахстансько-китайського співробітництва у сфері електроенергетики став липень 2005 року, коли було підписано угоду про взаємовигідне співробітництво між АТ Казахстанська компанія з управління електричними мережами (KEGOK) і китайською державною електромережевою корпорацією StateGRID Corporation of China. В рамках цієї угоди Казахстан і Китай домовилися про реалізацію спільного проекту в сфері електроенергетики вартістю близько 9,5-10 млрд. дол. [149, сс.55-56].

У 2005 р. під китайський контроль перейшла компанія «ПетроКазахстан», що володіє Кумкольським родовищем. У 2005 р. було завершено будівництво нафтопроводу «Атасу – Алашанькоу» від Казахстану до китайського кордону з пропускною здатністю в 10 млн. т. Після цього у 2006 р. Китайська державна інвестиційна корпорація «CITIC Group» придбала родовище Каражанбас на заході Казахстану [306, сс.155-160].

У квітні 2009 р. КННК придбала 50% акцій казахстанської компанії «Мангістаумунайгаз», що добуває близько 5 млн. т нафти в рік на 15 родовищах [149, сс.155-160].

Одночасно Китай надав Казахстану, що зіткнувся з фінансовими труднощами, безвідсотковий кредит на суму 10 млрд. доларів, з яких 5 млрд. призначалося національній нафтовій компанії «КазМунайГаз», а 5 млрд. – Банку розвитку Казахстану [320, с.20]. За підсумками переговорів між прем'єр-міністром Казахстану К.Масимовим і прем'єром Китаю Лі Кецяном були підписані угоди на 14 млрд. дол. [229]. Умови угод сторони не розголошували. Однак, зважаючи на ту роль, яку сьогодні відіграють китайські компанії у Казахстані, можна припустити, що фінансову допомогу Астана отримала в обмін на режим найбільшого сприяння китайському бізнесу у енергетичній сфері Казахстану.

У жовтні 2009 р. вступила в дію друга черга казахстансько-китайського нафтопроводу Кенкаяк – Кумколь. Він частково використовувався для поставок у Китай обмежених обсягів російської нафти, проте в грудні 2009 р. китайська сторона відхилила пропозицію російської компанії «ТНК-ВР»

продовжити цю практику. Важливо зауважити, що цей нафтопровід не проходить російською територією і є першим незалежним від Росії каналом експорту нафти з Казахстану.

Великомасштабний проект нафтопроводу «Західний Казахстан-Китай» можна вважати реалізованим. Цей проект став частиною китайського енергетичного коридору Захід-Схід, а також реальним прикладом диверсифікації поставок казахстанської нафти.

У 2010 р. казахстанська КазМунайГаз і КННК створили спільне підприємство з будівництва газопроводу Бейнеу-Шимкент (із західних районів Казахстану) з пропускною здатністю 10 млрд. м³ на рік для підключення до газопроводу Центральна Азія-Китай та забезпечення газом південних територій Казахстану. Будівництво гілки почалося в 2010 р.

7 вересня 2013 Китай і Казахстан уклали угоду, згідно з якою Китай купив частку в родовищі «Кашаган», тим самим він випередив Індію і поклав край домінуванню західних країн на шельфі Каспію [425, р.39].

Співробітництво з КНР відбувається і в рамках ШОС. Н.Назарбаєв на Саміті ШОС в Бішкеку в серпні 2007 р. виступив з ініціативою створення енергетичного агентства і енергетичної біржі в рамках ШОС [169, с.47].

Такі тісні відносини з КНР можуть трактуватися як відмова від багатовекторної зовнішньої політики Казахстану і неминучу залежність від КНР, про що говорять деякі казахстанські аналітики [306, сс.305-306]. З точки зору економістів, можна погодитися з такими твердженнями. Однак політичні зв'язки Росії та Казахстану продовжують залишатися дуже тісними, а отже, багатовекторна політика Астани не завершується.

Важливо відзначити особливу роль у покращенні інвестиційного іміджу Казахстану проведенням щорічних Євразійських форумів Kazenergy, на які запрошуються представники найбільших у світі енергетичних ТНК. Казахстан таким чином будує бренд надійного та послідовного партнера.

Енергетична політика Туркменістану не може розглядатися поза контекстом його стратегії в галузі безпеки, пов'язаної із збереженням

офіційного статусу «позитивного нейтралітету» і, відповідно, з неучастю у військових блоках. Така політика розглядається як максимально сприятлива для контактів з усіма покупцями газу.

Особливості політичного режиму Туркменістану не дають можливості окремо розглядати політичні та економічні фактори, пов'язані з функціонуванням його енергетичної системи. У період президентства С. Ниязова доходи від нафтогазового експорту контролювалися особисто ним і використовувалися, насамперед, для зміцнення режиму особистої влади. Цій же меті служила і експортна політика в галузі енергоресурсів. Її головними завданнями були максимальне дистанціювання від інших держав (шляхом підтримки їх конкуренції за ресурси Туркменістану) і повна ізоляція країни від усіх можливих зовнішніх впливів. Останнє ще більше сприяло посиленню контролю президента над ситуацією в країні [371].

Активній експортній політиці Туркменістану на початку 1990-х рр. заважав технічний стан його транзитної інфраструктури, а також монопольне становище Росії, яка продовжувала залишатися головним покупцем і транзитером туркменських енергоресурсів та диктувала ціни і обсяги поставок. Розбіжності Туркменії з «Газпромом» неодноразово призводили до повного припинення поставок газу північним маршрутом [230, с. 176].

Для зменшення залежності від Росії та з метою доведення цін на газ до світового рівня Туркменістан обережно ставився до проектів економічної інтеграції на пострадянському просторі, які могли б створити обмеження для співпраці з потенційними покупцями природних ресурсів. Така політика вплинула на відмову від участі країни в ЄвразЕС, ОДКБ, ГУАМ, ОЦАС та інших інтеграційних структурах, згортанні співпраці в рамках СНД аж до переходу до асоційованого членства. Ще одним способом тиску на російську сторону під час газових переговорів стало скасування подвійного громадянства з РФ.

Однак вже у квітні 2003 р. Росія і Туркменістан підписали рамкову міжурядову угоду про співробітництво в газовій сфері терміном на

25 років. Зазначена угода передбачала збільшення обсягів експорту туркменського газу до Росії з 5-6 млрд м³ у 2004 р., до 60-70 млрд у 2007 р. і 70-80 млрд м³ на рік у 2009-2028 рр. [254, с.94].

Експорт газу з Туркменістану надходить у західному напрямку по старим радянським трубопровідним системам «Середня Азія – Центр» і «Бухара – Урал». При цьому Узбекистан і Казахстан є для Туркменістану при експорті газу транзитними країнами. З цієї причини Туркменістан не може повністю реалізувати свій експортний потенціал: Узбекистан і Казахстан зацікавлені в експорті власного газу, а не в прокачуванні туркменського. Для подолання труднощів у травні 2007 р. президенти Казахстану, Туркменістану та Росії домовилися про спорудження прикаспійського газопроводу із пропускною здатністю в 30 млрд м³ на рік [337, с.46]. У 2008 р. Москва і Ашхабад досягли попередньої домовленості про будівництво «Газпромом» у Туркменістані газопроводу «Схід – Захід», який повинен зв'язати найбільше родовище Йолотан з майбутнім Прикаспійським газопроводом. Проте Туркменістан зажадав виключити з проекту угоди пункт, що передбачає його прив'язку до Прикаспійських маршрутів. Крім того, Ашхабад став наполягати на повному фінансуванні будівництва російською стороною. Домовленості були зірвані, а будівництво Прикаспійського газопроводу не почалося у встановлені терміни [99]. Таким чином Туркменістан ухилився від зобов'язань експортувати через прикаспійський маршрут ресурси одного з найбільших у світі родовищ – Йолотанського.

Як і у випадку з Казахстаном, модель взаємодії «Газпрому» і Туркменістану не витримала випробування економічною кризою 2008-2009 років. При зниженні в 2009 р. обсягів газу, що купується Україною, і падінні попиту з боку інших європейських споживачів, умови реекспорту туркменського газу виявилися для «Газпрому» збитковими. У квітні 2009 р. на газопроводі Довлетабад – Даріялик, що входить до системи «Середня Азія – Центр», стався вибух, причиною якого, за версією туркменської сторони, став спад тиску в трубі, викликаний різким скороченням обсягу газу, який

забирає «Газпром». Міністерство закордонних справ Туркменістану заявило, що «Газпром» діяв без узгодження з Ашхабадом, і звинуватило російську сторону в порушенні контракту [338, с.82-88]. Проблема, яка виглядала суто технічною, продемонструвала наявність значних протиріч в російсько-туркменському енергетичному співробітництві.

Зі зміною політичного керівництва в країні енергетична політика Туркменістану почала ще активніше вибудовуватися навколо концепції диверсифікації поставок і пошуку нових ринків збуту вуглеводнів. У 2012 р. частка РФ, яка до 2000 р. була єдиним покупцем туркменського газу, стала менше половини всього експорту газу Туркменістану [446].

Ще у квітні 2006 р. Туркменістан підписав угоду з Китаєм про експорт природного газу в обсязі 30 млрд. м³ на рік з 2009 року. В угоді передбачалося будівництво газопроводу від родовищ Туркменістану до Шанхаю [260, с.64]. Крім цього, Китай зобов'язався самостійно провести консультації щодо будівництва газопроводу на території транзитних країн – Узбекистану і Казахстану. Оскільки Китай в той самий час підписав угоду про закупівлю газу і в Казахстані, виникла необхідність будівництва газопроводу паралельно нафтопроводу «Атасу – Алашанькоу»

У липні 2007 р. під час державного візиту президента Туркменії Г.Бердимухамедова в Китай КННК уклала Угоду про купівлю-продаж природного газу з Державним концерном «Туркменгаз» та Угоду про розподіл продукції з Державним агентством з управління і використання вуглеводневих ресурсів при президентові Туркменістану. Домовленості передбачали повномасштабні роботи з розвідки і видобутку природного газу на родовищі Багтиярлик на правобережжі Амудар'ї [338, с. 49], і вже у серпні 2007 р. Туркменістан передав КННК ліцензію. У грудні 2009 р. була введена в дію перша черга газопроводу Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Китай з пропускною спроможністю 13 млрд. м³ на рік [338, сс.51-52].

3 вересня 2013 р. Китай і Туркменістан підписали договір про фінансування другої стадії розробки газового родовища «Галкиниш» та

будівництво четвертої гілки газопроводу Туркменістан – Китай через територію Узбекистану. За обсягами запасів природного газу родовище «Галкиниш» посідає друге місце в світі [251]. Прикметно, що країни Європейського Союзу довгий час вели переговори з Туркменістаном щодо освоєння даного родовища.

Крім РФ та КНР, для Туркменістану та Казахстану існують можливості співпраці з ІРІ в якості потенційного розширення ринків збуту. У 1997 р. газопровід «Корпедже – Курт-Кюї» поєднав Туркменістан і Іран. Оскільки його пропускна здатність невелика, він не вирішує повністю проблему диверсифікації експорту туркменського газу. Поряд з цим розробляється проект поставок через іранську територію туркменського газу до Вірменії. Але оскільки Іран сам є експортером газу і конкурує з Туркменією за ринки закавказьких держав, співробітництво між державами носить скоріше експериментальний характер [166, сс.207-212].

Щодо співробітництва у нафтовій галузі, то на початку 2000-х років Казахстан і Туркменістан налагодили експорт нафти через територію Ірану методом «заміщення». Нафта танкерами доставляється в іранські порти на Каспії та йде на внутрішні потреби Півночі Ірану. Натомість іранські компанії відвантажують еквівалентну кількість нафти зі своїх родовищ на узбережжі Перської затоки тим споживачам казахстанської і туркменської нафти, які уклали відповідні контракти з Казахстаном і Туркменістаном. У 2003 р. Іран завершив будівництво нафтопроводу від каспійського порту Нека до Тегерана, що відкрило додаткову можливість для експорту центральноазійської нафти через Іран [338, сс.95-103]. Однак подібні проекти нашоувались на спротив з боку Сполучених Штатів, які були ініціаторами накладення економічних санкцій на Іран та довгий час виступали проти участі цієї країни в будь-яких схемах вивезення нафти з ЦА. Так, наприклад, американським компаніям в Казахстані та Туркменістані заборонено було співпрацювати з іранськими корпораціями [224]. Вихід країни з економічної ізоляції дозволяє говорити про велику ймовірність

інтенсифікації співробітництва центральноазійських республік з Іраном та будівництво нових енергетичних коридорів у західному напрямку.

Максимізація експортного потенціалу стала для Туркменістану лейтмотивом зовнішньої політики. Офіційний Ашгабад налагоджує відносини з Іраном та Афганістаном (включаючи «Талібан» періоду до 2001 року) [199, с.128], РФ та закавказькими республіками. Однак найголовнішим партнером в енергетичній сфері для країни став Китай, який не лише перетворився на головний ринок збуту туркменських природних ресурсів, а й отримав преференційні концесії на видобуток і постачання значних обсягів туркменського газу через газопровідний комплекс Центральна Азія – Китай.

Енергетична політика Узбекистану пов'язана з особливістю прийнятої ним економічної моделі і специфікою політичної системи. Ташкент зробив свідомий вибір на користь збереження державного контролю над підприємствами, водночас проводячи активну експортну політику [338, с.76]. Оскільки країна не має таких надлишків нафти і газу, як сусідні Казахстан і Туркменістан, і в той же час має значно більше населення, експортний потенціал Узбекистану обмежений. В цілому енергетична безпека Узбекистану не викликає сумнівів – країна повністю забезпечує себе енергоресурсами [446]. Відбувається це екстенсивним шляхом, а саме завдяки збільшенню обсягу видобутку нафти і газу. За обсягами видобутку газу Узбекистан посідає 3 місце в СНД після Росії та Туркменістану [446].

Зовнішньополітична стратегія Узбекистану в енергетичному секторі передбачає залучення найбільшої кількості іноземних інвестицій для модернізації ПЕК при збереженні сильного контролю держави. Хоча іноземні фірми проявили інтерес до бізнесу в цій країні, її газовий сектор залишається значною мірою закритим для всіх, за винятком Росії [252, с.130]. Узбекнафтогаз підписав договір про розділ продукції з британською компанією Trinity Energy, але розірвав його в 2005 р., стверджуючи, що інша сторона не виконує свої умови контракту [188]. Така політика була пов'язана

із охолодженням стосунків Узбекистану із Заходом після 2005 р. Росія, яка підтримала узбецьку позицію щодо Андижанських подій, отримала реальний економічний зиск – у січні 2006 року голова Газпрому О.Міллер підписав контракт з узбецьким президентом І.Карімовим про передачу трьох найбільших газових родовищ Узбекистану – Урга, Куаниш і Акчалак – «Газпрому», який отримав монопольне право на експорт узбецького газу [252, с.130]. З тих пір Узбекистан тісно співпрацює з «Газпромом», підписавши договір про щорічне постачання в Росію до 350 млрд. м³ газу.

Однак зближення з Росією, яка за допомогою «Газпрому» має можливості впливати на політичні рішення узбецького керівництва, нівелюється активними економічними відносинами з КНР. Саме китайський напрямок зовнішньо-економічної політики став для Узбекистану найперспективнішим, особливо після 2009-2010 рр.

Ще у квітні 2007 р. Узбекистан і Китай підписали міжурядову угоду про принципи будівництва та експлуатації газопроводу протяжністю 530 км і потужністю 30 млрд. м³ на рік для транзиту туркменського газу. Оператором проекту узбецької ділянки стало китайсько-узбецьке спільне підприємство AsiaTransGas, створене національною холдинговою компанією Узбекнафтогаз і КННК [149, сс.112-114].

У червні 2010 р. Узбекистан і Китай домовилися про будівництво до грудня 2011 р. другої черги газопроводу з Узбекистану в Китай, по якій КНР буде отримувати узбецький газ в обсязі 10 млрд. м³ на рік.

У квітні 2011 р. Ташкент і Пекін в рамках державного візиту президента Узбекистану І.Карімова в КНР підписали угоду про будівництво третьої черги, пропускна здатність якої складе 25 млрд. м³ на рік. У реалізацію проекту вартістю 2,2 млрд. дол. залучений Державний банк розвитку Китаю і КННК [338, сс.33-43].

Таким чином, з часу розпаду Радянського Союзу у 1991 р. енергетичний потенціал країн Центральної Азії був невід'ємною складовою геополітичного і геоекономічного інтересу до регіону з боку провідних акторів світової

політики і міжнародного бізнесу. Привілейоване становище Росії, яка до початку 2000-х рр. зберігала фактичну монополію на транспортування центральноазійських енергоресурсів, Кремль використовував для визначення кінцевих споживачів, категорично виключаючи прямі поставки на західноєвропейські ринки. Із розширенням кола зовнішньополітичних партнерів ЦАД в енергетичній сфері північний напрям перестав відігравати стратегічне для регіону значення, поступаючись місцем східному. Прикладом зменшення ролі РФ в енергетичній сфері ЦА є відмова від реалізації Прикаспійського трубопроводу, проект якого мав на меті реалізувати «Газпром».

Для країн ЄС центральноазійський регіон є можливістю диверсифікувати джерела постачання енергоресурсів. У цьому контексті важливе значення мала реалізації проекту Nabucco (Набукко) – транспортування газу з Туркменістану та Азербайджану і в довгостроковій перспективі з Казахстану, минаючи територію РФ. Проект міг скласти конкуренцію російському Південному потоку, і вже наприкінці червня 2013 р. стало відомо, що консорціум компаній, які беруть участь у розробці газових родовищ в Азербайджані, вирішив транспортувати газ через Трансадриатичний трубопровід (TAR). Провал проекту Nabucco пов'язаний з необхідністю величезних інвестицій, а держави Центральної Азії наполягали на тому, щоб фінансові зобов'язання взяла на себе саме європейська сторона. Іншим каменем спотикання став невизначений статус Каспійського моря. На сьогодні Європа намагається поновити проекти транспортування туркменського газу через Азербайджан [274].

Енергетична стратегія США в центральноазіатському регіоні спрямована на зменшення залежності від близькосхідних енергоресурсів і, відповідно, впливу Росії і Китаю на країни ЦА. У зв'язку з чим прикаспійські центральноазійські держави – Казахстан і Туркменістан офіційний Вашингтон розглядає як зону життєвоважливих інтересів США [410, р.64]. У другій половині 1990-х рр. США виступили з ініціативою створення

«енергетичного коридору Схід-Захід», що передбачало прокладання транскаспійських нафто- і газопроводів дном Каспійського моря з Туркменістану та Казахстану до Азербайджану. Також США й Казахстан 26 грудня 2001 р. підписали Декларацію про стратегічне партнерство у сфері енергетики, транспортного сполучення і забезпечення ядерної безпеки.

Активну енергетичну політику Китаю в ЦА визначають такі чинники, як географічна близькість до країн регіону, потреба КНР у збереженні високих темпів економічного зростання і необхідність диверсифікації джерел енергопостачання, позаяк половину нафти країна імпортує з Близького Сходу. Також КНР зацікавлена у розвитку своїх північних провінцій, в першу чергу, СУАР, населення яких традиційно має сильні етнічні і релігійні зв'язки з ЦА. В цілому енергетична політика КНР спрямована на залучення центральноазійських вуглеводневих ресурсів для обслуговування своїх енергетичних потреб у середньостроковій і довгостроковій перспективі [321, сс.128-132].

Значний інтерес до вуглеводнів ЦА проявляють також Туреччина, Іран, Пакистан та Індія. Туреччина, за підтримки США, прагне стати головним транзитером азербайджанських, казахських і туркменських енергоресурсів на світові ринки, перебрати контроль, водночас енергетичні стратегії Ірану, Пакистану і Індії направлені на залучення до енергетичної системи ЦА Афганістану [326, с.111].

Центральноазіатські республіки тісно взаємопов'язані у використанні водних ресурсів, незважаючи на те, що кожна країна має різні їх запаси і по-своєму вибудовує пріоритети їх використання. Наявні водні ресурси в Центральній Азії завжди надавали і продовжують чинити істотний вплив на економічну діяльність держав регіону, оскільки всі великі річки тут є транскордонними [83, с.99]. Особливістю поверхневих водойм Центральної Азії є те, що основні ресурсні джерела прісної води зосереджені в гірській частині регіону – на територіях Киргизії і Таджикистану, а основна частина

стоку витрачається на територіях рівнинних держав – Узбекистану, Туркменії та Казахстану.

У Центральноазіатському регіоні «водне питання» є серйозним фактором міждержавних відносин і регіональної безпеки. Нерівномірність розподілу водних ресурсів в регіоні вже не одне десятиліття обумовлює конфлікт інтересів ключових постачальників води (Таджикистан і Киргизстан) та її основних споживачів (Узбекистан, Казахстан і Туркменістан). Суперечки за воду часто ставали приводом до найсерйозніших політичних розбіжностей між країнами і ледь не переростали в площину силових рішень. Так Ісфаринсько-Баткенська зона й донині є однією з найбільш вибухонебезпечних ділянок Ферганської долини, конфлікти тут були особливо сильними в 1969, 1974 і 1989 рр. [100, с.24]. Постійне протистояння спостерігається у відносинах між Киргизстаном і Узбекистаном. Наприклад, зимовий водноенергетичний конфлікт Ташкента і Бішкека 2000 р. ледь не перейшов в силову стадію, коли узбецька сторона в безпосередній близькості від киргизько-узбецького кордону розгорнула військову частину і провела ряд навчань із захоплення Токтогульської ГЕС з використанням бронетехніки і вертольотів [160, с. 128]. У листопаді 2000 р. між країнами знову з новою силою розгорівся черговий водноенергетичний скандал: узбецька сторона висунула ряд умов з постачання газу в Киргизстан за ціною \$ 100 за тисячу кубометрів, паралельно звинувативши Бішкек в спробах штучного створення дефіциту поливної води для узбецького землеробства [94, с.8].

Мали місце киргизько-таджицькі і казахстансько-киргизькі протиріччя з водного питання. Деякі представники уряду Казахстану у свій час закликали «всіма можливими силами перешкодити будівництву Камбаратінської ГЕС на території Киргизстану», введення якої в експлуатацію, на їх думку, «неминуче порушило б крихкий баланс в електро- і водопостачанні усього регіону» [83, с.95]. Щоправда, у підсумку Бішкек і Астана прийшли до узгодження своїх водно-енергетичних потреб, а в результаті роботи

експертних груп і спеціальної комісії двох країн з водокористування річок Талас і Чу Казахстан вважав доцільним взяти участь у спільному фінансуванні [180, сс.38-45].

Значна кількість проблем в енергетичній сфері держав регіону бере свій початок з часів СРСР. Система міжреспубліканського водорозподілу, обміну електроенергією та постачання паливно-енергетичних ресурсів, що досить ефективно діяла в умовах радянської планової економіки, виявилася неспроможною після колапсу СРСР і пов'язаного з цим процесу трансформації економіки регіону. Найбільшою мірою від руйнування системи господарських зв'язків, що склалися в регіоні за радянських часів, страждають Киргизстан і Таджикистан, найбільш вразливі в регіоні на викопні енергетичні ресурси, а відтак залежні від сусідніх країн у питаннях їх постачання. Особливо великою є їх залежність від постачання природного газу з Узбекистану. Оскільки Киргизстан і Таджикистан в достатній кількості володіють лише гідроенергетичними ресурсами, забезпечення власної енергетичної безпеки влада цих країн пов'язує із використанням свого водноенергетичного потенціалу.

Зовнішньоекономічна стратегія Киргизстану в енергетичному секторі передбачає залучення іноземних інвестицій в енергетичний сектор країни для орієнтації на виробництво та експорт електроенергії з використанням конкурентних переваг на регіональному ринку. Для цього Киргизстан має на меті завершити будівництво нових ГЕС (Таш-Кумирської і Шамалди-Сайської та Камбаратінської №2) і наполягає на створенні відкритого регіонального енергетичного ринку [180, с.58]. Розвиток гідроенергетики в якості основної експортної галузі та основи економіки став головним принципом і для зовнішньоекономічної стратегії Таджикистану. Метою країни залишається спроба стати головним постачальником електроенергії, як в сусідні країни, так і в інші держави Азії [213, сс.53-55].

Бішкек і Душанбе почали використовувати воду для виробництва електроенергії в зимовий час, а також розглядати водні ресурси в якості

товару і просувати плани будівництва нових великих гідроенергетичних об'єктів на своїй території. Так, власне, поступово виникла і стала загострюватися водно-енергетична проблема.

Така енергетична політика Киргизстану і Таджикистану наражається на супротив країн, що знаходяться нижче по течіям основних річок регіону, насамперед Узбекистану. Влада останнього щорічно наполягає на скиданні значних мас води з водосховищ для поліпшення водопостачання власних аграрних районів. Конфліктні ситуації загострюються при систематичному припиненні поставок газу Узбекистаном у Киргизію і Таджикистан, а останні, в свою чергу, зменшують пропуск води з водосховищ. Протиріччя в енергетичній політиці нашаровуються на цілий комплекс інших конфліктних моментів – територіального розмежування, міжетнічних відносин тощо.

Таким чином суть водноенергетичної проблеми в Центральній Азії полягає у розбіжності інтересів електроенергетики та водокористування в регіоні, адже мова йде не лише про використання водних ресурсів для виробництва електроенергії, але й про воду, якої потребує сільське господарство країн регіону.

Киргизстан і Таджикистан зацікавлені, перш за все, в енергетичному використанні гірських річок (Вахшу, Пянджу, Зеравшану, Нарина), що є основними складовими Амудар'ї і Сирдар'ї. Сільськогосподарська іригація для них має підпорядковане значення. Для Бішкека і Душанбе період весна-літо пов'язаний з можливим накопиченням водних ресурсів у водосховищах (Нурекському, Кайраккумському в Таджикистані, Токтогульському в Киргизстані), а період осінь-зима характеризується підвищеним споживанням і активним виробництвом електроенергії і, відповідно, вимагає використання великих обсягів води. Натомість для Казахстану, Узбекистану і Туркменістану пріоритетним є навпаки період весна-літо, протягом якого водні ресурси активно використовуються для потреб зрошуваного землеробства [220].

Суперечності в сезонних потребах у водних ресурсах та вимоги до гідрологічного режиму річок з боку електроенергетики та іригації призводять до того, що в зимові періоди відбувається затоплення частини території Казахстану та Узбекистану у зв'язку з енергетичним режимом роботи водосховищ. Це призводить до втрат води, серйозних екологічних наслідків і постійних політичних конфліктів. Крім того, ситуація ускладнюється проблемою висихання Аральського моря, тими глобальними наслідками, які зумовить ця екологічна катастрофа.

Економічні збитки від неврегульованості зазначеної проблеми несуть всі країни регіону. Так, за даними аналітиків, лише за 2012 р. країни регіону зазнали збитків на суму 1,9 млрд. дол. США через неефективне управління водними ресурсами [253].

Нині інтерес до проектів розвитку водноенергетичних ресурсів ЦА проявляють США, ЄС, Китай, Росія, Іран, Індія, Пакистан. Як правило, зовнішні партнери мають до цих проектів не так комерційний, скільки геополітичний інтерес. Мова йде, звичайно, про конкуренцію за нарощування своєї присутності і впливу в регіоні.

Міжнародні інституції надають допомогу у розвитку регіонального співробітництва і виступають в якості арбітра у складних міждержавних процесах регулювання водноенергетичних питань. Вони також здійснюють розробку техніко-економічного обґрунтування, надають консалтингову, аналітичну, технічну та фінансову підтримку проектам. Найбільші з них - Світовий банк, Азіатський банк розвитку, Ісламський банк розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Глобальний екологічний фонд.

Енергетичне співробітництво поряд з військово-політичним є найбільш вагомим типом взаємодії між державами Центральної Азії та РФ. Найбільш налагоджені зв'язки збереглися саме в енергетиці, яка довгий час після розпаду СРСР залишалася практично єдиною ланкою, де підтримувалися економічні зв'язки держав регіону з РФ [261, с.257]. До 2006 р. Росія

зберігала монопольне становище в транспортуванні та імпорті центральноазіатських нафти і газу, наразі вона залишається головним стратегічним партнером країн регіону в галузі електроенергетики та атомної енергії. Про вплив РФ на енергетичну сферу в регіоні вказує, наприклад, те, що Москва призупинила видачу кредиту Киргизстану в розмірі 1,7 млрд. дол. для будівництва Камбаратінської ГЕС-1 до отримання результатів відповідної експертизи, на чому раніше наполягав Узбекистан [252, с.136].

Прикладом успішного вирішення суперечностей країн регіону в гідроенергетичній сфері стала пайова участь казахстанського капіталу у будівництві нових ГЕС у Киргизстані. Ще одним результатом казахстансько-киргизької взаємодії можна вважати налагодження узгодженого режиму пропуску води з Нарин-Сирдар'їнського каскаду водосховищ, що здійснюється взамін на поставку з Казахстану вугілля і мазуту [103]. Але той факт, чи ця міждержавна взаємодія буде тривалою, залежить від готовності економічно могутнішого Казахстану «грати за правилами», визнавати принципи взаємоповаги та рівноправності і відмовлятися від своїх гегемоністських намірів, які нерідко можна почути у виступах керівництва цієї країни. У зв'язку з чим експерти зазначають, що основну причину безрезультатної діяльності в питаннях водорегулювання слід шукати в геополітичних інтересах керівників центральноазійських країн, для яких володіння водними ресурсами та запасами прісної води має велике значення, як у господарському, так і у військово-стратегічному сенсі [156].

Таджикистан і Киргизстан через дефіцит валюти найчастіше пропонують в якості плати за узбецький газ або бартерні схеми взаєморозрахунків, або наполягають на тому, щоб Узбекистан і Казахстан платили за воду (а саме - за її нормовану подачу, як в зимовий, так і особливо в літній час). Узбекистан, у свою чергу, наполягає на тому, що згідно з міжнародною практикою, вода транскордонних річок є не економічним, а природним ресурсом. Причому один з головних аргументів Узбекистану полягає в тому, що вода в річках – це ресурс, поновлюваний самою природою

без будь-яких фінансових витрат, в той час, як природний газ – непоновлюваний ресурс, видобуток якого пов'язаний з фінансовими витратами.

Питання управління водними ресурсами регіону регулюються наразі низкою документів радянського і пострадянського періодів. Найбільш важливими з них є Нукусська декларація з проблем сталого розвитку басейну Аральського моря (1995) та Алмаатинська Угода про співробітництво у сфері спільного управління використанням і охороною водних ресурсів (1992). Для управління водними ресурсами в 1992 році в м. Ташкенті була створена Міжнародна Координаційна Водогосподарська Комісія (МКВК) з басейновими водогосподарськими об'єднаннями (БВО) «Амудар'я» і «Сирдар'я» [94, сс.13-15].

У 2003 р. для вирішення проблеми постачання водних ресурсів для потреб гідроенергетики країни регіону створили координаційну електроенергетичну раду Центральної Азії (КЕР ЦА) за участю національних енергетичних компаній Узбекистану, Казахстану, Киргизії і Таджикистану [76].

У вересні 2006 року «водне питання» опинилось у центрі уваги глав держав Казахстану, Таджикистану, Узбекистану та Киргизстану на так званій неформальній зустрічі в Астані, яка проте завершилась безрезультатно. І донині міждержавна взаємодія у сфері використання водних ресурсів відзначається великою кількістю взаємних претензій центральноазіатських держав і відсутністю чітких правил узгодження їх економічної політики [399]. Це спонукає владу центральноазіатських держав до пошуку компромісів у питанні, що є серйозним викликом для забезпечення безпеки в регіоні. Найболючішим питанням водно-енергетичного співробітництва в ЦА залишається будівництво Рогунської ГЕС в Таджикистані, проти якого рішуче виступає Узбекистан.

Висновки до 3 розділу.

Аналіз основних тенденцій економічного розвитку пострадянських країн Центральної Азії показав, що економіки країн регіону залишаються переважно сировинними. Доходи від експорту невеликої номенклатури товарів, обмежених енергоресурсами, металами, разом з продуктами сільського господарства, є ключовими для поповнення бюджетів країн Центральної Азії. По суті, економіки країн регіону дуже залежні від нерегіональних ринків. У країнах Центральної Азії малий і середній бізнес з невеликими варіаціями знаходиться в цілому в нерозвиненому стані і не здатний зробити істотний вплив на формування національного і, відповідно, регіонального порядку денного. Зв'язка «влада – власність» у країнах Центральної Азії обумовлена переважно контролем правлячих еліт над ключовими в плані доходів галузями – газової, нафтової, металургійної, бавовняної, зернової і рядом інших сировинних галузей, тобто відносно великим бізнесом, інтереси якого замкнені на експорті сировини і обслуговуванні відповідної інфраструктури.

Функціонуючи в паралельному режимі, пропонуючи часто однакову номенклатуру сировинних товарів на світових ринках, великий бізнес країн регіону і пов'язані з ним еліти обмежуються мінімальним рівнем взаємодії (координації), достатнім для тактичного розвитку зазначених галузей та обслуговування відповідної інфраструктури без створення більш глибоких економічних взаємозв'язків, які могли б стати основою для тіснішого регіонального співробітництва. Все це зумовлює основну проблему – відсутність мотивації і політичної волі в еліт країн регіону до поглибленої міждержавної взаємодії. Самостійним чинником, що перешкоджає проведенню скоординованого курсу на інтеграцію, стала боротьба за регіональне, в тому числі, економічне лідерство між Казахстаном і Узбекистаном.

На цей час неврегульованість об'єктивних протиріч національних інтересів держав Центральної Азії з управління транскордонними водними ресурсами регіону виступає одним з основних факторів, що ускладнюють регіональне співробітництво. Розбіжність позицій сторін, головним чином, виникає між державами пониззя (Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном) і верхів'я (Киргизстаном і Таджикистаном). Предметом суперечки є питання ефективності діючих регіональних водних інститутів та перспективи створення нових, межі та дія міжнародно-правових угод, експлуатація водогосподарських об'єктів. Функціонування існуючих міждержавних інститутів, зокрема Міждержавної координаційної водогосподарської комісії в Центральній Азії, вбачається недостатньо ефективним. У ЦАР вже мали місце локальні внутрішньодержавні і міжнаціональні конфлікти з приводу води, що завершилися людськими жертвами. У зв'язку з чим можна висловити припущення, що зростання попиту на водні ресурси на тлі їх виснаження постійно провокуватиме дестабілізацію політичних відносин в регіоні при відсутності механізму врегулювання міждержавних суперечок і системи спільного управління транскордонними водними ресурсами.

РОЗДІЛ 4. Боротьба з нетрадиційними загрозами безпеки в політиці пострадянських держав Центральної Азії

4.1. Боротьба з релігійним екстремізмом та проявами міжетнічної ворожнечі.

Терористичні удари по Нью-Йорку і Вашингтону, нанесені ісламістами 11 вересня 2001 р., стали переломним моментом у розвитку безпекової проблематики. Ісламський радикалізм і екстремізм, який взяв на озброєння тероризм і вивів його на глобальний рівень, став сприйматися в усьому світі, як головна загроза міжнародній безпеці [317]. Відтак держави Центральної Азії не могли ігнорувати даний феномен, позаяк близько 43 млн. мешканців регіону є мусульманами. Більшість з них – суніти, прихильники ханіфітського мазхабу, найбільш лояльної до держави нормативної школи в ісламі. Тут також проживає невелика шіїтська громада (Туркменістан) та ісмаїліти (Нагірний Бадахшан, Таджикистан). Втім, попри те, що населення пострадянських країн ЦА в переважній більшості позиціонує себе як мусульмани, держави регіону за своєю сутністю є світськими [73, с.51].

Радянський тоталітарний режим не зміг повністю зруйнувати установи ісламу, він лише змусив релігійні течії перейти в глибоке підпілля. Після здобуття пострадянськими державами ЦА незалежності, що супроводжувалось відкиненням комуністичної ідеології, в регіоні утворився ідеологічний вакуум, який сприяв ісламському відродженню [291, с.16]. Одним із його наслідків стала політизація ісламу, причинами якої стали незавершеність процесів державного і національного будівництва, а також труднощі періоду економічних і соціальних перетворень. Незадоволення значної частини населення країн регіону вкрай низьким рівнем життя використовується радикальними рухами ісламської опозиції, які намагаються замінити світські режими теократичними [152, с.77]. Саме діяльність ісламських релігійно-політичних формувань радикального спрямування,

націлена на зміну суспільно-політичного устрою держав ЦА і створення тут Ісламського Халіфату, дозволяє говорити про серйозність загрози релігійного екстремізму в ЦА.

Найбільш поширеними релігійними організаціями в пострадянській Центральній Азії стали «Ісламський рух Узбекистану» (Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан); «Хізб ут-Тахрір» («Партія ісламського відродження») (Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан) і «Брати-мусульмани», діяльність яких носить загальнорегіональний характер. Прагнуть зайняти свою нішу й такі локальні релігійні організації, як «Суспільство соціальних реформ» (ССР) (Казахстан, Киргизія, Таджикистан); «Комітет ісламського заклику»; «Даава Ісламійя»; «Комітет мусульман Азії»; «Центр ісламського розвитку» (м. Ош, Киргизія); «Акроміди» (Ферганська долина); «Адолат уюшмасі» (м. Наманган, Узбекистан); «Іслом лашкарларі» ("Воїни ісламу") (Узбекистан); «Товба» ("Покаяння") (Киргизія та Узбекистан); «Рух Східного Туркестану» (діє в СУАР, Китай; здійснила ряд терактів на території держав ЦАР); «Національний революційний фронт Східного Туркестану»; «Організація звільнення Туркменістану»; «Східно-Туркестанська ісламська партія». З усіх вищеназваних організацій лише Партія ісламського відродження Таджикистану перетворилась на впливову політичну силу в країні, решта угруповань не вийшли за рамки локальної (міжобласної) діяльності [196, с.74].

Основна мета цих організацій – пропаганда ідей сепаратизму і радикального фундаменталізму. Радикальні сили мають на меті створення на території ЦА ісламської держави «ФАНО» (абревіатура з назв регіонів, прилеглих до найбільш великих міст Ферганської долини - Фергана, Андижан, Наманган, Ош), з ядром у Ферганській долині, яка, за їх задумом, має стати частиною Всесвітнього Ісламського Халіфату. Долина здавна славилася як великий незалежний від офіційної влади теологічний центр, а її великі міста були свого часу духовними центрами мусульманства в ЦА [368, р.2-11].

При цьому слід зазначити, що коло релігійних екстремістських організацій в ЦА не може обмежуватись виключно ісламськими структурами. Наразі в державах регіону активізувалась діяльність нетрадиційних релігійних організацій (Свідки Іегови, Церква сатани тощо), які теж підпадають під критерії екстремістських. Однак вони мають обмежений ареал і, відповідно, займають маргінальні позиції, не створюючи реальної загрози для регіональної безпеки [196, с.68].

Ще одним спільним викликом для безпеки центральноазіатського регіону стала діяльність організації «Ісламська держава Іраку і Леванта» (ІДІЛ). Влада в регіоні усвідомлює ризики і загрози, пов'язані з ростом числа прихильників цієї організації. В тій чи іншій формі на цю тему висловлювалися перші особи Казахстану, Узбекистану, Таджикистану та Киргизії, навіть в ізольованому від світу Туркменістані було оголошено про військові навчання для запобігання проникнення бойовиків «ІДІЛ». Однак спільного плану щодо протидії даній загрозі у влади регіону немає. Уряди країн Центральної Азії не можуть не усвідомлювати, що активне тиражування існування загрози ІДІЛ для них створюється і нарощується зусиллями не самого ІДІЛ, а тими країнами, які мають свої інтереси в Центральній Азії. Мета у представників різних сторін одна: сформувати відчуття загрози для безпеки країн Центральної Азії зі сторони конкурента. І за рахунок цього зробити уряди цих країн більше поступливими у вирішенні двосторонніх питань або питань їх участі в міжнародних організаціях та залежними від цих зовнішніх центрів сил.

Підходи політичного істеблішменту держав ЦА до регулювання всього комплексу релігійних проблем суттєво відрізняються і залежать від конкретного історичного етапу розвитку держав, а також від розвитку внутрішньополітичної ситуації.

Так у Таджикистані активізація ісламських сил на початку 90-х років ХХ ст. стала причиною розв'язання громадянської війни, коли ісламська опозиція кинула найбільш потужний виклик владі. У 1994 р. відбулися перші

в регіоні гучні терористичні акти екстремістів – розстріл російських військовослужбовців, захоплення в заручники громадян Великої Британії і ПАР, вибухи в Душанбе. Після громадянської війни 1992-97 рр. відбулось відмежування Партії ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ), представники якої отримали представництво в уряді і службі безпеки, від радикальних екстремістських угруповань. ПІВТ зуміла структуруватися в більшості районів республіки і повністю або частково привернути до себе невеликі релігійні організації [163, с.42].

Загрозою національній безпеці Узбекистану і сусіднього з ним Таджикистану стала діяльність Ісламського руху Узбекистану. Активізація його діяльності у Ферганській долині у 1999-2000 рр. змусила офіційний Ташкент вдатись до замінування лінії кордону з Таджикистаном, мотивувавши такі дії боротьбою проти афганських ісламістських груп, які базуються в гірських районах Таджикистану. Наслідком замінування узбецько-таджицького кордону стала низка нещасних випадків з мирним населенням в прикордонних областях, що значно погіршило й без того конфліктні відносини між двома державами [163, с.18].

Поступово переходять до активної фази діяльності й релігійні організації радикального спрямування в Киргизстані, свідченням чого є зростання в країні числа мусульман радикальної течії салафітів. Останні, зокрема, виступають з ініціативою уведення в країні елементів шариатського права. Радикалізації молоді й поширенню популярності ісламістських груп у країні сприяють відсутність міцної економіки, спроби окремих політичних сил в Киргизстані використовувати релігію у своїх політичних цілях, залежність мусульманської громади від закордонних спонсорів, а також поглиблення світсько-ісламського світоглядного протистояння у суспільстві [291, сс.16-17].

Потреба боротьби з релігійним екстремізмом все частіше використовується киргизьким урядом як підстава для вирішення проблеми міжнаціональних суперечок, що періодично виникають у киргизській частині

Ферганської долини між етнічними узбеками і киргизами. Так у червні 2010 року в містах Ош і Джалал-Абад киргизька влада, під приводом пошуку екстремістів, провела кілька рейдів в районах, населених переважно узбеками. Ці рейди, на думку аналітиків із Stratfor, насамперед були спрямовані проти етнічних узбеків, а також стали результатом загострення стосунків між Киргизстаном і Узбекистаном у водноенергетичних та інших питаннях. Йдеться, таким чином, радше не про релігійний екстремізм, а про міжетнічні й політичні проблеми країн регіону[235, с.185].

Відродження мусульманських традицій характерне й для Узбекистану. Посиленню позицій ісламу в державі сприяли активні зовнішньополітичні контакти з країнами Близького Сходу та Аравійського півострова, які є ідейними натхненниками і фінансовими спонсорами ісламського радикального руху у світі. Так, наприклад, у квітні 1992 р. президент Узбекистану І. Карімов здійснив хадж до Саудівської Аравії, його приклад наслідували й інші керівники центральноазіатських держав.

Значно вплинуло на процес радикалізації ісламу й сусідство Узбекистану з Афганістаном, що у 1990-ті рр. став осередком світового екстремізму і тероризму. Як наслідок – пожвавлення діяльності в Узбекистані руху «Хізб-ут Тахрір аль Ісламі», головною метою якого є революційна боротьба за створення ісламського халіфату як умови для формування справжнього ісламського суспільства, та «ІРУ», який перейшов до методів широкомасштабного збройного терору. У 1999 р. близько 500 бойовиків «ІРУ», дислокованих в Таджикистані, вторглися на територію Баткенської області Киргизії задля проникнення в Узбекистан. Бойовики вимагали звільнення з в'язниць Узбекистану кількох тисяч своїх однодумців і визнання «ІРУ» офіційною опозицією режиму І. Карімова. Заколот ісламістів було придушено узбецькими урядовими військами [163, с.18].

У 2000 р. бойовики «ІРУ» чисельністю до 800 осіб за матеріальної підтримки Талібського режиму в Афганістані вторглись в Киргизію та Узбекистан, взявши в заручники 4-х американських альпіністів. Мета –

перевірити здатність Таджикистану, Киргизії та Узбекистану спільно протидіяти створенню ісламської держави у Ферганській долині [196, сс.132-137]. Допомога талібів бойовикам «ІРУ» припинилася лише з початком антитерористичної операції США та їх союзників в Афганістані у 2001 р. Офіційний Ташкент, що активно підтримував дії США у Афганістані, у 2001-2005 рр. став головним політичним партнером США в регіоні, отримавши допомогу не лише у боротьбі з радикалами, але й значну економічну допомогу [167, сс.101-108]. Наслідком американсько-узбецької взаємодії стало витіснення «ІРУ» з Узбекистану і перехід в підпілля ісламістського угруповання «Хізб-ут-Тахрір», регіональний центр якого перебазувався до сусіднього Киргизстану.

Таким чином на початку 2000-х років президент Узбекистану І. Карімов зміг придушити ісламські рухи, які були єдиною опозицією його одноосібній владі в державі. Саме апелювання до теми релігійного екстремізму і тероризму мало на меті надати боротьбі із його політичними супротивниками легального характеру в очах міжнародної спільноти, яка критикувала жорстку внутрішню політику президента. Однак цього не сталося, адже коли в травні 2005 р. в Андижані відбулася кривава сутичка між громадянами і урядовими силами, в розпалюванні якої узбецьке керівництво звинуватило «ІРУ», США та інші західні країни відразу ж закликали до незалежного розслідування подій в Андижані, звинувативши узбецьку владу в «нерозбірливому застосуванні сили» [196, с.70] при ліквідації збройного заколоту. Офіційні особи Узбекистану назвали це втручанням у внутрішні справи країни, натомість ЄС і Конгрес США ввели санкції проти Узбекистану.

23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, в якій засудила Узбекистан за його відмову допустити міжнародні правозахисні організації до розслідування причин і наслідків андижанської трагедії. Підтримку владі Узбекистану в його жорсткій реакції на події в Андижані висловили переважно країни з авторитарними політичними лідерами на чолі,

на кшталт Азербайджану, Білорусі, Зімбабве, КНР, Куби, Лівії, РФ, Північної Кореї, Сирії, Таджикистану, Туркменістану тощо [153, с.38].

Прикметно, що підтримка офіційними Москвою і Пекіном Узбекистану в питанні Андижанської трагедії сприяла розвороту зовнішньополітичного курсу Узбекистану у бік Росії і Китаю: Узбекистан відновив членство у ОДКБ і активізував свою діяльність у роботі ШОС.

Гасло боротьби з екстремізмом використовується офіційним Ташкентом не лише у боротьбі із внутрішньою опозицією, але й відносинах із сусіднім Таджикистаном. Свідчення цьому – вибух на прикордонній з Таджикистаном узбецькій залізниці в листопаді 2011 р. Узбецький уряд кваліфікував цей вибух як терористичний акт, водночас деякі експерти та аналітики припускають, що узбецьке керівництво могло інспірувати вибух задля припинення постачання товарів до Таджикистану, відносини з яким носять подекуди конфронтаційний характер [196, с.68].

Жорстку позицію щодо проявів радикального екстремізму займає влада Туркменістану. Офіційні особи країни зазначають, що Туркменістан не перетворився на регіон поширення радикального ісламу завдяки політиці позитивного нейтралітету країни [269]. Це, вочевидь, відповідає дійсності, адже закритість країни, як наслідок ізоляціоністської політики влади Туркменістану під гаслом нейтралітету, в цілому вибили ґрунт для поширення в країні ідей радикального ісламізму.

Втім у 1990-ті роки офіційним Ашгабатом були виявлені підпільні структури ісламських радикалів на півночі Туркменістану. Замість іранських проповідників, висланих з Туркменістану на початку 90-х рр., з'явилися представники турецького релігійно-політичного руху «Нурджулар», які протягом 20 років (до 2011 року, коли були закриті туркменсько-турецькі школи) у створених ними школах досить інтенсивно поширювали ідеї панісламізму і пантюркізму [163, сс.159-165]. У 2012 році правоохоронні органи країни затримали понад 200 розповсюджувачів ідей цієї релігійно-екстремістської течії. На думку експертного співтовариства, ісламістські

групи, враховуючи різко негативне ставлення влади до їх діяльності, обрали підпільні методи роботи, основу якої становить масова агітація [196, с.68].

У Казахстані, як зазначають дослідники, поширення радикальних ісламістських течій є незначним [386, pp.47-51]. Цьому сприяють менша релігійність населення Казахстану, відносно ліберальне законодавство у сфері релігії, територіальна віддаленість від Ферганської долини, краща, ніж в інших країнах ЦА, соціально-економічна ситуація в країні. Попри це протягом 2006 року органи безпеки Казахстану припинили діяльність мережі осередків «Хізб-ут-Тахрір» на території республіки й ліквідували угруповання «Степногорський джамаат».

У жовтні 2011 р. в казахстанському місті Атирау пролунали вибухи, відповідальність за організацію яких взяло на себе раніше невідоме ісламістське угруповання «Солдати Халіфату». Аналітики припускають, що напади в Атирау слід пов'язувати не з активізацією ісламського екстремізму, а з боротьбою політичних сил за право стати наступником вже немолодого президента Казахстану Н.Назарбаєва [420].

На регіональному рівні лідерами держав ЦА підписано низку міжнародних та міждержавних договорів і угод щодо боротьби з терористичною і екстремістською загрозами. Країни регіону стали учасницями майже всіх міжнародних універсальних конвенцій з боротьби із терористичною і екстремістською діяльністю. Найбільш тісно в цій площині центральноазійські республіки взаємодіють з країнами СНД, США, КНР, Туреччиною тощо. Підвищення професійного рівня підготовки фахівців, які здійснюють боротьбу з тероризмом і екстремізмом в регіоні, здійснюється в спеціалізованих центрах Росії, Китаю, Австрії, Німеччини, Єгипту [255, с.11].

Велике значення країнами ЦА надається розвитку регіонального співробітництва в рамках Антитерористичного центру СНД, Регіональної антитерористичної структури ШОС, а також заходів у сфері боротьби з тероризмом і екстремізмом ОДКБ.

Так, механізм функціонування Антитерористичного центру СНД успішно апробований в ході великомасштабного спільного навчання спеціальних служб і органів безпеки країн Співдружності «Каспій-Антитерор-2005», що відбувся в Казахстані у серпні 2005 року [255, с.12].

Вагомим компонентом боротьби проти релігійного екстремізму стала участь держав ЦА в діяльності ШОС. Її учасниками підписані, зокрема, конвенція проти тероризму, угоди про підготовку кадрів для антитерористичних формувань і співпрацю в боротьбі з незаконним обігом зброї, боєприпасів і вибухових речовин, затверджено Програму співробітництва держав-членів ШОС у боротьбі з тероризмом, сепаратизмом на 2010-2012 рр. Також парламенти країн-членів ШОС ратифікували Положення про політико-дипломатичні заходи і механізми реагування ШОС щодо ситуацій, які ставлять під загрозу мир, безпеку і стабільність в регіоні. В рамках ШОС з 1 січня 2004 року функціонує Виконком Регіональної антитерористичної структури (РАТС) в м.Ташкенті. Ним налагоджено взаємодію з регіональним представництвом Управління ООН з наркотиків і злочинності в ЦА [215, сс.52-59].

Серйозним викликом для національної безпеки країн центральноазіатського регіону залишаються міжетнічні проблеми, що значно загострились після розпаду СРСР і проголошення незалежності п'ятьма колишніми радянськими республіками Центральної Азії. Свого часу З.Бжезінський назвав ЦА частиною «Євразійських Балкан», маючи на увазі низку невирішених міжетнічних проблем у цьому регіоні [372, рр.123-124].

Центральноазіатський регіон, як відомо, населяють нащадки кочових (казахи, киргизи) і осідлих (узбеки) народів. У мовній площині центральноазіатські етноси поділяються на тюркомовних (казахи, киргизи, узбеки, туркмени) та іраномовних (таджики). Проте причиною міжетнічних суперечностей зазвичай виступають державні межі країн регіону, визначені у довільний спосіб під час національно-територіального розмежування території ЦА у 1920-ті роки. Тоді при визначенні територій радянських

республік за основу був взятий підхід, який ґрунтувався на концепції, яка стверджувала, що в майбутньому національні відмінності зникнуть. Незважаючи на це, в останні роки «перебудови» в СРСР на території Ферганської долини сталися два великі міжетнічні конфлікти – ферганський і ошський, на території, відповідно, Узбецької і Киргизької РСР [319, сс.445-447].

Сприяє загостренню міжетнічної ситуації в регіоні і так звана «повзуча міграція», що набула найбільшого поширення на південній ділянці кордону Киргизстану з Таджикистаном. Міграція, що пов'язана з незаконною купівлею або орендою нерухомості та земельних ділянок громадянами Таджикистану у громадян Киргизстану і незаконному освоєнні ними спірних територій, справляє негативний вплив на міжетнічні відносини в прикордонних регіонах [226, с.14].

Прикладом негативного впливу на міждержавні відносини країн регіону виступає й значний дисбаланс у кількісному складі населення країни і представників діаспори сусідньої держави. Головним чином це позначається на відносинах Узбекистану з Киргизією і Таджикистаном, адже частка узбеків в етнонаціональній структурі Таджикистану становить 24,4%, Киргизії – 13,8%. У той же час таджики складають 0,97% населення Узбекистану, а киргизи – 0,9% [446]. Натомість абсолютна більшість (73,5%) киргизів Узбекистану проживає в трьох областях республіки – Андижанській, Ферганській і Наманганській. Наявність такого співвідношення етносів при делімітації кордонів призводить до посилення конфліктних ситуацій.

Ще одним чинником впливу на етнічні процеси в ЦА є демографічний. Останні роки відзначені швидким зростанням кількості корінного населення регіону та скороченням російських та інших етносів європейського походження. При цьому найбільше зростання демонструє узбецька громада як в самому Узбекистані, так і суміжних державах. Так, наприклад, частка

узбеків у складі киргизьких південних областей зросла з 26.2% до 31.9% [91, сс.20-23].

Не можуть не позначатися на міжетнічних відносинах і соціально-економічні фактори. Держави регіону так і не змогли реалізувати політику, спрямовану на реалізацію економічних інтересів етносів, а саме на створення умов для того, щоб їм було вигідно займатися традиційним видом господарства, та розвитку торговельних зв'язків з країнами, які є їх історичною батьківщиною. У цьому відношенні однією з головних причин зростання сепаратистських настроїв є відсутність вільного доступу етнічних меншин до ринків країн-сусідів.

Корінь міжетнічних проблем в ЦА криється не лише в економічних і соціальних проблемах, але й в ідеологічній площині. На сьогодні в регіоні практично завершився процес національної самоідентифікації держав. У той же час на протигагу своїй національній ідентифікації деякими державами створений образ «іншого, чужого» серед центральноазійських народів щодо один одного. Це, головним чином, провокує конфлікти між історично й культурно близькими народами.

Не сприяє покращенню міжнаціональних взаємин й те, що в окремих державах регіону офіційно взяті на озброєння культи полководців минулого. Наприклад, влада Узбекистану широко використовує в ідеологічних цілях ім'я Аміра Тимура, а також історичне минуле пов'язане з ним. Діяльність Тимура, який правив більшою частиною сучасних Узбекистану і Таджикистану, частиною Казахстану і Киргизстану, подається, як уособлення єдності тюркських народів, і, очевидно, гасло «Туркестан – наш спільний дім!» вибрано офіційним Ташкентом зовсім не випадково. У сусідньому Таджикистані влада взяла на озброєння культ перської династії Саманідів (877-999), яка правила більшою частиною сучасного Узбекистану з Бухарою і Самаркандом включно [356, с.130-135].

Державні структури центральноазійських держав найчастіше нездатні зупинити етнічні конфлікти мирним способом, цим в основному займаються

громадські об'єднання, релігійні та неурядові організації. Вони ж вирішують ще одну ключову проблему національної політики – захист прав громадян ЦА, які виїхали за кордон на заробітки. Багато з них потребують державної підтримки своєї держави. однак послідовних дій, за деякими винятками, у цьому питанні не спостерігається.

За час, що минув після розпаду СРСР, в регіоні ЦА опрацьовано дві моделі вирішення міжетнічних проблем – мирна (Казахстан, Туркменістан) і конфліктна (Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан).

Історично в Казахстані передумов для виникнення міжетнічних конфліктів більше, ніж у інших країнах. Це пов'язано з великою кількістю російськомовного населення. Однак із усіх республік ЦА саме Казахстан виділяється найбільшим міжетнічним порозумінням і толерантністю [324, с.5]. В результаті збалансованої національної політики країні вдалося уникнути складних міжетнічних конфліктів. Незважаючи на дискусії, які продовжуються у казахстанському суспільстві, країна має стійкі позиції у формуванні «об'єднавчої» національної ідеї.

Для уникнення міжетнічної ворожнечі казахстанська влада взяла на озброєння концепцію «євразійства». Президент зробив його практично державною ідеологією Казахстану. У 2004 році він проголосив основою міжнародної політики створення Євразійського союзу, де євразійство виводить будь-які конфлікти в сторону надетнічного і наддержавного [173].

Справі встановлення міжнаціонального миру підпорядкована і ініціатива казахстанського лідера Н.Назарбаєва щодо створення Ради з взаємодії і заходів довіри в Азії та інших подібних проектів і організацій.

Ще одним напрямом зовнішньої політики Казахстану є політика повернення етнічних казахів, так званих «оралманів» на історичну батьківщину. Так, в період 1991-2014 рр., більше 950 тис. з п'яти мільйонів етнічних казахів повернулися в Казахстан, становлячи значну частку іммігрантів (5,5% всього населення країни). Репатріанти прибули в основному із Узбекистану – 61,5%, з Китаю – 12,6%, з Монголії – 11,6%, з

Туркменістану – 7,3%, з Росії – 4% та з інших країн – 3% [337]. Для адаптації мігрантів до нових умов в Республіці розроблена програма «Нурли кош». Її головним завданням є покращення демографічної ситуації та стимулювання повернення висококваліфікованих спеціалістів, які раніше виїхали з держави [266].

Значною мірою сприяє міжетнічному спокою в Казахстані завершення врегулювання питання кордонів. Протиріччя, які мали місце на початку та в середині 90-рр. успішно вирішені шляхом переговорного процесу з КНР, Узбекистаном та РФ.

Не знаходить свого негативного прояву і міжетнічна ситуація в Туркменістані. Подібно до Казахстану, Туркменістан владнав усі прикордонні питання, які могли б вплинути на етнічну ситуацію в країні, а територіальні суперечки навколо Каспійського регіону на етнічну ситуацію в Туркменістані не впливають. Після 1994 р., коли в країні суттєво зменшилась частка російськомовного населення, можна говорити про встановлення в державі моноетнічності. Це відбулося завдяки жорсткій політиці влади, яка заборонила своїм громадянам мати російські паспорти.

«Туркменізація» країни вплинула і на туркменсько-узбецькі відносини. На початку 2000-х рр. в Ашгабаті заговорили про «демографічну експансію» з боку Узбекистану. У лютому 2001 р. Туркменістан в односторонньому порядку посилив прикордонний режим, скасувавши спрощений безвізовий перехід кордону, що діяв для жителів прилеглих до узбецько-туркменського кордону територій, а також істотно скоротивши кількість КПП [186].

Найзначніші міжетнічні конфлікти в ЦА стосуються відносин Узбекистану з Киргизією та Таджикистаном. Приклад Ферганської долини, розділеної між Киргизькою, Узбецькою і Таджикиською радянськими республіками наочно ілюструє те, як химерні лінії кордонів позначились на подальшому історичному розвитку цих держав.

Через особливості ландшафту та структури шляхів сполучення деякі території опинилися фактично в анклавному положенні, коли етнічні групи виявилися розділеними новими державними кордонами. На сьогодні етнічні узбеки складають вагомую частину населення на півдні Киргизстану, де утворюють значну діаспору близько 630 тис. чоловік, і півночі Таджикистану, а такі найбільші центри Узбекистану, як Самарканд і Бухара, населені значною мірою таджиками [446].

На думку ряду експертів, саме зони компактного розселення трьох етносів стають джерелом потенційних конфліктів в ЦА, які можуть виникнути на тлі споконвічної нестачі землі і води, глибоких відмінностей у етнопсихології, а також відсутністю взаємних економічних інтересів [151, сс.34-37]. Як показує світовий досвід, посилення адміністративного контролю в зонах проживання розділених державними кордонами народів незмінно обертається антиурядовими виступами національних меншин і виникненням етно-політичних конфліктів.

Прикладами взаємного відчуження є періодичні дрібні сутички в прикордонних районах, а питання прикордонного врегулювання стає наріжним в процесі вирішення існуючих конфліктів.

Всього на території Киргизстану розташовано чотири узбецьких анклавів (Сохнув, Шахмардан, і два безіменних), які охороняють місцеві ополченці і армійські підрозділи. Після «Баткенських подій», узбецька сторона встановила мінні поля навколо анклаву Сохнув, на киргизькій території – в 150-200 метрах від умовної лінії кордону. Сам факт мінування, без згоди на те киргизької сторони, Бішкек розцінює як військове втручання. При цьому Ташкент під різними приводами незмінно відмовляється передавати киргизькій стороні карти мінних полів [310].

Болючою проблемою залишається і етнополітична взаємозалежність Узбекистану і Таджикистану: в Таджикистані є кількісно і якісно значущі узбецькі громади, а в Узбекистані – таджицькі. При цьому серйозні розбіжності починаються вже на рівні статистики [446]. Якщо сьогоднішню

чисельність узбеків Таджикистану (1,4 – 1,5 млн. чоловік, близько 24% населення країни) з невеликими корективами визнають обидві сторони, то дані про кількість таджиків, що проживають в Узбекистані, розходяться кардинально. Офіційна узбецька статистика стверджує, що в республіці налічується 1,2 млн. таджиків (5,1% її населення)[446]. А Душанбе, традиційно посилаючись на результати багаторічної добровільно-примусової асиміляції таджиків в Узбекистані, вважає, що їх в 4-5 разів більше. Крім цього практично всі провідні політичні фігури Таджикистану (включаючи Е.Рахмона, А.Тураджонзода, Г.Мірзоєва і М.Зійоєва) дозволяють собі прямі або непрямі натяки на можливість територіальних претензій щодо бухарсько-самаркандської зони. Ташкент же вибудовує свою політику по відношенню до Таджикистану, спираючись на свій традиційний вплив в Гисарській і особливо Ленінабадській зоні, що Душанбе часом розцінює як завуальовані територіальні претензії [310]. Ще в 1992 р, коментуючи «побажання ленінабадців приєднатися до Узбекистану на правах автономії», І. Карімов визнав за необхідне підкреслити, що Ташкент буде «душею і тілом вболівати за узбеків і захищати їх». Не без участі Узбекистану періодично виступають з ідеями про суверенітет чи автономію жителі Худжанту [318, с.65].

Основною конфліктною зоною у відносинах Киргизстану та Таджикистану залишається Баткенський район, де три таджицьких села – Ворух, Чоркух і Сурх невеликими анклавом вклинюються на територію Киргизстану. Незважаючи на протиріччя, елементи позитивного діалогу між державами вдавалося вибудовувати або за рахунок багатосторонньої координації в рамках ОДКБ, ЄврАзЕС або ШОС, при підтримці РФ, або завдяки спільній для Душанбе і Бішкека антиузбецькій політиці. Так періодичне блокування Ташкентом своїх кордонів в районі Ферганської долини стало причиною появи спільних киргизо-таджицьких проектів об'їзних транспортних магістралей, які оминають територію Узбекистану. Після введення Узбекистаном непомірної транзитної плати за проїзд легкового транспорту по своїй території Бішкек і Душанбе негайно підписали

міжурядову угоду про співпрацю щодо реконструкції автотраси Худжанд – Ісфара – Ош – Мургаб та будівництва обхідних доріг вздовж території і анклавів Узбекистану [230, сс.29-30].

Деякі дослідники бачать вирішення міжетнічних проблем в регіоні у активізації діяльності міжнародних організацій. На думку ж Н.Мегорана та Д.Хершоу, значенню міжетнічних протиріч в ЦА надається занадто багато уваги дослідників, а їх небезпека не підкріплена емпіричними даними [387, с.610]. Частково погоджуючись з цими висновками, слід однак зазначити, що міжетнічні відносини та пов'язане з ними питання територіального розмежування в ЦА помітно впливають на розвиток регіонального співробітництва і формують між державами регіону атмосферу недовіри. А ситуацію, яка склалась у Ферганській долині, навряд чи вдасться вирішити навіть у середньостроковій перспективі, зважаючи на ті соціально-економічні і політичні причини, які її детермінують.

Слід зазначити, що проблеми релігійного екстремізму, які існують в державах Центральної Азії, носять транскордонний характер і також безпосередньо впливають на ситуацію в КНР. В регіоні існує явище транскордонної етнічності – ті народи, які проживають в Західному Китаї, також проживають і в державах Центральної Азії або як титульні нації, або як національні меншини. В історії регіону було кілька циклів переміщення кордонів та населення у двосторонньому напрямку. Тому в західних районах КНР та в державах ЦА проживають етнічні спільноти, які так чи інакше підтримують зв'язок між собою через кордон, а проблеми, які виникають в одному регіоні, безпосередньо транслуються на інший. На сьогодні у китайському СУАР проживає велика діаспора казахів. Саме казахська меншина є однією з найважливіших опор політичної системи сучасного Сінцзяну. Отже будь-які деструктивні процеси в Казахстані можуть відбитися і на ситуації в СУАР.

Крім цього в СУАР проживають дунгани, або хуейцзу, велике етнічне співтовариство всередині Китаю, власне, китаємовні мусульмани. Вони також

компактно проживають і у країнах ЦА. Самосвідомість дунганів більш орієнтована на релігію, ніж самосвідомість інших мусульманських народів КНР, тому в їх середовищі спостерігається діяльність майже всіх ідейних течій сучасного ісламського світу, включаючи вкрай радикальні.

Ще однією етнічною групою регіону є памірські таджики, які дуже відрізняються від основного населення Таджикистану, і за багатьма ознаками є двома різними народами. Проживають вони в східному Таджикистані, на північному сході Афганістану і на невеликій території з центром в м. Ташкурган в СУАР. Вищим і єдиним духовним лідером памірських таджиків є Ага-хан IV, який проживає в Лондоні і тісно пов'язаний з західним істеблїшментом.

Релігійне відродження, що охопило весь регіон, призвело до появи релігійного екстремізму і на території Західного Китаю. Сепаратистські організації, які існували ще в радянський час і формувалися в ході боротьби з КНР, активізувалися, отримали незалежність від єдиного центру і почали зростатися з організованою злочинністю, наркомафією, що призвело більшого загострення ситуації. У зв'язку з проблемою релігійного екстремізму важливо згадати Ісламський рух Східного Туркестану (ІРСТ), який китайською владою безпосередньо асоціювався з усім уйгурським сепаратистським рухом. Саме боротьба з сепаратистськими та екстремістськими рухами закріпили в рамках ШОС офіційну позицію КНР щодо даного питання, яка розділяється всіма країнами-учасниками організації. Концепція «трьох зол» (тероризму, сепаратизму і релігійного екстремізму) винайдена в Китаї, отримала в ШОС офіційний статус, а двостороння взаємодія з країнами регіону призвело до того, що регіон став практично повністю лояльний КНР, займаючи повністю прокитайську позицію у всіх питаннях, які стосуються внутрішніх проблем Китаю.

Саме набуття державами Центральної Азії незалежності загострило проблему сепаратизму в регіоні. В західній частині КНР стали популярними

ідеї відокремлення та створення незалежної держави на зразок центральноазіатських республік.

Отже, приховані до середини 90-х рр. етно-територіальні проблеми в ЦА проявились практично в той же час що і сплеск екстремістської діяльності релігійних організацій. Однак, якщо екстремізм в ЦА в цілому вдалося подолати, то міжетнічні конфлікти періодично спалахують і до тепер. Позиції ЦА республік щодо їх вирішення протидіють інтеграційним процесам в регіоні. Незважаючи на своє очевидне значення, реальний вплив на зовнішню політику держав ЦА міжетнічні відносини не мають, а пов'язані вони в першу чергу з проблемою кордонів, економічними і геополітичними питаннями. Проте на території ЦА можна виділити потенційне вогнище зіткнення зовнішньо-політичних інтересів – Ферганську долину, яка має значний конфліктний потенціал.

Загроза зі сторони релігійних екстремістів стає приводом для згуртування населення ЦА навколо влади і її повної підтримки. Особливу роль при формуванні такого підходу зіграла громадянська війна в Таджикистані, до якої апелюють усі лідери ЦА, намагаючись показати, до чого призводить надмірна демократизація.

Для влади центральноазійських держав загрози релігійного екстремізму є приводом для боротьби з політичною опозицією, у зв'язку з чим можна припустити, що реальна загроза тероризму в релігійному плані в країнах ЦА часто сильно перебільшується, щоб виправдати спроби обмеження громадянських прав і свобод, а також отримати додаткові кошти від західних держав-донорів. Ісламський чинник у ЦА підвищує актуальність вироблення механізмів з перетікання в легальне русло протестних настроїв, пофарбованих в релігійні тони.

Також слід відзначити зниження безпосереднього закордонного впливу на характер сповідування ісламу в регіоні, оскільки владні структури держав регіону вживають активних заходів щодо недопущення екстремістського впливу на характер функціонування ісламу в регіоні, в тому числі за

допомогою посилення законодавства в релігійній сфері і скорочення обсягів отримання ісламської освіти за кордоном.

4.2. Проблеми нелегальної міграції, транскордонної злочинності та наркоторгівлі.

Із наростанням процесів глобалізації та інтернаціоналізації в кін. XX – на початку XXI ст. розпочалося усвідомлення світовою спільнотою серйозності нових викликів та загроз. Важливу роль у артикулюванні, аналізі та боротьбі з такими проблемами відіграє діяльність ООН. Увага до питань міжнародної міграції на глобальному, регіональному та національному рівнях зросла після прийняття Генеральною Асамблеєю ООН в 2003 році рішення про проведення Діалогу на високому рівні з питань міжнародної міграції та розвитку у 2006 році.

Актуальним є і вплив цих явищ на розширення поняття безпеки. Як підкреслює Дж. Розенау, світ «постміжнародної політики» характеризується хаотичністю і непередбачуваністю. У свою чергу М. Ніколсон зазначає, що збільшене число учасників вносить в систему міжнародних відносин невпевненість, пов'язану з надзвичайно широкою палітрою інтересів, прагнень і цілей, з чого випливає непередбачуваність мотивацій і наслідків різних варіантів їх поведінки [312, сс.168-171]. Особливо наочно підтверджує ці висновки нелегальна міграція. За даними МОМ, близько третини потоку міжнародної міграції у світі сьогодні не контролюється [220].

В ЦА проблеми нелегальної міграції, транскордонної злочинності та наркоторгівлі тісно взаємопов'язані між собою і викликані подібними причинами – географічного, політичного, економічного, соціального, ідеологічного характеру.

У центральноазійських державах спостерігаються процеси як зовнішньої, так і внутрішньої міграції. Для внутрішніх міграційних процесів

домінуючим є поєднання соціально-економічних і екологічних чинників, а для зовнішньої міграції – соціально-економічних і політичних.

Показовою для аналізу внутрішньо-регіональної міграції є Ферганська долина, яка, в силу географічної специфіки, знаходиться в точці перетину міграційних потоків. Населення мігрує в основному для отримання доступу до води, пасовищ та інших ресурсів, але мігранти рідко отримують бажане, найчастіше в конфліктній ситуації, в боротьбі за ресурси [408, с.15].

Центральна Азія пережила і великий потік екологічної міграції. У 1996 році близько 100 000 чоловік були переміщені в результаті різкої екологічної деградації навколо Аральського моря [129].

Головною причиною зовнішніх міграційних процесів у ЦА є різний рівень економічного розвитку країн регіону і його сусідів, куди і спрямовані основні міграційні потоки. Розпад СРСР загострив кризові явища в економіці, які супроводжуються спадом виробництва, зростанням інфляції та безробіття, що призвело до зниження життєвого рівня населення і кризового стану соціальної сфери. Таким чином процеси масового переміщення людей набули в Центральноазіатському регіоні особливої гостроти. За оцінками ПРООН, вони охоплюють до 4,6 млн. осіб або приблизно 15-18% працездатного населення [129, сс.160-161]. Слід зазначити, що самі держави ЦА не володіють достовірною інформацією і статистикою про цей процес, оскільки переміщення людей доволі часто має саме нелегальний характер.

Ще однією з причин зростання нелегальної міграції та появи транзитних каналів торгівлі людьми є величезна протяжність кордонів і їх відносна відкритість. Ускладнена така ситуація особливостями рельєфу території: гірську місцевість значно важче проконтролювати, чим користуються нелегальні мігранти. Лише Казахстан проводить активну діяльність щодо захисту власного кордону, яка забезпечена, в першу чергу, економічною потужністю держави. Інші ж держави регіону просто не мають фінансових можливостей, а часто і бажання контролювати власний кордон. Ситуація досягла такої гостроти, що всі республіки ЦАР були включені в так

званий третій список країн, що складають проблемні зони і недостатньою мірою борються з цим негативним явищем [225, с.14].

Міграційні процеси в ЦА пройшли два етапи свого розвитку. У 1990-і роки вони характеризувалися головним чином від'їздом великої частини російськомовного населення з усіх ЦА країн. Також з регіону виїхала значна кількість біженців і вимушених переселенців у зв'язку з військовим конфліктом у Таджикистані. Неконтрольована міграція завдала відчутної шкоди економіці, оскільки емігранти, які виїхали з країн були людьми з вищою освітою, кваліфікованими і дипломованими фахівцями [96, с.4]. З іншого боку, відбулось становлення моноетнічності в країнах ЦА, а також посилення націоналістичних і традиціоналістських настроїв серед окремих груп титульного населення. Іншим важливим наслідком зміни національного складу населення в ЦА стала консервація етнічної мозаїчності практично всіх країн цього регіону за рахунок зростання анклавних діаспор [336, с.13].

Другий етап міграційних процесів в ЦА розпочався після 2003 року. Причинами сплеску міграції в цей період стали демографічний ріст і відсутність позитивного ефекту від економічної політики держав на фоні посилення економіки держав-сусідів, зокрема РФ, куди і спрямовані основні міграційні потоки [408, сс.15-16]. Такі республіки, як Таджикистан, Узбекистан і Киргизстан, є постачальниками дешевої і некваліфікованої робочої сили, в першу чергу в Росію, в другу – в Казахстан. Роль міграції з Центральної Азії до Росії дуже значна. В наш час на частку іммігрантів з цього регіону припадає понад 40% загального міграційного приросту Росії з міграції на постійне місце проживання [225, сс.6-7].

Країни ЦАР знаходяться на стадії демографічного переходу, який характеризується досить високою народжуваністю і низькою смертністю. За прогнозами ООН, вже найближчим часом відбудеться збільшення населення ЦАР майже в 1,5 рази. Очевидно, що таке збільшення демографічного потенціалу регіону при недостатньому економічному розвитку загострює

проблему безробіття [129, сс.13-14]. Тому саме чисельність трудових ресурсів впливає на центральноазійські міграційні процеси. До 27% населення Узбекистану, 18% населення Таджикистану і 14% населення Киргизстану – трудові мігранти. Більшість трудових мігрантів – чоловіки, і більше 50% залучені в малокваліфіковану працю [228].

Аналізуючи міграційну політику держав ЦА, можна виокремити кілька їх моделей. У Казахстані розрив між попитом і пропозицією робочої сили не може бути збільшений за рахунок природного приросту населення. Таким чином Казахстан стикається з гострою дилемою управління людським потенціалом, яка вирішується за рахунок притоку трудових мігрантів з сусідніх республік.

Що стосується Киргизії і Таджикистану, то їх міграційна модель – це негласне стимулювання виїзду максимально можливої кількості громадян на роботу за кордоном. Так ці країни знімають політичне і соціальне напруження в умовах зростання населення, поширення бідності, стагнації місцевої економіки. Незважаючи на залучення в трудову міграцію молоді і навіть підлітків, рівень фактичного надлишку трудових ресурсів, принаймні, у сільській місцевості, досягає 30%, що говорить про наявність для політичної стабільності майже критичною маси маргінальних верств [408, с.17].

У Таджикистані соціальна відповідальність держави практично перенесена на «плечі» трудових мігрантів. Економіка Таджикистану стала повністю залежною від трудових мігрантів. У 2009 р. близько 35% ВВП Таджикистану формувалося за рахунок грошових переказів трудових мігрантів з-за кордону [415, с.14], а у 2010 р. в країну надійшло 2,1 млрд. доларів США грошових переказів [281, с.238].

Киргизстан через досить розвинену інфраструктуру стимулює відтік трудових мігрантів переважно в Росію і Казахстан. У державі був створений Держкомітет з міграції і зайнятості з наданням статусу міністерства, а його керівник входить у склад уряду країни. Держкомітет з міграції та зайнятості Киргизстану відкрив свої представництва в ряді російських міст, яким було

доручено вивчати ситуацію на російському ринку праці. В результаті це стимулювало організоване працевлаштування киргизьких громадян в російських регіонах [228, с.26].

Відносно меншою мірою, ніж у сусідніх країнах, міграційні процеси позначаються на обстановці в Узбекистані. Зовнішня міграція охоплює приблизно 600 тис. чоловік. Міграційний потік такого рівня не веде до дисбалансу у соціальній сфері країни, де народжуваність становить 300-400 тис. осіб на рік (1,5%) і де вдається забезпечити щорічне зростання зайнятості молоді приблизно на рівні у 2-3%. На цьому тлі зовнішня трудова міграція виступає як додатковий механізм скорочення надлишків трудових ресурсів населення. Модель Узбекистану зі значним державним регулюванням трудової еміграції полягає в спробах держави серйозно контролювати трудову міграцію через систему державних органів із працевлаштування [209, с.149].

Відмінною від усіх інших країн виглядає міграційна ситуація у Туркменістані. Модель Туркменістану є рестриктивним контролем держави над трудовою еміграцією. У 1994 р. влада Туркменістану розірвала транспортні зв'язки з Росією: було припинено залізничне, автобусне та морське пасажирське сполучення [281, с.28]. Еміграція так само піддається жорсткому обмеженню, і потік трудових мігрантів за кордон був фактично поставлений під тотальний контроль держави. Незважаючи на обмежувальний характер еміграції, велике число туркменських мігрантів перебуває за межами країни. За даними Світового банку, в 2010 р. за кордоном перебувало 261 тис. громадян Туркменістану, що становило 5% його населення [415].

З іншого боку, сама ЦА є пунктом призначення для легальних і нелегальних мігрантів з таких країн, як КНР, Афганістан і Пакистан. Оскільки регіон межує з таким демографічним гігантом як КНР, цілком закономірною є інтенсивна імміграція китайських громадян в ЦАР [149]. Це явище

розпочалося на початку 1990-х рр. після налагодження двосторонніх економічних відносин і торговельних контактів у прикордонних зонах і найбільшою мірою торкнулося Казахстану. За підрахунками, за перші роки незалежності в Казахстані могло виявитися не менш 130-150 тис. китайських громадян [149]. Сам по собі факт появи в країні настільки значної групи іноземних громадян став викликом для її безпеки і породив побоювання «китаїзації» Казахстану. Неконтрольований в'їзд великого числа китайських громадян на територію Казахстану викликав загострення криміногенної обстановки, тому в ході переговорів було встановлено безвізовий режим взаємних поїздок тільки для власників дипломатичних і службових паспортів. Таке своєчасне рішення, безумовно, сприяло деякій нормалізації обстановки на казахстансько-китайському кордоні, однак зупинити потік нелегальних мігрантів з Китаю вже не можливо.

Отже, нелегальна міграція в ЦА має як позитивні, так і негативні сторони. Головними позитивними наслідками міграції в ЦА є вирішення проблеми надлишків трудових ресурсів і грошові перекази, завдяки яким існують родичі і близькі мігрантів. Грошові перекази становлять понад 30% ВВП в Киргизстані та Узбекистані і більше, ніж 50%, в Таджикистані. За відсутності прямих іноземних інвестицій, грошові перекази від мігрантів стають одним з небагатьох інструментів для стимулювання економічного зростання [222].

З іншого боку, з держав виїжджає найпрацездатніша частина населення, розширюється тіньова економіка, що розвивається поза податковим законодавством, криміналізується міграційний бізнес. Крім цього, треба згадати безправне становище самих нелегальних мігрантів у країнах перебування та їх нещадну експлуатацію.

Вірогідність транскордонних міграційних викликів у регіоні пов'язана і з недостатнім рівнем зовнішньополітичних зусиль для їх врегулювання. Неефективними у питанні боротьби з нелегальною міграцією є як національні спеціальні органи (прикордонні служби, міграційні агентства, тощо), так і

зовнішньополітичні відомства держав. МЗС держав за своїм статусом можуть лише сприяти, разом з іншими державними структурами, розвитку та реалізації державної міграційної політики. Наприклад, дипустанови Киргизстану(посольства і консульства) за кордоном надають лише стандартні консульські послуги, а також сприяють інституційному розвитку киргизських діаспор.

Переважним напрямком міграційної політики держав, які приймають мігрантів, а це насамперед Казахстан і Росія, залишається зосередження зусиль на традиційних заходах щодо посилення контрольних механізмів: посилення прикордонного та візового режимів, обмеженні доступу до процедур отримання притулку і т. п. А для Таджикистану, Киргизстану та Узбекистану збереження безвізового режиму є стратегічним орієнтиром [287, сс.25-27].

Основне співробітництво між державами ЦА в міграційній сфері відбувається на основі вузьких двосторонніх домовленостей, які характеризуються ситуативним, а не системним підходом і залежать від політичної волі керівництва конкретної ЦА держави. Міждержавні відносини між державами далеко не завжди носять безконфліктний характер, що безпосереднім чином відображається на їх зовнішньополітичних курсах і міграційній політиці. Практично лише Казахстан, Киргизія та Таджикистан, при активному впливі РФ, взаємодіють між собою з проблем зовнішньої міграції на багатосторонній основі, що полегшує врегулювання спірних моментів переговорним шляхом. Конфліктний же потенціал зберігається по периметру узбецьких кордонів, а також на зовнішніх кордонах регіону, в першу чергу, з Афганістаном.

Наприклад, до сьогодення діє візовий режим між Узбекистаном і Таджикистаном, введений в 2000 р. На цьому наполягає Узбекистан, побоючись проникнення на територію республіки ісламських екстремістів із Таджикистану і Афганістану. Слід згадати, що між

Узбекистаном й Киргизстаном повноцінний візовий режим діяв з 2000 по 2007 рік [272, с.58].

Зважаючи на важливість цих процесів для всього регіону, найактивніше зовнішня політика ЦАД у питанні міграційних відносин проявляється у відносинах з РФ. При чому Росія використовує як двосторонній, так і багатосторонній формати переговорів.

Республіка Казахстан уклала з РФ декілька угод: Договір від 20 січня 1995 р. «Про правовий статус громадян Російської Федерації, які постійно проживають на території Республіки Казахстан, і громадян Республіки Казахстан, які постійно проживають на території Російської Федерації»; Угода від 20 січня 1995 р. «Про спрощений порядок набуття громадянства громадянами Російської Федерації, що прибувають для постійного проживання в Республіку Казахстан, та громадянами Республіки Казахстан, що прибувають для постійного проживання в Російську Федерацію»; Угода від 26 січня 1995 р. між Урядом Республіки Казахстан і Урядом Російської Федерації про співробітництво прикордонних областей Республіки Казахстан та Російської Федерації; Угода від 6 липня 1998 р. «Про регулювання процесу переселення і захист прав переселенців».

Міграційні відносини з Казахстаном вибудовуються також і в рамках ЄврАзЕс і Митного Союзу, і їх можна охарактеризувати, як режим найбільшого сприяння в обмін на політичну підтримку. Так, наприклад, в 2010 р. країни Митного Союзу – Росія, Казахстан і Білорусь – підписали угоду, що дозволяє громадянам цих країн вільно працевлаштуватися на території Митного Союзу.

Налагоджують стосунки з північним сусідом шляхом двостороннього діалогу й інші держави ЦА. Російська Федерація уклала низку угод з Республікою Таджикистан: Договір від 7 вересня 1995 р. «Про врегулювання питань подвійного громадянства»; Угода від 10 жовтня 1992 р. «Про регулювання процесів переселення і захист прав переселенців». З Туркменістаном – Договір від 18 травня 1995 р. «Про співпрацю з метою

забезпечення прав російської меншини в Туркменістані і туркменського – в Російській Федерації»; Договір від 18 травня 1995 р. «Про правовий статус громадян Російської Федерації, які постійно проживають на території Туркменістану, і громадян Туркменістану, які постійно проживають на території Російської Федерації» тощо [344, сс.68-69].

У наш час діє Угода між Урядом РФ та Урядом Республіки Таджикистан про трудову діяльність і захист прав громадян Російської Федерації в Республіці Таджикистан і громадян Республіки Таджикистан в Російській Федерації, підписану 16 жовтня 2004 в Душанбе. Таджикистан схвалив цей договір в січні 2005 р., проте Росія ратифікувала його в липні 2006 р. і почала здійснювати в січні 2007 р. Була створена Таджицько-Російська Група з міграції, і глави міграційних служб обох країн зустрічаються двічі на рік для того, щоб обговорити і вирішити двосторонні проблеми, пов'язані з питаннями міграції. Ця угода значною мірою полегшила взаємини двох держав, пов'язані з регулюванням процесу міграції робочої сили з Таджикистану в Росію. Однак в обмін на це Таджикистан був змушений піти на політичну підтримку РФ у її агресивній політиці на пострадянському просторі. Наприклад, в 2011 р. після затримання російських льотчиків у Таджикистані з Росії були депортовані кілька сотень таджицьких трудових мігрантів, які перебували у великих російських містах без реєстрації або дозволу на роботу [263].

У жовтні 2012 р. в ході офіційного візиту Президента РФ Путіна в Республіку Таджикистан було підписано «дорожню карту», яка визначала завдання сторін відносно подальшого розвитку правової бази співробітництва у сфері міграції, а також Спільні кроки у цьому питанні в короткостроковій перспективі. 8 лютого 2013 р. було підписано Угоду про порядок перебування громадян Республіки Таджикистан на території РФ [22]. Однак договори і угоди щодо трудової діяльності таджицьких громадян в РФ до цих пір не ратифікуються. Це свідчить про використання «міграційного питання» РФ у

відносинах з Таджикистаном для посилення російського впливу на цю державу.

У більш вигідному становищі у РФ знаходяться мігранти з Киргизстану, насамперед через дію Угоди про спрощений порядок набуття громадянства. Ця угода дозволяє громадянам Киргизстану в короткі терміни отримувати російське громадянство і не отримувати дозволів на роботу. Крім того, з 1996 р. діє Угода про трудову діяльність і соціальний захист між Урядами цих держав, яка надає деякі переваги робітникам з Киргизстану. Підписаний в 2005 р. міжурядовий Протокол між РФ і Киргизькою республікою про внесення змін до зазначеної угоди розширив коло таких преференцій [344, с.84]. У жовтні 2012 р. між РФ і Киргизстаном було укладено угоду, відповідно до якої громадяни Киргизстану можуть отримувати Дозвіл на роботу відразу до трьох років. Такі досягнення у відносинах з РФ здобуті Киргизстаном шляхом маніпулювання зовнішньополітичним курсом і часом вдалим збігом обставин [343].

Безвізовий режим Узбекистану з Росією забезпечується двосторонньою угодою. У 2007 році Росія підписала з Узбекистаном угоду про статус працівників-мігрантів в обмін на договір про реадмісію[61].

Особливу категорію угод, які є реальним механізмом боротьби з нелегальною міграцією, є двосторонні договори країн ЦА з Росією щодо реадмісії. Зараз такі договори існують між Росією і Узбекистаном (2007), Казахстаном (2012) і Киргизстаном (2012).

Щодо двосторонніх Угод самих країн ЦА, які стосуються трудової міграції, то серед них окремої уваги заслуговує Угода 1997 р. між Урядами Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Республіки Узбекистан стосовно створення правових, економічних та організаційних умов для вільного переміщення робочої сили; Угода 2002 р. між Казахстаном і Киргизією про трудову діяльність і соціальний захист трудових мігрантів, зайнятих на сільськогосподарських роботах у прикордонних областях; Угода 2006 р. між Казахстаном і Киргизією про трудову діяльність і захист прав

трудоушх-мігрантів, громадян Республіки Казахстан, які тимчасово працюють на території Киргизької Республіки, про трудову діяльність і захист прав трудоушх-мігрантів, громадян Киргизької Республіки, які тимчасово працюють на території Республіки Казахстан; Угода 2006 р. між Казахстаном і Таджикистаном про трудову діяльність і захист прав трудоушх-мігрантів, громадян Республіки Казахстан, які тимчасово працюють на території Республіки Таджикистан, про трудову діяльність і захист прав трудоушх-мігрантів, громадян Республіки Таджикистан, які тимчасово працюють на території Республіки Казахстан.

Значні зовнішньополітичні зусилля держав регіону щодо подолання проблеми нелегальної міграції фокусуються і в рамках діяльності міжнародних організацій. В першу чергу, мова йде про участь держав у діяльності ООН, ОБСЄ, МОМ, СНД, ОДКБ, ШОС та інших.

В рамках ООН і ОБСЄ країни регіону визначають і декларують основні принципи своєї міграційної політики. Однак визначальними у міграційному питанні для держав є власні національні інтереси. Так, наприклад, у питанні запобігання торгівлею людьми всі п'ять Центральноазіатських держав підписали Протокол ООН «Про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми». Однак Казахстан (як і Росія) досі не підписав ключові міжнародні конвенції, покликані захищати права трудоушх-мігрантів, включаючи Міжнародну конвенцію ООН «Про захист прав всіх трудоушх-мігрантів і членів їх сімей »(1990), Конвенцію МОП №143 «Про трудоушх- мігрантів» (додаткові положення) [270].

Завдання МОМ в регіоні ЦА – сприяти гуманізації та впорядкуванню процесів міграції заради загального блага. Для вирішення цього завдання МОМ надає послуги та надає консультації урядам та мігрантам. Ця організація розпочала роботу в республіках у 1996-1997 рр. Стратегічне бачення МОМ в ЦА ґрунтується на необхідності максимізувати вигоди від міграції з метою подальшого економічного росту і розвитку країн. МОМ визначила наступні цілі в ЦА: сприяти покращенню розуміння

багатоаспектності міграції серед державних службовців, спільнот та роботодавців; сприяти у створенні ефективної системи управління міграцією; просувати і захищати права мігрантів; сприяти зниженню рівня бідності в країнах ЦА; сприяти створенню необхідних умов для гідної праці та рівних можливостей; підтримувати стабільність у спільнотах і інтеграцію мігрантів у регіонах, де існують конфлікти; сприяти у питаннях протидії торгівлі людьми [408, р.37]. Присутність МОМ в кожній країні ЦА сприяє тіснішому співробітництву і координації зусиль щодо проблеми нелегальної міграції.

Міграційні процеси в рамках ШОС розглядаються у їх зв'язку із загрозами національній, економічній і суспільній безпеці. В більшості декларацій і Хартій ШОС міграційні процеси згадуються в контексті боротьби з сепаратизмом, тероризмом і екстремізмом, або не згадуються взагалі. Іншими словами, питання міграції потрапляють у фокус уваги ШОС, тільки якщо мова йде про проблеми безпосередньо пов'язані з транснаціональною злочинною діяльністю: організованою злочинністю, в тому числі збройними формуваннями ісламських екстремістів, і найманством; наркотрафіком; торгівлею людьми; контрабандою зброї [339, с.159].

Загрозу для регіону становить криміналізація мігрантського середовища. Нелегальні мігранти часто відчують труднощі з пошуком житла та роботи, поповнюють ряди етнічних організованих злочинних груп. З їх середовища нерідко вербуються терористи [119, сс.129-132]. У структурі транснаціональної злочинності значне місце займає незаконний обіг вогнепальної зброї, боєприпасів, військового спорядження і вибухових речовин. У більшості випадків це використовується в злочинних цілях, у тому числі для терористичної діяльності. У 1990-х рр. розрив між «державою» і «суспільством» у колишніх радянських республіках ЦА був настільки очевидним, що деякі вчені розглядають їх як два співіснуючі феномени в ЦА. При неможливості держави відновити свій авторитет і ефективно впливати на периферію власної території створюється прошарок

населення, який заміщає функції держави на місцях – це кримінальні актори, радикальні релігійні рухи, організовані злочинні групи тощо [119, с.129-132].

Все більшого значення набуває вплив кланових угруповань, які беруть участь у «експортно-імпортному» постачанні робочої сили на рівні конкретних регіонів кожної країни ЦА. Завдяки «сірій» комерціалізації практично всієї сфери забезпечення зайнятості мігрантів, кримінальні елементи отримали додаткові ресурси у вигляді великих грошових доходів і неформальних зв'язків з елітами національних діаспор, в тому числі їх політизованою частиною [408, с.27]. В цілому в кожній із центральноазіатських країн розвивається новий сектор економічної діяльності, який порівнюється за доходами з чвертю або навіть половиною ВВП, але знаходиться поза сферою державного управління і лише частково доступний моніторингу.

Осередки організованої злочинності розташовані в основному на прикордонних територіях ЦА, що сприяє інтернаціоналізації даного явища. На цих же територіях, як відомо, існує цілий ряд інших проблем – етнічних, територіальних, економічних, тобто криміналітет і організована злочинність впливає на ці процеси і часто стає їх каталізатором. Головним центром організованої злочинності в ЦА є так званий «Ошський вузол» – Ферганська долина в Узбекистані, м. Ош в Киргистані, прикордонні території Таджикистану з Афганістаном [407, pp.3-4]. Водночас кримінальні елементи активно впливають на політичне життя держав ЦА (спонсорують вигідних політичних діячів, підкуповують економічні преференції тощо). Слід зазначити, що політичні лідери деяких держав ЦА зацікавлені у використанні кримінальних елементів проти своїх політичних або бізнес-конкурентів. До цих пір допомогою криміналітету користуються під час передвиборчих періодів [407, pp.3-4].

На думку Е.Марат, негативні наслідки криміналізації в ЦА мають декілька аспектів:

1.ОЗ засновується на міцних відносинах сім'ї і клану, що негативно впливає на політичне життя держав ЦА;

2.Проникнення в державну владу бізнес-еліти з кримінальним минулим неминує призводить до придушення свободи слова і ЗМІ.

3.Криміналізація призводить до ізоляції держави від суспільства, оскільки особисті інтереси стають вищими за інституційні.

4.ОЗ сприяє тінізації економіки, що перешкоджає економічному зростанню і гальмує економічну інтеграцію в регіоні [407, pp.97-98].

Адекватною відповіддю на процеси криміналізації у світі стала прийнята в листопаді 2000 р. в Палермо Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, до якої приєдналися і республіки ЦА [39]. Документ містить положення про запровадження кримінальної відповідальності за організацію та участь у злочинних співтовариствах, відмивання грошей, корупцію і протидію правосуддю. ООН до транснаціональних відносить більше півтора десятка злочинів. Найбільш небезпечними і глобальними є тероризм, незаконна торгівля наркотиками, зброєю, вибуховими речовинами, торгівля людьми, нелегальна міграція і деякі інші. Однак зовнішньополітична діяльність ЦА держав залишається лише на рівні декларування боротьби з такими загрозами. Ефективність зовнішньополітичних механізмів у боротьбі з міжнародною злочинністю спостерігається лише у питанні боротьби з наркотрафіком, оскільки ця проблема одна із найгостріших у регіоні.

Отже, основні проблеми, з якими стикаються центральноазійські держави у справі подолання нелегальної міграції, міжнародної злочинності і наркотрафіку полягають у відсутності дієвих інструментів для їх вирішення. Просування власних національних інтересів країн та міждержавні суперечки, на які впливає характер політичних відносин між сусідніми державами, заважають створити в регіоні працюючий механізм боротьби з нелегальною міграцією.

Корупція та неефективна діяльність державних органів стали причиною існування значних криміногенних територій, які стимулюють розширення географії наркотрафіку в ЦА.

Традиційно наркотрафік у пострадянських державах Центральної Азії пов'язують із географічною близькістю до Афганістану. За даними ЮНОДК, 89% або 6900 т опію, виробленого у 2009 р., було вирощено саме в цій країні. У 2014 р., згідно з даними Всесвітньої доповіді про наркотики за 2016 р., загальносвітовий обсяг виробництва опію досяг 7 554 т [453, р.9]. Через пострадянські країни ЦА транспортується близько 30% наркотиків, вироблених у цій країні, лідера з вирощування заборонених опіатів у світі, а ЦА є частиною так званого «північного» маршруту – наркотрафіку для задоволення попиту в РФ. Антитерористична кампанія США в Афганістані призвела до зміни політичної еліти, однак це не значною мірою вплинуло на зміну її економічної сили, яка має коріння саме у сфері наркобізнесу. Близько 25% афганського героїну щорічно вивозиться із Афганістану по так званому «північному» маршруту через пострадянські держави Центральної Азії, в основному для задоволення попиту в Російській Федерації.

Крім традиційної близькості до Афганістану, можна визначити й інші причини явища наркотрафіку в країнах Центральної Азії. До них, в першу чергу, слід віднести складну соціально-економічну ситуацію, яка склалась у регіоні. Так, наприклад, в Таджикистані близько 53% населення відноситься до категорії бідних, 17 % з яких є критично бідними [446]. Низька якість життя населення, особливо в селі, деградація системи охорони здоров'я, освіти і сільського господарства, збільшення числа некваліфікованої робочої сили, змушеної мігрувати нелегально заради заробітків, неминуче посилюють соціальну напругу в суспільствах цих країн. Не менш значущою причиною є значний рівень корупції в правоохоронних органах держав Центральної Азії, часто серед органів, які покликані боротися з незаконним обігом наркотиків. Причиною є також необлаштованість внутрішніх кордонів між цими країнами. Контрабанда наркотиків відбувається через прикордонні з Афганістаном

Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан, основним маршрутом з Таджикистану в місто Ош (Киргизстан), після чого наркотичні речовини проходять транзитом через Казахстан в Російську Федерацію і ЄС [407, р.97]. На думку російських вчених, близько половини наркотрафіку припадає на Туркменістан, кордони якого з Афганістаном, як і раніше, відкриті [450, р.88]. Афганські наркотики проникають на територію центральноазійських країн і через Синьцзян-Уйгурський автономний район КНР.

Всі країни Центральної Азії приєдналися до Конвенції ООН про наркотики, психотропні речовини і незаконний обіг наркотиків. Крім того, Казахстан, Узбекистан і Киргизія в 1996 році окремо підписали аналогічні домовленості. В рамках ООН діє меморандум про співробітництво в боротьбі з наркотрафіком, який підписали усі 5 країн ЦА. При ОДКБ діє координаційна рада з протидії незаконному обігу наркотиків, в рамках якої з 2003 року проводиться операція «Канал» з вияву і блокуванню маршрутів транспортування наркотиків. У 2004 році відповідну домовленість було укладено і в рамках ШОС. Проте в реальному житті як багатостороннє, так і двостороннє співробітництво у сфері боротьби з наркотиками в регіоні розвивається неефективно. А наркотрафік буде гострою проблемою для ЦА доти, доки не буде комплексно вирішена Афганська проблема.

Можна відзначити, що країни Центральної Азії зуміли реалізувати лише перший етап своєї антинаркотичної політики, головний зміст якої полягає у створенні міжнародно-правової бази протидії наркотрафіку в регіоні [87]. Однак вони потребують ефективного міждержавного органу по боротьбі з наркотрафіком. У 1999-2000 рр. ці функції виконувалися Міждержавною комісією Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану з контролю за наркотиками (МДККН ЦАЕС). Найбільше реалізації рішень Міждержавної комісії, багато з яких залишилися на папері, завадила проблема ресурсного забезпечення. Відсутність регіональних механізмів по боротьбі з наркотрафіком поступово перетворюється на головну причину присутності в

регіоні міжнародних донорів, а також основну сферу співпраці з ключовими гравцями в регіоні [259, с.1].

На сьогоднішній день ефективна міжнародна «макросистема» по боротьбі з наркотиками з участю Росії, США, Китаю, центральноазіатських держав, Афганістану так і не склалася. Більш того, замість співпраці спостерігається конкуренція проектів США і Росії, що ще більше обмежує спільні дії на цьому напрямку. До того ж доходи від наркобізнесу в Центральній Азії відмиваються шляхом інвестування в місцевий бізнес, стаючи таким чином легальною частиною економічного життя [170, с.23]. Саме це, на нашу думку, знищує увесь сенс боротьби проти наркотрафіку

4.3. Екологічні проблеми в політиці пострадянських держав Центральної Азії.

Міжнародна система, яка розглядалася зазвичай з точки зору «балансу сил», наразі має вигляд радше «павутини» тісно взаємопов'язаних держав з обмеженими ресурсами. Проблеми в одній або декількох частинах цієї «павутини» порушують її стабільність в цілому [436, р. 64]. Таке твердження справедливо використовувати, в першу чергу, стосовно екологічних проблем, які часто носять транскордонний характер, а їх розв'язання не можливе зусиллями лише однієї держави. Згідно з 21 принципом Стокгольмської декларації з навколишнього середовища (1972 р.) держави мають, з однієї сторони, суверенне право експлуатувати свої природні ресурси, а з іншої – зобов'язані забезпечити умови, щоб діяльність в межах їх юрисдикції не наносила шкоди тим, хто знаходиться за її межами [12].

Країни ЦА стикнулися з такими екологічними проблемами: деградація природних екосистем, зміна клімату, дефіцит зволоження і водних ресурсів, їх забруднення, танення льодовиків, погіршення стану земельних ресурсів, забруднення повітря, вирубка лісу, побічні ефекти від діяльності добувної, енергетичної та інших галузей промисловості, хімізація сільського

господарства і побуту, проблема комунальних та побутових відходів, екологічна незбалансованість населених пунктів тощо.

Згідно класифікації Б.Бузана, є три групи загроз екологічній безпеці держави: загрози людській цивілізації, які виходять від природного середовища і не пов'язані з людською діяльністю (землетруси, вулканічні виверження, падіння великих метеоритів, настання нового «льодовикового періоду»); загрози природним системам, внаслідок діяльності людини, які сприймаються як екзистенційні загрози цивілізації (парниковий ефект, різноманітні промислові викиди, надексплуатація природних ресурсів, що порушує баланс екосистем, а також економічну базу і соціальну структуру держав; загрози природним системам, внаслідок діяльності людини, які не сприймаються як екзистенційні загрози цивілізації (виснаження різних мінеральних ресурсів, яким може бути знайдена заміна завдяки технічному прогресу, тощо) [374, сс.79-80].

Щодо першої групи, то гострими екологічними проблемами в ЦА залишаються проблеми, пов'язані зі зміною клімату та озонного шару. Державам регіону загрожують серйозні стихійні природні лиха, зумовлені їх географічним положенням, кліматичними особливостями та специфікою будови материкової платформи. У першу чергу, мова йде про тривалі засухи, а також повені та землетруси.

Міжнародно-політичні зусилля центральноазійських держав щодо вирішення глобальних екологічних проблем зосереджуються головним чином навколо діяльності ООН у цій сфері. Держави регіону беруть участь в усіх без винятку міжнародних конференціях щодо захисту навколишнього середовища і приєдналися практично до всіх природоохоронних конвенцій ООН, що в глобальному зрізі є гарантом збереження навколишнього середовища і попередження екологічних катастроф. У їх числі: Рамкова конвенція про зміну клімату, Конвенція про біорізноманіття, Віденська конвенція і Монреальський протокол про збереження озонного шару, Конвенція боротьби з опустелюванням, Базельська конвенція про контроль

за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням, Орхуська конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [297].

Значення для забезпечення регіональної екологічної безпеки мають і положення угод у екологічній сфері, підписаних у рамках СНД і ШОС: Угода «Про взаємодію в галузі екології та охорони навколишнього природного середовища», Угода «Про взаємодію в галузі попередження і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного і технічного характеру», Угода «Про інформаційне співробітництво в галузі екології та охорони навколишнього природного середовища», «Угода про транскордонне співробітництво в галузі вивчення, освоєння та охорони надр »та інші.

Підтримка ЦА державами загальносвітових принципів екологічної політики поставила в центр їх національних екологічних політик право кожної людини на сприятливе для життя природне середовище, визначила цілісність і неподільність навколишнього природного середовища, єдність інтересів усіх держав в його збереженні та сталий розвиток. В основі концепцій і стратегій держав в екологічній політиці лежить загальна Концепція сталого розвитку, яка знайшла відображення у підсумкових документах Конференцій ООН у Ріо-де-Жанейро і Йоганнесбурзі.

Окрему концепцію екологічної безпеки на 2004-2015 роки вироблено в Республіці Казахстан. Відповідно до неї було розроблено Програму «Охорона навколишнього середовища Республіки Казахстан на 2008-2010 роки», в якій проведено аналіз існуючої екологічної ситуації Казахстану та розроблено заходи її поліпшення у відповідності з основними пріоритетами переходу країни до сталого розвитку [46]. Подібну програму дій з охорони навколишнього середовища на 2013-2017 рр. ухвалив Узбекистан [51]. 23 листопада 2007 р. затверджено Концепцію екологічної безпеки Киргизької Республіки, що визначає на найближчу перспективу (до 2020 року) основні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього середовища та

раціонального природокористування в контексті сталого розвитку [45]. У Таджикистані діє Державна Програма з реалізації концепції прогнозного розвитку законодавства Республіки в аграрній галузі і сфері захисту навколишнього середовища на 2012-2015 рр. [11]. Основні принципи екологічної політики Туркменістану викладені у «Концепції зовнішньополітичного курсу Туркменістану на 2013-2017 рр.» [239].

Не применшуючи ролі інших чинників, проблеми другої групи становлять для ЦА найбільшу небезпеку. Конфлікт між діяльністю людини і можливостями природи, ведення господарської діяльності без урахування наслідків для екології, історичне минуле і необдумані рішення центрального керівництва (зміна русла річок часів Радянського Союзу, будівництво дамб, випробування зброї, будівництво космічного полігону) мають своїми наслідками складну екологічну ситуацію в ЦА державах. Так, наприклад, площа лісів у ЦА з середини минулого сторіччя скоротилася в 4-5 разів [160, с.125].

Вирішення екологічних проблем антропогенного походження відбувається як на національному, так і на регіональному та глобальному рівнях. Найбільші зовнішньополітичні зусилля країн регіону спрямовані на подолання таких питань, як Аральська екологічна катастрофа, та проблем, пов'язаних з дефіцитом водних ресурсів і їх використанням, ерозією і опустелюванням зрошуваних земель, проблем, пов'язаних із випробуванням різних видів зброї масового знищення в минулому, а також утилізацією отруйних і радіоактивних речовин [345].

Подібність екологічних проблеми усіх п'яти країн ЦА пов'язана, в першу чергу, з тим, що в радянський час республіки представляли собою єдиний комплекс промислового і сільськогосподарського виробництва сировинної спрямованості [100, с.24]. Головними аграрними культурами, що вирощуються в ЦА, є бавовна і рис – монокультури, що потребують постійного зрошування. Екстенсивна сільськогосподарська діяльність

потребує освоєння нових земель, що позначається на меліоративних властивостях ґрунтів, погіршується їх родючість, відбувається засолення, підтоплення і заболочування земель. Родючий шар знищує вітрова та воднева ерозія. Все це є головною причиною розвитку процесів опустелювання. Так площа деградованих земель в Казахстані становить 179 900 000 га або 66% території, а в Туркменістані та Узбекистані - до 80%. [223, сс.33-43].

Щодо проблеми розподілу водних ресурсів, то вона існувала в Центральній Азії завжди. В історії Центральної Азії нестача водних ресурсів постійно була викликом розвитку. Особливість сучасної ситуації полягає в прискореному виснаженні всіх видів природних джерел води – як наземних, так і підземних. За період з 1960 по 2000 роки обсяги загального водозабору виросли майже в два рази. З цього обсягу річкового стоку на землеробство припадає більше 90%, забезпечуючи близько 1/3 ВВП всіх центрально-азійських держав [156]. При цьому втрати поливного землеробства складають від чверті до половини обсягів води, що поступає. Надмірні втрати у водокористуванні викликані здебільшого архаїчною системою землеробства, коли витрата води на одиницю продукції в три, а іноді і в десять разів перевершує світові показники [223]. За даними ПРООН, ЦА щорічно через неефективне управління водними ресурсами втрачає 1,7 млрд. дол. [102]. За розрахунками фахівців, перехід на сучасні агротехнології та раціональне водокористування дозволить економити в рік до половини стоку транскордонних річок в регіоні. Однак модернізація центральноазійського сільського господарства вимагає колосальних внутрішніх засобів та зовнішніх інвестицій.

В цілому Центральна Азія і особливо Узбекистан, Туркменістан і багато районів Казахстану вже тривалий час існують в умовах водної кризи, яка носить системний характер [94, с.18].

Нераціональне водокористування головними річками регіону Амудар'ї і Сирдар'ї призвело до висихання Аральського моря, на прилеглих територіях якого існує висока напруженість. Аральське море, розташоване на кордоні

Казахстану і Узбекистану, в центрі середньоазіатських пустель, до 1960 року було четвертим найбільшим за площею озером світу. Однак за останні 40 років площа моря скоротилася практично вдвічі, рівень води знизився на 18 метрів, об'єм води в морі зменшився у п'ять разів, збільшилася її засоленість, загинула риба [297, сс.48-53]. Зникнення Аральського моря за масштабами і наслідками можна прирівняти до найбільших світових екологічних катастроф.

Основними причинами висихання Аральського моря є екстенсивний розвиток господарювання, заснований на принципах територіального розширення зрошуваного землеробства в Центральній Азії, освоєння нових земельних масивів, будівництво екологічно малоефективних іригаційних споруд, безперервне зростання потреби у водних ресурсах в аграрному секторі, промисловості і побутових господарствах, регулярне повторення посушливих періодів.

Країни басейну Аральського моря самостійно домовилися про збереження умов водорозподілу, які існували в радянський період, і це дало змогу уникнути багатьох конфліктів після отримання ними незалежності. У жовтні 1991 року міністри водного господарства п'яти країн домовилися залишити в силі процедури, правила і обмеження, що діяли при радянській системі до тих пір, поки будуть створені нові регіональні структури [323, с.143].

У 1992 р. Президент Республіки Казахстан Н. Назарбаєв звернувся до глав держав центральноазійських країн з пропозицією об'єднати зусилля щодо пом'якшення негативного впливу висихання Аралу на природне середовище та населення регіону. У лютому 1992 р. водогосподарські органи держав ЦА підписали Угоду між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою, Республікою Таджикистан, Туркменістаном і Республікою Узбекистан про співробітництво у сфері спільного управління використанням і охороною водних ресурсів міждержавних джерел. Відповідно до документа, сторони зобов'язуються забезпечити суворе дотримання узгодженого порядку

і встановлених правил використання водних ресурсів, спільно проводити роботи для вирішення екологічних проблем, пов'язаних з висиханням Аральського моря, а також встановлювати обсяги санітарного пропуску на кожен конкретний рік, виходячи з водності джерел [62]. Для об'єднання зусиль водогосподарських органів країн басейну Аральського моря в управлінні водними ресурсами була створена Міждержавна координаційна водогосподарська комісія (МКВК) та її виконавчі органи – БВО і НДЦ МКВК. У березні 1993 року глави п'яти держав затвердили цю угоду.

Подальшим кроком на шляху регіональної інтеграції стало підписання в 1993 році главами держав Центральної Азії Угоди про спільні дії щодо вирішення проблем кризи Аральського моря.

28 серпня 1992 р. в м.Нукусі учасники міжнародної науково-практичної конференції з проблем Аралу і Приаралля виступили із закликом до урядів, парламентів та громадськості держав Центральної Азії, Російської Федерації та інших країн СНД створити міжнародний фонд для вирішення проблем Аральського басейну [83, с.92].

4 січня 1993 р. в м. Ташкенті відбулася зустріч президентів Республіки Узбекистан, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Республіки Таджикистан та Туркменістану, за підсумками якої главами держав було прийнято рішення про створення Міжнародного фонду порятунку Аралу (МФСА). Основними завданнями цієї міждержавної організації були визначені розробка і фінансування екологічних та науково-практичних проектів і програм, спрямованих на екологічне оздоровлення районів, що зазнали впливу Аральської катастрофи, а також рішення загальних соціально-економічних проблем регіону [156].

26 березня 1993 р. у м. Кизил-Орда (Республіка Казахстан) Глави держав Центральної Азії затвердили Положення про МФСА, відповідно до якого була заснована Виконавча дирекція Фонду в м. Алмати, а також прийнято рішення про створення Міждержавної ради з проблем басейну

Аральського моря з постійно діючим Виконавчим Комітетом у м. Ташкенті [253].

Основне завдання Фонду на той період полягало в доведенні до відома міжнародної громадськості інформації про катастрофічне становище Аральського моря і в організації фінансування Програми басейну Аральського моря за рахунок коштів держав ЦА та міжнародних організацій. Основними напрямками діяльності Фонду стали: фінансування і кредитування спільних міждержавних екологічних та науково-практичних програм і проектів, спрямованих на порятунок Аральського моря та оздоровлення екологічної обстановки в районах, що зазнали впливу Аральської катастрофи, а також вирішення загальних соціально-екологічних проблем регіону; фінансування спільних фундаментальних і прикладних досліджень, науково-технічних розробок за відновлення екологічної рівноваги, раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища; створення та забезпечення функціонування міждержавної екологічної системи моніторингу, баз даних та інших систем про стан навколишнього природного середовища Аральського басейну; мобілізація коштів на проведення спільних заходів з охорони повітряного басейну, водних і земельних ресурсів, рослинного і тваринного світу; фінансування спільних науково-технічних проектів та розробок з управління транскордонними внутрішніми водами; участь у реалізації міжнародних програм і проектів з порятунку Аралу і екологічного оздоровлення Аральського басейну [240].

Міждержавні структури, створені в рамках Міжнародного Фонду порятунку Аралу, також стали важливим інститутом регіонального співробітництва, істотним елементом формування ефективної системи управління водними ресурсами басейну Аральського моря, і тим самим внесли істотний внесок у забезпечення стабільності в регіоні.

28 лютого 1997 р. Главами держав затверджено нову принципову схему управління МФСА, відповідно до якої Міждержавні ради і Виконавча

дирекція Фонду були перетворені в Виконавчий Комітет МФСА (Виконком МФСА), що розміщується на ротаційній основі в країні, яка головує в МФСА.

У жовтні 1997 р. в м. Ташкенті була проведена Міжнародна технічна зустріч донорів, підсумком якої став початок реалізації міжнародного проекту «Управління водними ресурсами і навколишнім середовищем у басейні Аральського моря».

Прийняті в рамках Міжнародного Фонду порятунку Аралу Кизилординська, Нукусська, Алматинська декларації, Ташкентська і Ашгабатська заяви глав держав Центральної Азії, програма басейну Аральського моря, а також рішення з розробки міжнародної конвенції з питань сталого розвитку басейну Аральського моря, основних положень концепції з проблем Приаралля, комплексу програм екологічної безпеки, включаючи оголошення Центральної Азії без'ядерною зоною, заклали основу для вирішення складних питань з оздоровлення політичної, водогосподарської та екологічної ситуації в Аральському регіоні.

З початку 1990-х років всі країни, які відчують руйнівні наслідки Аральської катастрофи, з трибуни ООН та інших міжнародних і регіональних організацій постійно привертають увагу світової спільноти до Аральської проблеми і наголошують на її тісному взаємозв'язку з питаннями регіональної та глобальної безпеки. На 48-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 28 вересня 1993 р. і на її 50-й сесії 24 жовтня 1995 р. представники країн Центральноазіатського регіону зверталися до світової спільноти із закликом надати сприяння в порятунку Аралу і Приаралля, привертаючи увагу Об'єднаних Націй до того, що без підтримки і допомоги міжнародних фінансових структур і розвинених країн, без організуючої ролі ООН вирішити цю проблему не можливо [9; 6; 10].

З метою сприяння міжнародному співробітництву в галузі екологічної безпеки на Саміті тисячоліття ООН в Нью-Йорку 8 вересня 2000 р. Президентом Республіки Узбекистан І.А.Карімовим було запропоновано

створити під егідою Програми ООН з навколишнього середовища Раду з проблем Аралу і Приаралля.

На Всесвітньому саміті ООН в Йоганнесбурзі 3 вересня 2002 р. Президент Республіки Казахстан Н. Назарбаєв звернув увагу провідних країн світу на те, що після розпаду Союзу держави ЦА опинилися сам на сам з безліччю проблем, у тому числі із зникаючим на очах Аральським морем. При цьому Президентом було відзначено, що світова спільнота, незважаючи на виявлену увагу до цієї екологічної проблеми планетарного масштабу, все ж не надала суттєвої допомоги для її вирішення.

Новий імпульс співпраці у вирішенні соціально-економічних та екологічних проблем в басейні Аральського моря в рамках МФСА надав Саміт глав держав Центральної Азії, який відбувся в жовтні 2002 року. На ньому були затверджені пріоритетні напрями Програми конкретних дій в басейні Аральського моря на 2003-2010 рр., схвалена ініціатива про створення Комісії ООН з координації зовнішньої допомоги та надання МФСА статусу підрозділу ООН [78]. Таким чином країни регіону сприяли наданню Фонду статусу авторитетної міжнародної організації.

У березні 2008 року в Ташкенті пройшла міжнародна конференція, яка продовжила розгляд Аральської проблеми в міжнародному форматі. Свідченням цього є участь в її роботі представників більш як 90 міжнародних організацій, найбільших державних фінансових інститутів Японії, Німеччини, КНР, арабських країн і провідних дослідницьких центрів. За підсумками форуму були прийняті Ташкентська Декларація та План дій, що передбачає реалізацію проектів на загальну суму близько 1,5 млрд. дол. для пом'якшення важких наслідків Аральської катастрофи [220].

У грудні 2008р. на 63-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН Міжнародному Фонду порятунку Аралу надано статус спостерігача.

Головним результатом візиту Генерального секретаря Пан Гі Муна в Приаралля у 2010 році стало рішення запустити Спільну Програму ООН «Забезпечення життєдіяльності населення, постраждалого внаслідок кризи

Аральського моря» (на 2012-2015 рр.), покликану об'єднати зусилля ПРООН, ЮНЕСКО, ВООЗ, ЮНФПА і Добровольців ООН в Приараллі. Загальний бюджет програми, що фінансується Цільовим фондом ООН з людської безпеки, становить близько 4 млн. дол. Програма спрямована на поліпшення добробуту найуразливіших верств населення, надання підтримки в поліпшенні доступу до базової соціально-значущої інфраструктури, сприяння у створенні нових джерел доходів, підтримку підприємницької діяльності жінок, а особливо молоді, вдосконалення сфери охорони здоров'я [240].

За даними проведеного ПРООН та МФСА огляду донорської допомоги в басейні Аральського моря, за період 1995-2012 рр. загальний обсяг міжнародного донорського сприяння склав на весь регіон Приаралля близько 1145 млн. дол. США. Загальний внесок країн-членів МФСА в реалізацію проектів на 2003-2010 роки склав більше 2 мільярдів доларів. За період 2011-2015 рр. Виконкомом МФСА у співпраці з організаціями системи ООН, Світовим банком, Азіатським банком розвитку, Європейським союзом, урядами ряду країн-донорів реалізовано більше 300 проектів на суму понад 8,5 млрд. дол. [78].

Міжнародний фонд порятунку Аралу є єдиним регіональним органом, що підтримується державами регіону на найвищому політичному рівні та служить унікальною платформою для здійснення регіонального та міжнародного співробітництва щодо вирішення проблем басейну Аральського моря.

При всій своїй драматичності Аральська криза не вичерпує всіх протиріч у сфері використання водного потенціалу ЦА. Брак води для господарських та побутових потреб стає все більш істотним у всіх країнах регіону. У цьому контексті турбують прогнози, зроблені з урахуванням регіональних демографічних тенденцій, згідно з якими потреба у воді в найближчі 10 років зросте на 20% [94, с.19]. Іншими словами, води в Центральній Азії буде катастрофічно не вистачати, і конкуренція споживачів

розгорнеться не тільки на міждержавному, але і внутрішньодержавному рівні [94, с.19].

В основних аграрних районах ЦА щільність населення становить до 140-160 чоловік на квадратний кілометр. Найбільші ареали перенаселеності склалися у Ферганській долині (Наманган, Фергана), навколо Ташкента і далі, по лінії Джізак – Самарканд – Навої – Бухара, з південним відгалуженням навколо Карші [446]. Зростання населення зумовило процеси підвищення техногенного навантаження на водні ресурси та водного стресу, зниження питомої водозабезпечення на душу населення. Тому однією із важливих екологічних проблем ЦА залишається проблема постачання населення якісною питною водою [336, сс.4-16]. Забезпеченість питною водою по всій ЦА становить 62-90% від побутових потреб населення в містах і 70-76% – у селах. Одночасно, з огляду на зростання забруднення річок і зносу очисних споруд, погіршується якість самої води. В цілому ж майже третина жителів регіону не має доступу до безпечної питної води. Ця обставина вказує не лише на підвищені епідемічні ризики, але й на обмеження у сфері людського потенціалу суспільства [357].

Основними причинами забруднення артезіанських вод є протоки технологічних розчинів. Інтенсивна розробка газових і нафтових родовищ призвела до масштабного просідання земель. У Каспійському морі і районах, прилеглих до нього, екологічна ситуація загострюється через розвідку нафти на шельфі. Вже сьогодні рівень забруднення Каспійського моря перевищує встановлені нормативи в 11 разів. Разом із посиленням рівня забрудненості значно зростає ймовірність незворотної деградації біосистеми Каспію [290]. Особливу тривогу викликає промисел на сірчаних газових родовищах Східного Туркменістану.

Щодо екологічних проблем Каспію, то 4 листопада 2003 року у Тегерані була підписана Рамкова конвенція із захисту морського середовища Каспійського моря (Тегеранська конвенція) [53]. Після ратифікації

Туркменістаном, Азербайджанською Республікою, Ісламською Республікою Іран, Республікою Казахстан та Російською Федерацією 12 серпня 2006 р. Конвенція набула чинності. У забезпеченні екологічної безпеки та для цілей сталого розвитку прибережних країн значення конвенції важко переоцінити. Її основними цілями є захист морського середовища від усіх джерел забруднення, а також охорона, збереження, відновлення, стійке і раціональне використання біологічних ресурсів Каспію.

Каспійська екологічна програма (КЕП), реалізована за підтримки ПРООН, ГЕФ, ЮНЕП, Світового банку, ТАСІS, спрямована на запобігання негативним для навколишнього середовища процесам у зоні Каспійського моря, створення тут умов для сталого розвитку. У рамках КЕП у всіх Прикаспійських країнах були засновані каспійські регіональні тематичні центри (КРТЦ) [179].

Іншими забруднювачами територій держав регіону стали радіоактивні і хімічні речовини. Так значні території Казахстану виявилися радіоактивно забрудненими в результаті діяльності Семипалатинського полігону. Згідно з даними експертів, в Семипалатинській, Павлодарській, Карагандинській і Східно-Казахстанській областях за період з 1949 по 1990 роки радіоактивні опади поширилися на території 304 тис. кв. км з населенням близько 1,7 млн. чоловік. У 711 населених пунктах доза опромінення населення перевищує річну норму [223].

У Киргизстані знаходиться комплекс радіоактивних сховищ, існування яких завдає шкоди не лише Киргизстану, а й сусіднім державам. За приблизними оцінками, більше ніж за 50 років тут накопичилося близько 2 млн. м³ небезпечних відходів. Наспів поховані за технологіями 1950-х рр. відходи переробки уранової руди та їх 23 сховища загрожують регіональною екологічною катастрофою [231, с.79]. Особливу стурбованість у екологів викликає радіаційна загроза в Согдійській обл., в околицях м. Табошар, селищ Адрасман і Гозієн, де, починаючи з другої пол. 20-го століття,

добували і переробляли уранову руду для оборонної промисловості СРСР [297].

Величезні зони відчуження є і навколо головного космодрому колишнього СРСР – Байконура. Лише в Казахстані через «космічне» забруднення мають бути виведені з сільськогосподарського обороту більш як 180 тис. га кормових угідь [354, сс.227-229].

Екологічні проблеми країн регіону неможливо ефективно вирішити, доки не налагоджений обмін і систематизація екологічної інформації. Обговорення актуальних питань, пов'язаних із проблемами збору, обробки та розповсюдження екологічної інформації в регіоні – одне з напрямків регіонального проекту «Підвищення обізнаності щодо найбільш проблемних екологічних питань в Центральній Азії». Проект реалізується Регіональним екологічним центром Центральної Азії за фінансової підтримки Європейського Союзу [282].

Як показує короткий огляд ситуації у сфері екології, в регіоні існують дуже серйозні екологічні виклики. Вони є транскордонними, соціально та економічно обумовленими й пов'язаними не лише з антропогенним фактором, а й з особливістю географії ЦА. Екологічні проблеми значно впливають на соціально-економічний розвиток країн і, відповідно, на всю систему регіональної безпеки ЦА. Тому їх вирішення зовнішньо-політичними засобами здатне значно покращити екологічну обстановку в регіоні і сприяти безпеці як кожної країни окремо, так і регіону в цілому.

Висновки до 4 розділу.

Отже, приховані до середини 1990-х рр. етнотериторіальні проблеми в Центральній Азії проявились практично в той же час, що і сплеск екстремістської діяльності релігійних організацій. Однак, якщо екстремізм в регіоні в цілому вдалося подолати, то міжетнічні конфлікти періодично спалахують й дотепер. І все ж, попри своє очевидне значення, реальний вплив на зовнішню політику держав Центральної Азії міжетнічні проблеми не

мають, а пов'язані вони, в першу чергу, з проблемою кордонів, економічними і геополітичними питаннями. Проте на території ЦА можна виділити потенційне вогнище зіткнення зовнішньополітичних інтересів – Ферганську долину, яка має значний конфліктний потенціал.

Більш серйозним викликом для влади таких центральноазійських держав, як Узбекистан і Таджикистан, є загроза релігійного екстремізму, яка одночасно слугує легальним приводом для боротьби авторитарних політичних режимів, на кшталт режиму І.Карімова в Узбекистані, з політичною опозицією. У зв'язку з чим можна припустити, що реальна загроза релігійного екстремізму в країнах Центральної Азії зазвичай перебільшується, щоб виправдати спроби обмеження громадянських прав і свобод, а також отримати додаткові кошти від західних держав-донорів.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та запропоновано розв'язання актуального наукового питання, що полягає у з'ясуванні основних загроз національній безпеці пострадянських країн Центральної Азії та здійсненні аналізу політики пострадянських держав регіону щодо вирішення проблем регіональної безпеки. Виходячи з мети та основних завдань дисертації, автор сформулювала наступні наукові положення та висновки:

1. Теоретичне осмислення та систематизація основних концептуально-методологічних підходів у вивченні проблеми безпеки дають підстави стверджувати, що поняття безпеки розглядається дослідниками не як «об'єктивна» реальність, а як сукупність механізмів і заходів, необхідних для її досягнення, позаяк зросли і стали різноманітними загрози безпеки, які перестали носити державоцентричний характер. Подібна зміна поняття «безпека» пов'язана з еволюцією міжнародних відносин у постбіполярну добу.

Зміна акцентів дослідників з традиційних загроз безпеці держави (загрози суверенітету, територіальній цілісності, військові конфлікти тощо) на нетрадиційні (безпека людини, клімату, навколишнього середовища) свідчить про появу нового напрямку досліджень проблем безпеки – соціології безпеки. Запропонований чільними представниками цього напрямку Б.Бузаном та О.Вевером методологічний інструментарій дозволяє розглядати проблеми безпеки не лише на національному, а й на регіональному та глобальному рівнях. Відтак регіональна безпека стає складовою частиною всієї системи міжнародної безпеки.

2. Аналіз концепцій національної безпеки пострадянських центральноазіатських держав дозволив охарактеризувати їх підхід до безпеки як традиційний та реалістичний, а також визначити транснаціональні і транскордонні, традиційні і нетрадиційні загрози для регіональної безпеки. Спільними для всіх країн Центральної Азії залишаються загрози суверенітету та територіальній цілісності країн, проблеми економічного розвитку та

забезпечення енергетичної незалежності, загрози політичного екстремізму і тероризму, наркоторгівлі, екологічні небезпеки. Характерно, що текст жодної з концепцій національної безпеки пострадянських держав Центральної Азії не містить положення про те, що однією із загроз національній безпеці країн регіону є політика Російської Федерації, спрямована на реінтеграцію пострадянського простору під зверхністю Москви. Вважаємо, що владі Казахстану, Киргизії і Таджикистану не варто тішити себе ілюзіями спільного членства в ОДКБ і Євразійському союзі, а слід розуміти, що в зоні безпосередньої «гібридної загрози» від Росії перебувають не тільки Україна, Грузія та країни Балтії, а й усі сусіди Росії з ОДКБ. У зв'язку з чим постає нагальна потреба у розбудові ефективних, сучасних та боєздатних збройних сил, які зуміють стримати мілітаристські пориви Москви.

Дослідження безпекової політики країн Центральної Азії показало, що найважливішим джерелом загроз і викликів національній безпеці виступають не зовнішні чинники, а внутрішнє становище, яке породжує внутрішні проблеми, посилює зовнішні негативні фактори й ускладнює протидію їм.

3. Аналіз участі пострадянських країн Центральної Азії в роботі регіональних та глобальних структур безпеки дозволив визначити пріоритети країн регіону щодо забезпечення національних безпекових інтересів. Водночас маємо констатувати, що центральноазіатським інтеграційним об'єднанням не вдалося досягти поставлених цілей головним чином тому, що п'ять пострадянських держав регіону все ще не сприймають себе єдиним цілим. Відтак держави Центральної Азії зацікавлені у створенні системи колективної безпеки в регіоні за участю ОДКБ, ШОС, ЄвразЕС тощо, які розглядаються в якості основних елементів цієї системи. Ці організації покликані забезпечити розвиток процесів регіональної інтеграції за різними напрямками, включаючи безпеку. Втім, в центральноазійських країнах процесу інтеграції немає альтернативи, перш за все в таких сферах як регулювання проблем міграції або водокористування, боротьба з організованою злочинністю та наркотрафіком тощо.

Зважаючи на те, що з точки зору геополітики Центральна Азія є простором, який відокремлює життєві центри двох великих ядерних держав – РФ і Китаю і де перетинаються геополітичні інтереси провідних міжнародних та регіональних акторів, нові незалежні держави Центральної Азії задля зміцнення незалежної державності об'єктивно приречені на проведення компліментарної зовнішньої та безпекової політики на кшталт тієї, що її прагне реалізувати Казахстан.

Водночас у ситуації, коли збалансована схема тяжінь і рівноваг країн регіону ще не склалася, а значить вірогідним є зіткнення глобальних інтересів великих держав у боротьбі за домінування в регіоні, владній верхівці центральноазіатських країн більшу увагу варто приділити процесам консолідації та інтеграції країн регіону, попри внутрішні суперечності між новими державами, боротьбу за регіональне лідерство тощо. Саме в цьому полягає консолідований національний інтерес нових незалежних держав регіону, що виступає як протидія загрозі російського геополітичного реваншу.

4. Аналіз впливу проблеми міждержавних кордонів в Центральній Азії на формування безпечного середовища в регіоні показав, що основною тенденцією стану та динаміки безпекової ситуації у Центральній Азії є обмежений прогрес у вирішенні питань спірних територій та уникнення будь-яких серйозних військових конфліктів, пов'язаних з прикордонними суперечками. Країни регіону дещо заморозили питання демаркації, що дозволяє стверджувати: його подальше розв'язання буде довгим і хворобливим процесом. У той час, як прямий військовий конфлікт через спірну територію здається малоймовірним, значною мірою, через сильно мінливий потенціал збройних сил республік, напруженість на кордонах є чималою загрозою для живлення іншого роду протистоянь: топографічних, ресурсних, міжкланових та міжособистісних за лідерство. Це, безумовно, призводить до негативного феномену – фрагментації регіону Центральна Азія.

Незалежність після розпаду СРСР не принесла відкритості, тісної співпраці і сильних регіональних зв'язків, як на те сподівалися. Замість цього багато країн стали більш замкнутими, із жорстким прикордонним контролем, візовим режимом, зростаючою конфліктністю етнічних меншин і часто антагоністичними зусиллями з демаркації території. Більшість з цих кроків були прийняті в ім'я національної безпеки, адже, дійсно, є реальні, невідкладні причини для створення прикордонного контролю та демаркації кордонів: проходження Північного коридору транспортування наркотиків, контрабанда, ісламський екстремізм, розв'язання «Великої гри» найвпливовішими міжнародними акторами за лідерство у регіоні. Проте те, яким чином ці елементи управління були введені в дію, створює додаткову небезпеку соціальній напруженості. Етнічні меншини, відрізані від родин замінованими кордонами, також розглядаються авторитарними урядами в якості потенційних провокаторів, сепаратистів або екстремістів. Однак справжні причини дестабілізації пов'язані радше з обмеженням транспортних і торговельних контактів, економічною стагнацією і недовірою національних реформ, зі зниженням рівня життя. До того ж у прикордонних районах доводиться боротися за доступ до води, право випасу худоби, вирощування культур. Всі ці фактори створюють потенційно вибухонебезпечне середовище, у якому незначні суперечки можуть швидко перетворитися у військове насильство. Найбільш небезпечним місцем в цьому контексті є Ферганська долина, де територіальні суперечки накладаються на складну соціально-економічну обстановку, зростання та радикалізацію населення. Кордон між Киргизстаном, Узбекистаном та Таджикистаном є найгарячішою точкою регіону, «Євразійськими Балканами», за визначенням багатьох дослідників. Територіальні суперечності саме між цими державами є найбільшим гальмом створення дієвої системи регіональної безпеки в Центральній Азії.

5. Аналіз діяльності владних структур країн центральноазійського регіону у забезпеченні енергетичної безпеки показав, що основні зусилля

держав Центральної Азії спрямовані на збільшення обсягів видобування стратегічних сировинних ресурсів та їх транспортування на світові ринки через трубопровідну систему колишнього СРСР і новозбудовані магістралі.

Країни Центральної Азії, які в перші роки незалежності були геополітично орієнтовані на західні економічні моделі реформ та розвитку, не завжди успішно реалізовали перехід до ринкової економіки і ліберальні реформи. Багато років Захід був для країн Центральної Азії головним джерелом економічної і технічної допомоги. У свою чергу країни Центральної Азії виступили як важливі партнери для Сполучених Штатів, під час антитерористичної кампанії у Афганістані. Країни продовжують виявляти зацікавленість у американському проекті створення в Центральній Азії регіонального енергетичного ринку, пов'язаного з Афганістаном, Європою, Південною та Східною Азією (будівництво газопроводу з Туркменії в Афганістан, Пакистан та Індію). Іншою характерною рисою політики держав ЦА є намагання диверсифікувати економічні зв'язки, що при сповільненні економічного розвитку Росії, спричинило значне посилення ролі Китаю в регіоні. Це докорінно змінило регіональну енергетичну геополітику, основним двигуном дії якого на сьогодні є ініціатива «Один пояс і один шлях» - регіон є першою зупинкою на «Економічному поясі Шовкового шляху», який є ідеологічним пріоритетом Пекіна. Тим не менш, Китай продовжує декларувати першорядну роль Росії в Центральній Азії. Відкритим питанням для урядів країн Центральної Азії залишається те, якою мірою вони зможуть впливати на Пекін для максимізації вигод від економічної співпраці, а також більш активне залучення КНР до участі у вирішенні питань регіональної безпеки.

6. Серед специфічних регіональних загроз в Центральній Азії вагоме місце посідає проблема розподілу водних ресурсів. З розпадом СРСР Сирдар'я, Амудар'я, Зарафшан, Талас та інші внутрішні води ЦАР набули статусу міжнародних річок і перетворилися на об'єкт міждержавних відносин. Відповідно, питання правового регулювання експлуатації водосховищ,

збереження водноенергетичного балансу та охорони навколишнього середовища або забезпечення регіональної екологічної безпеки вийшли за рамки національного законодавства.

Наявність різних, часто діаметрально протилежних, національних інтересів держав Центральної Азії з управління транскордонними водними ресурсами регіону виступає одним із основних чинників, що ускладнюють регіональне співробітництво. Відмінність у позиціях сторін виникає, головним чином, між державами пониззя (Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном) і верхів'я (Киргизстаном і Таджикистаном). Предметом суперечки є питання ефективності чинних регіональних водних інститутів та перспективи створення нових, меж та дій міжнародно-правових угод, експлуатація водогосподарських об'єктів. Функціонування наявних міждержавних інституцій, зокрема Міждержавної координаційної водогосподарської комісії в Центральній Азії, є наразі недостатньо ефективним. Підтвердженням цьому стали локальні внутрішньодержавні і міжнаціональні конфлікти з приводу розподілу водних ресурсів, що завершувались зазвичай трагічно. У зв'язку з цим можна висловити припущення, що зростання попиту на водні ресурси на тлі їх виснаження постійно провокуватиме дестабілізацію політичних відносин в регіоні при відсутності механізму врегулювання міждержавних суперечок і системи спільного управління транскордонними водними ресурсами.

7. Аналіз основних напрямів діяльності урядів держав Центральної Азії у сфері протидії незаконному виробництву та транспортуванню наркотичних засобів, а також поширенню ісламського фундаменталізму показав, що важливим чинником, що впливає на безпеку в регіоні, є існування наркотрафіку з Афганістану через країни Центральної Азії до РФ та Європи. Успішна боротьба з наркозлочинністю можлива лише за умови багатостороннього міждержавного співробітництва. Тому центральноазіатські країни налагоджують співробітництво у цій сфері як між собою, так і з ЄС, РФ та США. Однак ефективність такої співпраці

ускладнена важкою соціально-економічною ситуацією в більшості республік та корумпованістю державного апарату.

Складна внутрішньополітична ситуація, що склалася в країнах ЦА, є сприятливою для поширення ідей політичного ісламу, як альтернативи діючим режимам. З огляду на це зростає загроза виникнення його крайніх проявів – мусульманського екстремізму та тероризму, тому важливого значення набуває контроль за діяльністю мусульманських організацій, що використовують радикальні методи боротьби для отримання політичної влади. Релігійно-політичний екстремізм, у тому числі і в його крайніх проявах – у вигляді терористичних актів, став невід’ємним чинником громадського і політичного життя ряду держав ЦА. Незважаючи на загострення питання активізації екстремістських рухів після виведення військ міжнародної коаліції з Афганістану та діяльності «ІДІЛ», в цілому можна констатувати, що уряди країн ЦА контролюють ситуацію щодо поширення релігійного фундаменталізму, а дана проблема є постійним питанням міжнародної співпраці в регіоні.

На нашу думку, боротьба з наркотрафіком, екстремізмом або тероризмом є лише боротьбою з наслідком явищ, які мають глибше коріння і причини внутрішньодержавного характеру. Для збільшення ефективності боротьби проти цього явища необхідні комплексні програми на всіх рівнях і, в першу чергу, покращення економічної ситуації в регіоні.

Отже, дослідження політики центральноазіатських держав у сфері безпеки показало, що тероризм, наркотрафік, неконтрольована міграція, екологічні проблеми, ймовірність порушення режиму нерозповсюдження засобів масового знищення, а, головним чином, порушення усталених принципів і засад світового порядку, на кшталт гібридної війни РФ проти України, за масштабом проявів і наслідками впливу здатні серйозно трансформувати міжнародні відносини та вплинути на подальший розвиток світу. Ключова роль у їх подоланні відведена універсальним міжнародним організаціям та регіональним об’єднанням, що наразі прагнуть надати

керованості глобальним процесам. Водночас велика відповідальність за стан міжнародної безпеки покладається на провідних акторів світової політики, що дедалі частіше звертають свої погляди до регіонів, які довго вважались периферійними. Одним із них є Центральна Азія – регіон, який переживає фундаментальний геополітичний зсув, результатом якого стануть нові ролі Китаю, Європи, Ірану, Росії, Південної Азії і США і нові відносини з ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Офіційні документи

1. Военная доктрина Кыргызской Республики (принята указом президента Алмазбека Атамбаева от 15 июля 2013 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.central-eurasia.com/documents/?uid=2058>
2. Военная доктрина независимого, постоянно нейтрального Туркменистана. 21 января 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01
3. Военная доктрина Республики Казахстан. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 11 октября 2011 года №161 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mod.gov.kz/modru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151
4. Военная доктрина Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.genevaacademy.ch/RULAC/pdf_state/Military-Doctrine-TJ.pdf
5. Военная доктрина Республики Узбекистан 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=134026
6. Выступление Президента РК Н.А.Назарбаева на 47 - й сессии ГА ООН. Нью-Йорк. - 1992. - 5 октября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz>
7. Выступление Президента РК Н.А.Назарбаева на Саммите тысячелетия ООН. 2000. - 6 сентября. Нью-Йорк. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz>
8. Выступление Президента РТ Э.Ш.Рахмонова на саммите тысячелетия. Нью-Йорк, - 2000. - 7 сентября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj>
9. Выступление Президента РУ И. Каримова на заседании Генеральной Ассамблеи ООН Нью-Йорк. – 1995. – 20 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.press-service.uz/ru/document/4825/>

10. Выступления Президента РТ Э.Ш.Рахмонова на 48; 49; 50; 52-ой сессиях ГА ООН. Нью-Йорк. – 1993-94-95-97 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.ti>

11. Государственная программа по реализации концепции прогнозированного развития законодательства Республики Таджикистан в аграрной отрасли и сфере защиты окружающей среды на 2012-2015 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mmk.tj/ru/Government-programs/programs/agrarian>

12. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.htm

13. Декларация о создании ШОС. Шанхай, 15 июня 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=5400

14. Декларация о стратегическом партнерстве и основах сотрудничества между США и Республикой Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usembassy.uz>

15. Декларація «Про незастосування сили або загрози сили у взаєминах між державами - учасниками СНД» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_163

16. Договір «Про співпрацю держав-учасниць СНД у боротьбі з тероризмом». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_519

17. Договор между Республикой Белоруссия, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Российской Федерацией об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях от 29 марта 1996 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3990

18. Договор между Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан об углублении экономического сотрудничества на 1998-2005

годы от 31 октября 1998 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=8589

19. Договор о вечной дружбе между Кыргызской Республикой, Республикой Казахстан и Республикою Узбекистан от 10 января 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mmk.tj/img/o-vechnoi-drujbe.doc>

20. Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой. Пекин, 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsx/dok_iedhai.htm

21. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан от 24 июня 1992 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan/mejdunapodnyie_otnos_heniya_respubliki_kazahstan/id-Z990000388/

22. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Российской Федерацией и Республикой Казахстан от 25 мая 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=8601

23. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией. Москва, 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007137

24. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pircenter.org/pages/321-nuclearweaponfree-zone-in-central-asia

25. Договор о коллективной безопасности (Ташкентский договор) от 15 мая 1992 г. / Под ред. К. Токаева // Сборник документов по международному праву. – Алматы: САК, 1998. – Т.1. – С. 109-110.

26. Договор о создании Единого экономического пространства между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Республикой

Узбекистан. Чолпон-Ата, 30 апреля 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tabiat.narod.ru/DB/wr/SNG/72.doc>

27. Договор о союзнических отношениях между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=82653

28. Единая Концепция Республики Таджикистан по борьбе с терроризмом и экстремизмом. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 28 марта 2006 г. №1717 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.adh-geneva.ch/RULAC/pdf_state/Conceptof-Combating-Terrorism-and-Extremism-TJ.pdf;

29. Закон Кыргызской Республики «О национальной безопасности» от 26 февраля 2003 г. №44 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.spininform.ru/ips.htm>

30. Закон Кыргызской Республики от 23 июля 2001 года № 76 «О межгосударственном использовании водных объектов, водных ресурсов и водохозяйственных сооружений Кыргызской Республики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30264741

31. Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 26 июня 1998 г. № 233-1 (внесены изм. в соотв.с Законом РК от 28 апреля 2000 г. № 45-ІІ) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14939>

32. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 г. №31-ІІІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.knb.kz/page.php?page_id=6&lang

33. Закон Республики Узбекистан «Об обороне» 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=107702

34. Закон Республики Узбекистан об основных принципах внешнеполитической деятельности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=39322

35. Закон США «О национальной безопасности» 1947 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.intelligencecareers.gov/0-natsecact_1947.shtml

36. Заявление глав государств Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан об учреждении Евразийского экономического сообщества, принято Решением Межгоссовета Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан от 10 октября 2000 г. № 79. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.evrazes.com/docs/view/2>

37. Заявление руководителей водохозяйственных органов Средней Азии и Казахстана, г. Ташкент, 12 октября 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icwc-aral.uz/statute2_ru.htm

38. Заявление руководителей водохозяйственных органов Средней Азии и Казахстана, г. Ташкент, 12 октября 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icwc-aral.uz/statute2_ru.htm

39. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_789

40. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2014-2020 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

41. Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61367?cl=ru-ru>

42. Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 18 февраля 2009 г. № 115 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.spinform.ru/ips.htm>

43. Концепция национальной безопасности Республики Казахстан 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://2010-2013.iwep.kz/index.php?newsid=328>
44. Концепция национальной безопасности Республики Узбекистан 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=118285&type=doc
45. Концепция экологической безопасности Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4683>
46. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1045395
47. Нукусская декларация государств Центральной Азии и международных организаций по проблемам устойчивого развития бассейна Аральского моря (5 сентября 1995, г. Нукус). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mkur.uznature.uz/rus/nukusdeklaraciya.html>
48. Отчеты Всемирного Банка по Рогунскому проекту [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldbank.org/en/country/tajikistan/brief/final-reports-related-to-the-proposed-rogun-hpp>
49. Положение о Межгосударственной координационной водохозяйственной комиссии Центральной Азии (МКВК). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icwc-ara1.uz/statute4_ru.htm (дата обращения: 17.05.2014)
50. Послания Президента Н.А.Назарбаева народу Казахстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.akorda.kz
51. Програма действий по охране окружающей среды Республики Узбекистан на 2013 - 2017 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=2174871
52. Программа «Нурлы кош» утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 2 декабря 2008 года № 1126

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.zakon.kz/141171-postanovlenie-pravitelstva-respubliki.html

53. Пятая Сессия Конференции Сторон Рамочной конвенции по защите морской среды Каспийского моря. Заключительный акт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tehranconvention.org/IMG/pdf/Final_Act_COP5_rus.pdf

54. Рамочное соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики о развитии всестороннего сотрудничества в области нефти и газа (г. Пекин, 17 мая 2004 года). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1048198 (дата обращения: 10.05.2014)

55. Рамочный документ «Партнерство ради мира». Брюссель, 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nato.w-europe.org/show.php?art=168&rubr=2>

56. Региональный план осуществления в целях устойчивого развития в Азиатско-Тихоокеанском регионе на 2011–2015 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unesc.org/fileadmin/DAM/env/efe/Astana/.../Item2_ESCAP_r.pdf

57. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

58. Соглашение 19 ноября 2010 г. о правовом статусе трудящихся-мигрантов и членов их семей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tsouz.ru/db/tm/Pages/sogl1.aspx>

59. Соглашение между Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан о военно-техническом сотрудничестве от 8 июля 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8385

60. Соглашение между Правительством Республики Узбекистан и Правительством Республики Таджикистан «О сотрудничестве в борьбе с терроризмом, политическим, религиозным и иным экстремизмом, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ». Худжанд, 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=219428

61. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о взаимных поездках граждан Российской Федерации и граждан Республики Узбекистан (Минск, 30 ноября 2000 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/1156804/#ixzz4A1ar0f3s>

62. Соглашение между Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Узбекистан, Республикой Таджикистан и Туркменистаном «О сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников». Алма-Ата, 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icwc-ara1.uz/statute1_ru.htm

63. Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан о порядке пребывания граждан Республики Таджикистан на территории Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31325174

64. Соглашение о борьбе с незаконным оборотом наркотиков 1996 р. между Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан и Республикой Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lex.uz/ru/pact_collection/1152/

65. Соглашение о совместных действиях по решению проблемы Аральского моря и Приаралья, экологическому оздоровлению и обеспечению социально-экономического развития Аральского региона, г. Кызыл-Орда, 26 марта 1993 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icwc-ara1.uz/statute13_ru.htm

66. Соглашение от 21 декабря 2001 г. о контроле за наркотическими веществами и о содействии в области правоприменения между Правительством Соединённых Штатов Америки и Правительством Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: online.adviser.kg/Document/?doc_id=31651212

67. Специальная программа ООН для экономик Центральной Азии (СПЕКА) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/SPECA/documents/gc/protocol4r.pdf>

68. Стратегия МОМ в Центральной Азии 2011-2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iom.kz/pubs/IOM%20Strategy_ru%20web.pdf

69. Устав Лиги Наций. Международное право в избранных документах. Т. 2 / Сост.: Моджорян Л.А., Собакин В.К.; Отв. ред.: Дурденевский В.Н. – М.: Изд-во ИМО, 1957. – 319 с.

70. Устав Организации Договора о коллективной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=124

71. Устав Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/page.php?id=180>

72. Хартия Шанхайской Организации Сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: rus.sectsco.org/about_sco/

II. ЛІТЕРАТУРА

1. Монографії, статті

73. Абишева М. Религиозно-политический экстремизм в странах Центральной Азии: анализ причин распространения / М. Абишева, Т. Шаймергенов // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №6(48) – С.50-64.

74. Акмалов Ш. Афганистан в современной системе международной безопасности / Ш. Акмалов // Центральная Азия и Кавказ. – №6(66). – 2009. – С.21-28.

75. Алдубашева Ж.М. Внешнеполитическая стратегия США в Центральной Азии и Афганистане в контексте борьбы с международным терроризмом [Электронный ресурс] / Ж.М. Алдубашева. – Режим доступа: <http://articlekz.com/article/8357i>

76. Алияров Б.К. Казахстан: Энергетическая безопасность, энергетическая независимость и устойчивость развития энергетики. Состояние и перспективы [Электронный ресурс] / Алияров Б.К. – Режим доступа: http://www.clrma-teaction.kz/uploads/Профильэнергетики_Казахстан.pdf

77. Аннет Бор. Странам Центральной Азии необходимо обратить внимание на внутренние проблемы» [Электронный ресурс] / Аннет Бор. – Режим доступа: <http://www.ca-portal.ru/article:12305>

78. Аральское море: вчера, сегодня, завтра [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec-ifas.org/publication.php>

79. Арунова М. Шанхайская организация сотрудничества (2001-2011 гг.): задачи, итоги, перспективы / М. Арунова // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.4. – С.23-33.

80. Ата-Мирзаев О. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект / О.Ата-Мирзаев, В.Л.Гентшке, Р.Муртазаева. – Ташкент, 1998. - 159 с.

81. Афганистан, ШОС, безопасность и геополитика Центральной Евразии: материалы международной конференции / Под ред. А.А. Князева. – Бишкек, 2008. – 392 с.

82. Бабак В. Экономика Казахстана в тисках мирового финансового кризиса / В.Бабак // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. - №6(66). – С.91-106.

83. Бакас уулу Б. Водно-энергетические проблемы Центральной Азии: политика государств региона и перспективы развития ситуации / Б. Бакас уулу, К. Смагулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.1 – С.93-100.

84. Барышев А. В Туркменистане принята новая Военная доктрина оборонительного характера [Электронный ресурс] / А. Барышев. – Режим

доступа: http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1781:2016-01-26-23-29-06&catid=28:bezopasnost&Itemid=359

85. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

86. Белокреницкий В.Я. Центрально-азиатское единство - миф или реальность / В. Я. Белокреницкий // Восток. – 1996. – №5. – С.37-47.

87. Беялов А.А. К вопросу о миграционной политике Республики Казахстан [Электронный ресурс] / А.А. Беялов // Вестник КазНПУ. – 2011. – Режим доступа: <http://articlekz.com/article/11318>

88. Бобокулов И. Международно-правовое оформление границ как условие региональной безопасности в Центральной Азии / И. Бобокулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.2. – С.29-39.

89. Бобокулов И. Современные тенденции развития региональных механизмов безопасности в Центральной Азии / И. Бобокулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №6(66). – С.7-21.

90. Бобокулов И. Стратегические функции и перспективы иностранного военного присутствия в Центральной Азии / И. Бобокулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.2. – С.112-123.

91. Богатуров А.Д. Центральная Азия: «отложенный нейтралитет» и международные отношения в 2000-х годах. Очерки текущей политики. Выпуск 4 / А.Д. Богатуров, А. С. Дундич, Е.Ф. Троицкий. – М.: НОФМО, 2010. – 104 с.

92. Бологов П. Зачем Узбекистан пытается вернуть домой гастарбайтеров [Электронный ресурс] / П. Бологов. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/2016/04/24/ru-63424/ixja>

93. Бондарец Л.М. Военно-политический аспект интеграции в Центральной Евразии / Л.М. Бондарец // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек: Общественный фонд Александра Князева (Кыргызстан) и Институт Центральной Азии и Кавказа (Россия), 2007. – С. 145-162.

94. Боришполец К. Водные ресурсы Центральной Азии в контексте регионального сотрудничества / К.Боришполец, А. Бабаджанов // Аналитические записки Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России. – Выпуск 9(29). – Декабрь 2007. – 26 с.
95. Боришполец К. Единое экономическое пространство России, Беларуси и Казахстана: реальность и перспективы / К. Боришполец, С. Чернявский // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1 – С.142-152.
96. Боришполец К. Миграционные риски стран Центральной Азии / К.Боришполец, А. Бабаджанов // Аналитические записки Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России. – Выпуск 2(22). – Февраль 2007. – 32 с.
97. Братерский М. Центральная Азия: регион экономической конкуренции России, КНР, США и ЕС / М. Братерский, А. Суздальцев // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). - С.94-105.
98. Бушков В.И. Таджикистан и Киргизия: реэмиграция - реальность или фантазия? / В.И. Бушков, Г.Ю. Ситнянский // Вынужденные мигранты: интеграция и возвращение. – М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1997. – С. 253-268.
99. В Москве не был подписан заявленный ранее контракт с российским «Газпромом» на строительство газопровода «Восток-Запад» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0225>
100. Валентини К.Л. Водные проблемы Центральной Азии / К.Л. Валентини, Э.Э. Оролбаев, А.К. Абылгазиева. – Бишкек, 2004. – 142 с.
101. Василенко В.И. Шанхайская организация сотрудничества в региональной системе безопасности [Электронный ресурс] / В.И. Василенко, В.В. Василенко. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=FhtmAwAAQBAJ&pg=PT189&lpg>

102. Вода - жизненно важный ресурс для будущего Узбекистана [Электронный ресурс] // ПРООН. – 2007. – Режим доступа: www.caresd.net/img/docs/4176.pdf

103. Водный аспект взаимоотношений Кыргызстана и Казахстана: наброски к водно-энергетической дипломатии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://analitika.org/11.2012>

104. Волошенко І.О. Вплив Російської Федерації на забезпечення обороноздатності пострадянських держав Центральної Азії / І.О. Волошенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2013. – Вип.117. – Ч.ІІ. – С. 37-47.

105. Волошенко І.О. Геополітичні інтереси світових центрів сили в Центральній Азії / І.О. Волошенко // Матеріали наукової конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах» / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2015. – С.287-289.

106. Волошенко І.О. Дослідження безпекової політики пострадянських держав Центральної Азії в українській та зарубіжній політології міжнародних відносин [Електронне видання] / І.О. Волошенко // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2016. - № 12. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2960.

107. Волошенко І.О. Економічний вплив КНР на пострадянські держави Центральної Азії / І.О. Волошенко // Матеріали круглого столу «Центри сили» в світовій економіці/ Київ. нац.ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2013. – С.33-35.

108. Волошенко І.О. Інтереси та політика КНР щодо пострадянських країн Центральної Азії / І.О. Волошенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2010. – Вип. 90, (ч.1). – С.91-93.

109. Волошенко І.О. Концептуально-теоретичні засади дослідження проблем національної і міжнародної безпеки / І.О. Волошенко // Актуальні

проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2014. – Вип.118. – Ч.I. – С. 51-59.

110. Волошенко І.О. Неврегульованість кордонів між країнами Центральної Азії як джерело регіональної конфліктогенності / І.О. Волошенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2010. – Вип.94. – Ч.II. – С. 82-89.

111. Волошенко І.О. Політика пострадянських держав Центральної Азії щодо забезпечення безпеки в регіоні: інституційний аспект / І.О. Волошенко // Матеріали наукової конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах» / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2016. – С.165-168.

112. Волошенко І.О. Проблема наркотрафіку в пострадянських країнах Центральної Азії / І.О. Волошенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип.101. – Ч.I. – С. 23-31.

113. Воскресенский А. Политика Китая в Центральной Азии / А. Воскресенский // Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: возможности и вызовы для России: Монография. – М.: МГИМО, 2003. – С.301–335.

114. Габдуллин Э. Трансформация американской политики в Афганистане: риски безопасности для Центральной Азии / Э. Габдуллин, А. Абирова // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. - Вып.3 – С.21-33.

115. Габдуллин Э. Центральная Азия: геополитика, безопасность, сценарии развития / Э. Габдуллин // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.1. – С.26-41.

116. Гаджиев К.С. Введение в геополитику / К.С.Гаджиев. – М.: Логос, 1998. – 416 с.

117. Галиев А. Природа социально-экономических противоречий по линии «север-юг» в хозяйственном комплексе Кыргызстана / А. Галиев // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.2. – С.188-203.
118. Галлиев А. Факторы кризисов в Кыргызстане: борьба регионов, кланов и политиков / А. Галлиев // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. –Т.13. – Вып.3. – С.171-177.
119. Годы, которые изменили Центральную Азию / Под ред. И. Звягельской. – М.: Центр стратегических и политических исследований, 2009. – 332 с.
120. Голунов С. Фактор границ как проблема безопасности постсоветских стран Средней Азии. Россия – Средняя Азия / С. Голунов. – Барнаул, 2002. – 76 с.
121. Гуан Тянь Р. От Центральной Азии к большой Центральной Азии: цели и корректировки стратегии США в ЦА / Р. Гуан Тянь // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.68-85.
122. Гусаков В.В. Зовнішньополітичні альтернативи незалежного Казахстану: витоки інтеграційних устремлінь / В. В. Гусаков // Людина і політика. – 2001. – № 2. – С. 35-42.
123. Гусаков В.В. Проблема прокладання трансконтинентальних транспортних коридорів через країни середньоазіатського регіону / В. В. Гусаков // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. - Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнародних відносин, 1998. – Вип. 7 (ч. 2). – С. 58-63.
124. Дадабаева З.А. Процессы регионализации в Центральной Азии: проблемы и противоречия. Научный доклад / З.А. Дадабаева, Е.М. Кузьмина. – М.: Институт экономики РАН, 2014. – 55 с.
125. Депутаты утвердили Концепцию внешнеполитической деятельности страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://parliament.gov.uz/ru/events/chamber/7279/?sphrase_id=406305

126. Джекшенкулов А.Д. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе / Джекшенкулов А.Д. – М.: Научная книга, 2000. – 195 с.

127. Джусупов Б. Проблемы делимитации и демаркации государственных границ в Центральной Азии как фактор дезинтеграции [Электронный ресурс] / Б. Джусупов // Время Востока. – 4 июня 2007 г. – Режим доступа: <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/33.html>

128. Дмитриев С. Аркадий Дубнов: Главная опасность для Центральной Азии — это идеологическая экспансия «ИГ» [Электронный ресурс] / С. Дмитриев. – Режим доступа: <http://ru.rfi.fr/tsentralnaya-aziya/20150616-arkadii-dubnov-glavnaya-opasnost-dlya-tsentralnoi-azii-eto-ideologichesk>

129. Доклад о человеческом развитии в Центральной Азии // Региональное бюро ПРООН по странам Европы и Содружества независимых государств, 2005. – 300 с.

130. Доноры должны активнее участвовать в спасении Арала – Генсек ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uztag.info/news/detail.php?ID=314215&sphrase_id=18781

131. Дорофеев Д.В. Центральная Азия в интересах Ирана, Китая, России и Турции: взгляд из США / Д.Дорофеев // Культура народов Причерноморья. – 2007. - № 120. – С. 26 - 29.

132. Дорофеев Д. Геостратегія США в Центральній Азії у світлі міжнародних підходів політичних партій Росії / Д.Дорофеев // Дослідження світової політики: зб. наук. пр. [Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України]. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 26-33.

133. Дорофеев Д.В. Адміністрація Дж. Буша і новий регіон: Центральна Азія в геостратегії США / Д.В. Дорофеев // Дослідження світової політики: зб. наук. пр. [Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України]. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 139-146.

134. Дорошко М.С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору. Навч. посіб. / М.С.Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 228 с.
135. Дорошко М.С. Держави пострадянського простору у світовій політиці / М.С. Дорошко, Н.В. Шпакова. – К.: Знання, 2010. – 66 с.
136. Дорошко Н. Республика Узбекистан на геополитической карте мира / Николай Дорошко // Wschodnioznawstwo 2013. – Wrocław, 2013. – S. 235-244.
137. Дорошко Н.С. Геополитические реалии и внешнеполитические приоритеты Республики Казахстан: взгляд из Украины / Н.С. Дорошко // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия «Международные отношения». – 2011. – №1-2. – С. 9-18.
138. Дубнов А. Главная опасность для Центральной Азии - это идеологическая экспансия «ИГ» [Электронный ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа:<https://planetanyne.ru/arkadiy-dubnov-glavnaya-opasnost-dlya/>
139. Дубнов А. Изменится ли политика нового президента Узбекистана? [Электронный ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа: <http://ca-news.org/news:1349006>
140. Дубнов А. Как Центральная Азия реагирует на конфликт России и Турции [Электронный ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа:<http://news.tj/ru/news/tajikistan/politics/20151208/adubnov-kak-tsentralnaya-aziya-reagiruet-na-konflikt-rossii-i-turtsii>
141. Дубнов А. Период распада: как «национальные окраины» решили судьбу СССР [Электронный ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/opinions/politics/27/12/2016/586226789a7947f6d186fc16>
142. Дубнов А. Эхо "перезагрузки" в Центральной Азии [Электронный ресурс] / А. Дубнов. – Режим доступа:<http://ia-centr.ru/expert/4488/>
143. Дубовцев Г. Перспективы развития военно-политической обстановки в мире и в Центрально-Азиатском регионе / Г. Дубовцев, Е. Галымжанулы // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. - Вып.1. – С.41-51.

144. Дубровин С. Региональная стратегия Ашхабада [Электронный ресурс] / С.Дубровин // Туркменистан. – 2005. – № 2. – Режим доступа:<http://www.turkmenistan.ru>
145. Ермаганбетова Д. В Казахстане утверждена Стратегия национальной безопасности на ближайшие годы [Электронный ресурс] / Д. Ермаганбетова. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/82950-v-kazakhstaneutverzhdenastrategija.html>
146. Жангожа Р.Н. Казахстан постсоветский / Р.Н. Жангожа. – К.: Національна Академія наук України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, «Союз», 2002. – 482 с.
147. Жангожа Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений / Національна Академія наук України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин / Р.Н. Жангожа. – К.: «Злагода», 2005. – 580 с.
148. Жангожа Р.Н. Проблемы радикального ислама в Центральной Азии: взгляд из Украины / Жангожа Р.Н. // Контекст. – 2001. – № 11. – С. 14–21.
149. Жуков С.В. Центральная Азия и Китай: экономическое взаимодействие в условиях глобализации / С.В.Жуков, О.Б. Резникова. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – 180 с.
150. Задохин А.Г. Россия в Евразии и мировой политике / А.Г.Задохин. – М.: ИМЭМО РАН, 1998. – 134 с.
151. Задохин А.Г. Региональные конфликты: Центральная Азия. Кавказ. Балканы / А.Г. Задохин. – М.: Эксмо, 2005. – 225 с.
152. Зайферт А.К. Примирение Европы и ислама в Евразии / А.К. Зайферт, И.Д. Звягельская // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2004. – №5. – С.74-91.
153. Звягельская И.Д. Становление государств Центральной Азии: политические процессы / И.Д.Звягельская. – М.: Аспект-Пресс, 2009. – 208 с.
154. Зиямов Ш. О межэтническом конфликте 1989 года в Узбекистане / Ш.Зиямов // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №6(12). – С.153-159.

155. Зохидов А. Трансафганский транспортный коридор: интересы государств и перспективы его развития / А. Зохидов // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.2. – С.84-94.
156. Ибатуллин С. Укрепление международного сотрудничества на трансграничных водах Центральной Азии [Электронный ресурс] / С. Ибатуллин. – Режим доступа: http://www.cawater-info.net/6wwf/conference_tashkent2011/files/ibatullin_paper_r.pdf
157. Изимов Р. Проблемы взаимодействия ШОС и стран Запада / Р. Изимов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. - Вып.2. – С.160-167.
158. Иманалиев М. Международные организации и проблемы безопасности в Центральной Азии [Электронный ресурс] / М. Иманалиев. – Режим доступа: <http://ru.valdaiclub.com/a/highlights/mezhdunarodnyie-organizatsii/>
159. Иманалиев М.С. Очерки о внешней политике Кыргызстана / М.С. Иманалиев. – Бишкек: Сабыр, 2002. – 98 с.
160. Имомов А. Территориальные и земельно-водные конфликты в Центральной Азии: взгляд из Таджикистана / А. Имомов // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – Т.16. – Вып.2. – С. 124-139.
161. Иномжонов Х. Региональное институциональное сотрудничество в Центральной Азии / Х. Иномжонов // История и самосознание: региональная интеграция и история. – Ташкент, 2008. – С. 255-267.
162. Ионова Е. Об угрозе терроризма в Центральной Азии / Е. Ионова // Россия и новые государства Евразии. – Москва, 2015. – № 4. – С. 60-71
163. Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри / Ред. А.Малашенко, М.Б. Олкотт. – М.: Арт–Бизнес–Центр, 2001. – 320 с.
164. Казанцев А. Центральная Азия: рост угрозы религиозного экстремизма и поиски путей борьбы с ним [Электронный ресурс] / А. Казанцев. – Режим доступа: <http://mgimo.ru/about/news/experts/tsentralnaya-aziya-rost-ugrozy-religioznogo-ekstremizma-i-poiski-putey-borby-s-nim/>
165. Казанцев А. Центральная Азия: светская государственность перед вызовом радикального ислама [Электронный ресурс] / А.Казанцев. – Режим

доступа: <http://www.globalaffairs.ru/valday/Tcentralnaya-aziya-svetskaya-gosudarstvennost-pered-vyzovom-radikalnogo-islama-17959>

166. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А.А.Казанцев. – М.: Некоммерческий Фонд «Наследие Евразии», 2008. – 248 с.

167. Казанцев А.А. Политика стран Запада в Центральной Азии: ключевые характеристики, дилеммы и противоречия / А.А.Казанцев. – М.: МГИМО-Университет, 2009. – 186 с.

168. Казахстан-Узбекистан: 20 лет установления дипломатических отношений: материалы международной научной конференции (г. Алматы, 12 декабря 2012 г.) / Ред. Б.К. Султанов. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2013. – 88 с.

169. Казахстан и глобальные вызовы современности: материалы научно-практической конференции (г. Алматы, 19 мая 2010 г.) / Отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 120 с.

170. Казахстан и ОБСЕ: монография / Под общ. ред. Б. К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 288 с.

171. Казахстан и США приняли план совместных действий по энергетическому сотрудничеству [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4453409-kazakhstan-i-ssha-prinjali-plan.html>

172. Казахстан сегодня: монография / Под общ. ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 416 с.

173. Как Казахстан стал самой спокойной страной Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/kak-kazakhstan-stal-samoy-spokoynoy-stranoy-tsentralnoy-azii/>

174. Каримов Д. Узбекистан в условиях глобального финансово-экономического кризиса / Д. Каримов // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №6(66). – С.106-115.

175. Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века. Угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса / И.А.Каримов. – Ташкент: Узбекистон, 1997. – 315 с.

176. Каримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономических реформ / И.А. Каримов. – Ташкент: Узбекистон, 1995. – 249 с.

177. Каримова М. Перспективы экономического сотрудничества Таджикистана со странами ШОС / М. Каримова // Центральная Азия и Кавказ 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.159-169.

178. Карин Е. Анализ состояния и прогнозная оценка политической стабильности в странах Центральной Азии [Электронный ресурс] / Е. Карин // Материалы международной конференции «10 лет независимости стран Центральной Азии: итоги и тенденции политического развития». – Режим доступа: <http://www.caagr.kz>.

179. Каспийская экологическая программа (КЭП) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.old.carecnet.org/mp/scap/dovratr/kep/>

180. Касымова В. Энергетическая политика и проекты Кыргызской Республики / В. Касымова, Б. Баетов // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.3. – С.35-59.

181. Кирк Э. Позеленение безопасности: экологические аспекты национальной, международной и глобальной безопасности после холодной войны / Э. Кирк // Оборонная политика. Политика обеспечения мира и безопасности: Материалы к курсу. – К.: МИГИРБ, 1992. – С. 108-119.

182. Киссинджер Генри. Дипломатия / Генри Киссинджер. — Москва, Научно-издательский центр «Лодомир», 1997. – 579 с.

183. Клименко Е. Центральная Азия как региональный комплекс безопасности / Е. Клименко // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.4. – С.7-23.

184. Князев А. Среднеазиатское радикальное подполье просыпается. В регионе меняется характер угроз, исходящих от Афганистана и Ближнего Востока / Князев А. // Независимая газета. – Москва. – 20.06.2016.

185. Князев А.А. Проекты интеграции и безопасности Центральной Азии в контексте афганской военно-политической ситуации и современных геополитических реалий / А.А. Князев // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. Материалы международной конференции. Худжанд, 26-28 июня 2007 года. – Бишкек, 2007. – С. 237-245.

186. Кожихов А. Очаги межэтнического напряжения в Центральной Азии [Электронный ресурс] / А. Кожихов // Аналитический центр «Разумные решения». – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050528000602251>

187. Костюхин А.А. Центральная Азия: отход от России или интеграция в рамках Евразийского Союза? [Электронный ресурс] / А.А. Костюхин. – Режим доступа: <http://mir-politika.ru/3121-centralnaya-aziya-uhod-ot-rossii-ili-integraciya-v-ramkah-evraziyskogo-soyuza.html>

188. Коэн А. Энергетическая безопасность ЦентрАзии и интересы США. Часть 1-я [Электронный ресурс] / А. Коэн. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1164272100>

189. Кто стоит за взрывами в Атырау [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/a-15508445>

190. Кузьмина Е. Возможности укрепления экономического сотрудничества и интеграции Центральной Азии в свете азиатского опыта / Е. Кузьмина // Экономический форум СПЕКА «Укрепление регионального экономического сотрудничества и интеграции в Центральной Азии путем обмена азиатским опытом». – М., 2012. – 42 с.

191. Кузьмина Е.М. Внешние экономические интересы как фактор экономического развития Центральной Азии / Е.Кузьмина. – М.: Институт экономики, 2013. – 58 с.

192. Курятов В. Астана-Бишкек: новый этап отношений. / В. Курятов // Казахстанская правда. – 2012. – 23 августа.

193. Кучук З. Энергетическая политика Китая в Центральной Азии и роль Казахстана / З. Кучук // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С. 36-53.
194. Лаумулин М. Изменения в стратегии Европейского Союза в отношении Центральной Азии / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.4. – С.33-52.
195. Лаумулин М. Некоторые проблемы современной внешней политики Казахстана / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.1. – С.129-139.
196. Лаумулин М. Религиозная ситуация и угроза религиозного экстремизма в Центральной Азии / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.60-79.
197. Лаумулин М. Стратегические интересы России в государствах Центральной Азии на современном этапе / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.105-123.
198. Лаумулин М. Центральная Азия в современной политологии / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. - Вып. 3. – С.126-146.
199. Лаумулин М. Центральная Азия и Рак Ираниса: взаимодействие и взаимовлияние / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.2. – С.125-149.
200. Лаумулин М. Центральная Азия: основные подходы в современной политической науке (2011-2012) / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.2. – С.123-140.
201. Лаумулин М. Центральная Азия: основные подходы в современной политической науке / М. Лаумулин, А. Малик // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.1. – С.90-110.
202. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том III: Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв.) / М.Т.Лаумулин. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 280 с.

203. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том IV: Геополитика XXI века / М.Т.Лаумулин. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 352 с.
204. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии / М.Т. Лаумулин. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 440 с.
205. Левик Б. Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Б.Левик. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім». – 2014. – 188 с.
206. Летов В.Ю. Историческая роль пограничных войск России в обеспечении безопасности южных рубежей СНГ / В.Ю. Летов // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек: Общественный фонд Александра Князева (Кыргызстан) и Институт Центральной Азии и Кавказа (Россия), 2007. – С. 79-95
207. Макаренко Т. Центральная Азия: столкновение власти, политики и экономики [Электронный ресурс] / Т. Макаренко. – Режим доступа: http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/RU/
208. Максакова Л. Узбекистан в системе международных миграций / Л. Максакова // Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. – М.: Центр миграционных исследований, ИТ «АдамантЪ», 2009. – С. 323-349.
209. Максакова Л.П. Экспорт рабочей силы из Узбекистана / Л.П. Максакова // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. – М., 2003. – С. 149-158.
210. Малащенко А. Интересы и шансы России в Центральной Азии / А.Малащенко // Pro et Contra. – 2013 январь – апрель 21-34. – С.21-34
211. Малащенко А. Как будут меняться режимы в Центральной Азии [Электронный ресурс] / А. Малащенко, А. Дубнов, С. Закин. – Режим доступа:<http://carnegie.ru/2016/08/30/ru-pub-64439>

212. Малашенко А. Центральная Азия: на что рассчитывает Россия? / А. Малашенко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 118 с.
213. Малышева Д.Б. Центральноазиатский узел мировой политики / Д.Б.Малышева. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – 100 с.
214. Мамедова Н. Перекраивание границ: если очередь дойдет до Центральной Азии [Электронный ресурс] / Н. Мамедова. – Режим доступа: <http://www.ritm Eurasia.org/news--2016-01-14--perekraivanie-granic-esli-ochered-dojdet-do-centralnoj-azii-21358>
215. Маркетос Т.Н. Стратегия Китая в отношении Центральной и Южной Азии: энергетические интересы и безопасность / Т.Н. Маркетос // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.47-60.
216. Материалы Бишкекской международной конференции «Укрепление безопасности и стабильности в Центральной Азии: наращивание всесторонних усилий по противодействию терроризму» 13/14 / Ред. Д. Хан, Р. Херман, А. Мамытова. – Бишкек: UN Office for Drug Control and Crime Prevention Organization for Security and Co-operation in Europe. – 2002. – 219 с.
217. Махмудов Р. «Большая игра» в сердце Центральной Евразии: новый виток конкуренции / Р. Махмудов // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.53-68.
218. Махмудов Р. Оценка нефтегазовых запасов Центральной Азии и перспективных рынков их сбыта (ЕС и Китай) / Р. Махмудов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.3. – С.183-197.
219. Мегоран Н. Центральная Азия: безопасность и опасности / Н. Мегоран, Дж. Хезершоу // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.3. – С.7-21.
220. Медведев А. История проблемы использования трансграничных водных ресурсов Центральной Азии и роль нерегиональных партнеров в их разрешении [Электронный ресурс] / А. Медведев. – Режим доступа: <http://ia-centr.ru/expert/8982/>

221. Международная миграция и развитие [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.modelun.ru/reports/GA-Report.pdf>
222. Международные подходы к управлению миграционными процессами // Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции. – М.: MOM, 2004. – 45 с.
223. Меры по улучшению экологической политики. Прогресс в регионе Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии [Электронный ресурс] // МБРР, Всемирный Банк, 2007. – Режим доступа: <https://www.oecd.org/env/outreach/39395466.pdf>
224. Механизм санкционного режима США в отношении Ирана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ca-news.info/2005/05/12/24>
225. Миграционные мосты в Евразии: сборник докладов и материалов участников международного симпозиума / Под ред. С.В. Рязанцева. – М.: Экон-информ, 2013. – 566 с.
226. Миграционные процессы на юге Кыргызстане: тенденции и последствия. Отчет-анализ. – Ош: Общественный фонд «Мирное развитие в Ферганской Долине», 2005. – 65 с.
227. Мироненков А.П. Дорожная карта создания механизма взаимодействия государств-членов ЕврАзЭС в водно-энергетическом регулировании в Центральной Азии [Электронный ресурс] / А.П. Мироненков, Т.Т. Сарсембеков. – Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=2007040101430997&mode=print>
228. Митрохин Н. Трудовая миграция из государств Центральной Азии [Электронный ресурс] / Н. Митрохин. – Режим доступа: www.strana-oz.ru
229. Многовекторной политике Казахстана пришёл конец? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.szona.org/mnogovektornoj-politike-kazahstana-prishyol-konets/#t20c>
230. Многомерные границы Центральной Азии / Под ред. М. Олкотт и А. Малашенко. – М.: Гендальф, 2000. – 97 с.

231. Молдалиев О.А. Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии / О.А.Молдалиев. – Бишкек, 2001. – 140 с.

232. Молдобаев А. Международная договорно-правовая база государств Центральной Азии в области управления трансграничными водными ресурсами [Электронный ресурс] / А. Молдобаев. – Режим доступа: <http://analitika.org/ca/water-and-energetics/2617-mezhdunarodnaya-dogovorno-baza-gosudarstv-centralnoy-azii-v-oblasti-upravleniya-transgranichnymi-vodnymi-resursami.html>

233. Морозов Ю. Афганистан как поле для регионального сотрудничества России и США / Ю. Морозов // Центральная Азия и Кавказ. - 2009. – №3(63). – С.147-158.

234. Муллоджанов П. Россия в Средней Азии - из «гаранта стабильности» в «фактор угрозы» [Электронный ресурс] / П.Муллоджанов. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1346419260>

235. Мурзахалилов К. Движение «Таблиги джамаат» в Кыргызстане: Особенности деятельности и возможные последствия для развития религиозной ситуации в республике / К. Мурзахалилов, М. Арынов // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.3. – С.185-194.

236. Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие / Н.А. Назарбаев. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 с.

237. Нартов Н.А. Геополитика / Н.А. Нартов. – М.: Юнити-Дана, 2003. – 439 с.

238. Никитина Ю. Вклад Организации Договора о коллективной безопасности в региональное сотрудничество в сфере безопасности / Ю. Никитина // Аналитические записки Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России. Выпуск 3(43). – Май 2009. – 38 с.

239. Новые рубежи сотрудничества во имя мира и развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=3086>

240. О Международном фонде спасения Арала [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec-ivas.org/about.php>
241. ОБСЕ и процессы демократизации в контексте региональной безопасности: материалы международной научно-практической конференции г. Алматы, 28 мая 2009 г. / Казахский национальный университет им. аль-Фараби Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 120 с.
242. Олифант К. Центральная Азия на перепутье меняющиеся роли России и Китая в регионе и последствия для мира и стабильности / К.Олифант, С.Миллс, А. Кэмпбелл // Saferworld. Отчет. – Июнь 2015. – 58 с.
243. Олкотт М.Б. Второй шанс Центральной Азии / М.Б. Олкотт. – М.: Московский Центр Карнеги; Вашингтон: Фонд Карнеги за международный мир, 2005. – 487 с.
244. Олкотт М.Б. Казахстан: непройденный путь / М.Б. Олкотт. – М.: Московский Центр Карнеги, 2003. – 354 с.
245. Олкотт М.Б. Наркотрафик на Великом Шелковом Пути: безопасность в Центральной Азии / М.Б. Олкотт, Н. Удалова-Зварт. – М.: Московский центр Карнеги, 2000. – 33 с.
246. Омаров М. Государства Центральной Азии во внешней политике России, США и Европейского Союза / М.Омаров, Н. Омаров // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.85-94.
247. Омаров М.Н. Многовекторность не проституция, а средство выживания Кыргызстана в современном безжалостном мире / М.Н. Омаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iras.ir/Russian/Default_view.asp
248. Омаров Н.М. Государства Центральной Азии в эпоху глобализации: поиски стратегии развития / Н.М. Омаров. – Бишкек: Фонд им. Ф.Эберта, 2008. – 253 с.
249. Орлик В.В. Проблеми російсько-американських відносин після "перезавантаження" / Орлик В.В. // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 154-160.

250. Осмоналиев К.М. Трафик афганских опиатов через территорию Кыргызстана / К.М. Осмоналиев. – Бишкек: Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики, 2014. – 92 с.

251. Панфилова В. Пекин взял Центральную Азию в газовое кольцо / В. Панфилова // Независимая газета. – 2013. – № 3.

252. Парамонов В. Внешняя политика России в Центральной Азии: взгляд из Узбекистана / В. Парамонов, А. Строков, О. Столповский // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.123-137.

253. Парамонов В. Водно-энергетическая проблема Центральной Азии и политика России [Электронный ресурс] / В. Парамонов. – Режим доступа: <http://international.sfu-kras.ru/node/40>

254. Парамонов В. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В.Парамонов, А.Строков, О.Столповский. – Бишкек: Общественный Фонд Александра Князева, 2008. – 199 с.

255. Парамонов В. Россия и Центральная Азия: многостороннее сотрудничество в сфере безопасности / В. Парамонов, О. Столповский. – Defence Academy of the United Kingdom: Advanced Research and Assessment Group, 2008. – 15 с.

256. Парамонов В. Энергетические интересы и энергетическая политика Китая в Центральной Азии / В. Парамонов, А. Строков // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.3. – С.21-35.

257. Парамонов В. Этапы экономической политики Китая в Центральной Азии / В.Парамонов, А.Строков, О. Столповский // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.1. – С.120-131.

258. Парахонський Б.О. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: монографія / [Б. О. Парахонський, Ю. В. Павленко, А. З. Гончарук та ін.]; за ред. Б. О. Парахонського. – К.: НІСД, 2001. – 148 с.

259. Пейруз С. Наркотрафик в Центральной Азии. Плохо продуманная борьба? [Электронный ресурс] / С. Пейруз. – Режим доступа: www.ponarseurasia.org/sites/default/files/.../pepm218_russ_peyrouse_sept2012.pdf

260. Петерсен А. Россия, Китай и энергетическая геополитика в Центральной Азии / А. Петерсен, при участии К. Барыш. – М.: Центр европейских реформ; Моск. Центр Карнеги, 2012. – 90 с.

261. Петров В. Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления / В. Петров // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.3. – С. 59-73.

262. Петров Г.Н. Комплексное использование водно-энергетических ресурсов трансграничных рек Центральной Азии. Современное состояние, проблемы и пути их решения / Г.Н. Петров, Х.М.Ахмедов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 234 с.

263. Пилоты в Таджикистане освобождены в зале суда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bbc.co.uk/russian/russia/2011/11/111122_tajik_pilots.shtml

264. Плата за воду может серьезно поспорить страны Центральной Азии [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://neweurasia.info/archive/2001/econom/08_24_244.htm

265. Политика США в Центральной Азии 3.0 (Часть III) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stanradar.com/news/full/20141-politika-ssha-v-tsentralnoj-azii-30-chast-iii.html>

266. Положение оралманов в Казахстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?Month=1&Day=21&Year=2009>

267. Попов Д. Политика США в Центральной Азии и российские стратегические интересы [Электронный ресурс] / Д. Попов. – Режим доступа: <https://riss.ru/analytics/30426/>

268. Попов Д. Центральная Азия в китайской концепции экономического пояса Шёлкового пути и стратегические интересы России [Электронный ресурс] / Д. Попов. – Режим доступа: <https://riss.ru/analytics/30016/>

269. Постоянный нейтралитет – основа миролюбивой политики Туркменистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://turkmenistan.gov.tm/?id=9754>

270. Права трудящихся-мигрантов в Казахстане: анализ национального законодательства, международных стандартов и правоприменительной практики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro.../wcms_308877.pdf

271. Проблемы с водными ресурсами в Центральной Азии могут стать причиной конфликта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://aljazeera.ru/проблемы-с-водными-ресурсами-в-центра>

272. Проблемы трудовой миграции и пути их решения: материалы научно-практической конференции / Отв.редактор Р. Дж. Хайдаров. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 232 с.

273. Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы: материалы международной конференции, Худжанд, 26-28 июня 2007 г. – Бишкек: Институт Центральной Азии и Кавказа, 2007. – 296 с.

274. Прямые иностранные инвестиции в Трансадриатический газопровод составят миллиарды евро [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trend.az/business/energy/2534640.html>

275. Ради спасения Арала [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.com>

276. Рахимов М. Межгосударственные границы и проблемы безопасности в Центральной Азии [Электронный ресурс] / М. Рахимов. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1235459700>

277. Рахматулина Г. Приоритеты экономической политики Казахстана в условиях Таможенного Союза / Г. Рахматулина // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.2. – С.178-188.

278. Рахмонов Э.Ш. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Том 1 / Э.Ш. Рахмонов. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 477 с.

279. Рахмонов Э.Ш. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Том 2-3 / Э.Ш. Рахмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 704 с.
280. Ревякин С. Мировой экономический кризис и его влияние на социально-экономическую ситуацию в Казахстане / С. Ревякин // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №6(66). – С.73-91.
281. Региональный миграционный отчет / Под ред. А. ди Бартоломео, Ш. Макарян, А. Вейна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/.../RussiaAndCentralAsiaReport_2014_Ru.pdf?
282. Региональный экологический центр Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://carececo.org/about/istoriya/>
283. Россия выделила антинаркотической службе Киргизии 30 млн. дол. – ФСКН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gnk-kuzbass.ru/obzor-smi/rossiya-vyidelila-antinarkoticheskoy-slu.html>
284. Рысбеков Ю.Х. Трансграничные водные ресурсы Центральной Азии: политические и правовые аспекты бесконфликтного использования / Ю.Х. Рысбеков, под ред. В.С. Соколова. – Ташкент, 2008. – 324 с.
285. Саидазимова Г. Интеграция в ЦА: реалии, вызовы и возможности / Г.Саидазимова // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №3(9). – С.79-89.
286. Саидмурадов А. Концепция большой Центральной Азии во внешней политике США в Центрально-Азиатском регионе / А. Саидмурадов, Е. Пусеева // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.3. – С.118-126.
287. Сарсембаев М.А. Борьба с контрабандой мигрантов, незаконной миграцией в Казахстане и международное право / М.А. Сарсембаев // Казахстан-Спектр. – Алматы, 2005. – №. 3. – С. 24 – 27.
288. Сатпаев Д. Перспективы Центральной Азии в новой «Большой игре» [Электронный ресурс] / Д. Сатпаев. – Режим доступа: http://ratel.kz/outlook/perspektivy_tsentralnoj_azii_v_novoj_bolshoj_igre
289. Саттаров Р. Никакого движения в Центральной Азии в сторону открытости, модернизации и реальной демократии не будет до тех пор, пока

по этому пути не пойдет Россия [Электронный ресурс] / Р. Саттаров. – Режим доступа: <http://caa-network.org/archives/7741>

290. Седой Хазар - море дружбы и сотрудничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=6192>

291. Сидоров О. Исламский фактор во внутривполитической стабильности государств ЦА / О. Сидоров // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 1(49). – С.15-24.

292. Син Гуанчен. Шанхайская организация сотрудничества: приоритетные направления / Син Гуанчен // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №11. – С.68-75.

293. Ситнянский Г.Ю. Россия и Центральная Азия: вместе или врозь? Межэтнические отношения в Средней Азии и Казахстане и Россия / Г.Ю. Ситнянский. – М.: ИЭА РАН, 2011. – 290 с.

294. Смагулов К. Современная религиозная ситуация в Казахстане / К. Смагулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.3. – С.53-73.

295. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии / Ашимбаев М., Косиченко А., Султанов Б. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 216 с.

296. Соколов Б. Армия пустыни. Туркменские вооруженные силы с легкостью поместятся на стадионе средних размеров / Борис Соколов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vpk-news.ru/articles/16734>

297. Сотиболдиев Т. Экологические проблемы и угрозы ЦА в контексте национальной безопасности Республики Узбекистан [Электронный ресурс] / Т.Сотиболдиев. – Режим доступа: <http://annom.freenet.uz>.

298. Старчак М. США vs Россия в сотрудничестве с Таджикистаном в военно-политической сфере / М. Старчак // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.20-36.

299. Страны ЦА решили продолжить общую борьбу с терроризмом [Электронный ресурс] // Спутник. – 26.09.2016. – Режим доступа: <http://ru.sputnik-tj.com/asia/20160926/1020733547.html>

300. Структура ОДКБ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odkb-csto.org/structure/>

301. Султанов Б. Угрозы дестабилизации в Центральной Азии / Б. Султанов // Россия и новые государства Евразии. – 2016. – № 1. – С. 69–84.

302. Султанов Б.К. Центральная Азия в условиях геополитической трансформации и мирового экономического кризиса / Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 338 с.

303. Сыроежкин К. Китайское присутствие в Казахстане: мифы и реальность / К. Сыроежкин // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.1. – С.115-129.

304. Сыроежкин К. Присутствие Китая в энергетическом секторе Центральной Азии / К. Сыроежкин // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.23-47.

305. Сыроежкин К.Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. В трех книгах. Книга 1. В начале пути / К.Л.Сыроежкин. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 336 с.

306. Сыроежкин К.Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. В трех книгах. Книга 2. В формате стратегического партнерства / К.Л. Сыроежкин. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 384 с.

307. Сыроежкин К.Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. В трех книгах. Книга 3. Сборник документов / К.Л.Сыроежкин. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 524 с.

308. Сыроежкин К.Л. Пути и механизмы решения проблем региона ЦА. Роль и потенциал ОДКБ / К.Л. Сыроежкин // Вызовы безопасности в Центральной Азии. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – 150 с.

309. Таипова Г. Возможно ли создание безъядерной зоны в Центральной Азии? / Г. Таипова, В. Чумак // Ядерный контроль. – 1996. – № 20-21. – С. 26-30.

310. Таштемханова Р. М. Приграничный фактор в системе региональной политики Центральноазиатских республик / Р. М. Таштемханова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://c-linkage.com/icsees2015/uploads/2452.pdf>

311. Темирханова А. Угроза со стороны ИГИЛ в Центральной Азии / А. Темирханова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки Выпуск № 7 / 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ugroza-so-storony-igil-v-tsentralnoy-azii>

312. Теория международных отношений: хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – 400 с.

313. Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации: монография / К.К.Токаев. – Алматы: АО «САК», 2000. – 583 с.

314. Толипов Ф. К вопросу о «большой стратегии» Узбекистана / Ф. Толипов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.3. – С.171-183.

315. Томберг И. Газ Центральной Азии в меняющемся геополитическом контексте / И. Томберг // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.7-23.

316. Тофан А. В. Стратегические интересы США, России и Китая в Центральной Азии на современном этапе / А. В. Тофан // Интерактивная наука. – 2016. – № 10. – С. 86-90.

317. Тренин Д. Традиционные и новые вызовы безопасности в международных отношениях [Электронный ресурс] / Д.Тренин. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/2015/06/08/ru-60343/i9md>

318. Трофимов Д.А. К вопросу об этнотерриториальных и пограничных проблемах в Центральной Азии / Д. Трофимов // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – №1. – С.60-71.

319. Трофимов Д.А. Этнорегиональные и пограничные проблемы в Центральной Азии / Д.А. Трофимов // Северо-Восточная и Центральная Азия.

Динамика международных и межрегиональных взаимодействий. – М., 2004. – С. 443-449.

320. Турарбекова Р. Политика Китая в отношении соседних стран Центральной Азии / Р. Турарбекова, Т. Шибко // Международное право и международные отношения. – 2010 – № 5. – С.17-29.

321. Тюркер А.Т. Российские и китайские интересы в Центральной Азии: сравнительный анализ / А.Т. Тюркер // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.121-131.

322. Утверждена новая военная доктрина Туркменистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/41436.html>

323. Ушакова Н. Центрально-азиатское сотрудничество: направления трансформации / Н. Ушакова // Центральная Азия и Кавказ. – 2003. – №3(27). – С.142-51.

324. Факторы внешнего влияния на межэтнические отношения в Республике Казахстан: коллективная монография / Под ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 112 с.

325. Фараджирад А. Афганский терроризм и нестабильность в Центральной Азии / А. Фараджирад, Дж. Хансари, З. Радмехр, М. Дархор // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.3 – С.33-46.

326. Фараджирад А.Р. Трубопровод ТАРІ и его влияние на региональное и межрегиональное соперничество / А.Р. Фараджирад, Г. Моради // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. Вып.2. – С.94-112.

327. Фридман Э. Авторитарные режимы, религиозные права мусульман в Центральной Азии и недостаточное освещение нарушений этих прав в иностранной прессе / Э. Фридман // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.1. – С.164-180.

328. Фролова И. Китайский проект "Экономический пояс Шёлкового пути": развитие, проблемы, перспективы / И. Фролова // Проблемы национальной стратегии. – 2016. – № 5 (38). – С.47-67

329. Хакназаров У. Водно-энергетический эгоизм Бишкека и Душанбе угрожает всей Центральной Азии [Электронный ресурс] / У. Хакназаров. – Режим доступа: <http://www.analitika.org/ca/water-and-energetics/1443-20060628010645894.html>

330. Халатян А. Центральная Азия: пролонгация династических режимов приближает «Арабскую весну» [Электронный ресурс] / А. Халатян // EADaily. – 2016. – 30 мая. – Режим доступа: <https://easily.com/ru/news/2016/05/30/centralnaya-aziya-prolongaciya-dinasticheskikh-rezhimov-priblizhayet-arabskuyu-vesnu>

331. Хасанов М. Внешнедолговое положение стран Центральной Азии: ретроспективно-сравнительный анализ / М. Хасанов // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.2. – С.169-182.

332. Холики А. Водные ресурсы – источник конфликтов [Электронный ресурс] / А. Холики, Н. Рахимов. – Режим доступа: <http://kisi.kz/img/docs/1143.pdf>

333. Хусаинов Б. Казахстан: национальная составляющая глобального экономического кризиса / Б. Хусаинов, С. Аханов // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.1. – С.131-154.

334. Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы / Под ред. К.Л.Сыроежкина. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан. – 2011. – 456 с.

335. Центральная Азия. Исследование регионального потенциала экспорта электроэнергии: основной отчет Всемирного Банка (русский) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://documents.vsemirnyjbank.org/curated/ru/2004/12/6352791/central-asia-regional-electricity-export-potential-study-vol-1-2-main-report>

336. Центральная Азия: 1991-2009 гг.: монография / Под ред. Б.К. Султанова. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2010. – 300 с.

337. Центральная Азия: актуальные акценты международного сотрудничества: сборник докладов / Ред. А.И. Подберезкин, А.А. Орлов, В.М. Сергеев. – М.: МГИМО-Университет, 2010. – 169 с.

338. Центральная Азия: роль в перестройке мировых рынков нефти и природного газа / Под ред. С.В. Жукова. – М.: ИМЭМО РАН, 2014. – 104 с.

339. Чесноков А.С. Миграционная политика и процессы в странах ШОС [Электронный ресурс] / А.С. Чесноков // Актуальные проблемы развития ШОС. – 2010. – С.154-160. – Режим доступа: <http://www.journals.urfu.ru/index.php/Izvestia3/article/view/459/451>

340. Чжао Хуашен. Китай, Россия, США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии / Чжао Хуашен // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – № 4. – С. 131-141.

341. Чжао Хуашен. ШОС: перспективы и вызовы / Чжао Хуашен // Сборник материалов международной научной конференции «ШОС в поисках нового понимания безопасности». – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан. – 2007. – С. 141-148.

342. Чжао Хуашэн. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества / Чжао Хуашэн // Рабочие материалы: М.: Московский Центр Карнеги, 2005. – Вып.5. – 117 с.

343. Что изменится для кыргызских мигрантов после ратификации Договора о присоединении к ЕАЭС? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zpress.kg/news/news_only/10/41811/360.py

344. Чуфрин Г.И. Россия в Центральной Азии: монография / Г.И. Чуфрин. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 220 с.

345. Шадиметова Ю. Основные вызовы экологической безопасности и устойчивому развитию в регионах ОБСЕ: деградация земель, загрязнение почвы и управление водными ресурсами / Ю.Шадиметов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.osce.org/cio/101297>

346. Шаймергенов Т. Казахстан и НАТО: оценка вероятных перспектив сотрудничества / Т. Шаймергенов, М. Биекенов // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.1. – С.40-59.

347. Шайхутдинов М. Казахстан и стратегические интересы глобальных игроков в Центральной Азии / М. Шайхутдинов // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №3(63). – С.158-168.

348. Шеръязданова К.Г. Центральная Азия в динамике современных интеграционных тенденций / К.Г. Шеръязданова. – Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2008. – 349 с.

349. Шустов А. США расширяют военную помощь Средней Азии / А. Шустов // Независимая газета. – 2016. – 11 апреля.

350. Эйвазов Дж. Запад и постсоветская Центральная Евразия: некоторые аспекты стратегии безопасности США и ЕС в регионе / Дж. Эйвазов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.1. – С.7-26.

351. Эйвазов Дж. Китай в Центральной Евразии: интересы безопасности и геополитическая активность / Дж.Эйвазов // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т.13. – Вып.1. – С.8-22.

352. Эйвазов Дж. Некоторые вопросы применения теории региональных комплексов безопасности к изучению политической системы постсоветского пространства / Дж. Эйвазов // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.2. – С.19-29.

353. Эйвазов Дж. Структурные факторы в развитии региональных систем безопасности (на примере регионов постсоветской Центральной Евразии) / Дж. Эйвазов // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15. – Вып.1. – С.93-121.

354. Экологические проблемы. Евразийское пространство / Ред. кол.: В.А. Садовничий и др. – М.: Издательство Московского университета, 2014. – 624 с.

355. Эксперты назвали основные политические и экономические тренды 2016 года для стран Центральной Азии [Электронный ресурс]. –

Режим доступа: <http://ortcom.kz/ru/briefing/eksperti-nazvali-osnovnie-politicheskie-i-ekonomicheskie-trendi-2016-goda-dlya-stran-tsentralnoio-azii.8404>

356. Эргашев Б. Общациональные идеологии в независимых государствах Центральной Азии и Южного Кавказа: феномен, специфика, перспективы / Б. Эргашев // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.1. – С.129-139.

357. Эшмент Б. Распределение водных ресурсов в Центральной Азии. Неразрешимая проблема? [Электронный ресурс] / Б. Эшмент. – Режим доступа: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/moskau/08598.pdf> 94

358. Южный фланг СНГ: Центральная Азия-Каспий-Кавказ: возможности и вызовы для России / Под ред. М. М. Наринского и А. В. Мальгина. – М.: Центр постсоветских исследований МГИМО, 2003. – 370 с.

359. Юлдашева Г. Стратегия США в Центральной Азии: проблемы и достижения / Г. Юлдашева // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т.14. – Вып.2. – С.167-178.

360. Ядерное нераспространение: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. В 2-х т. Том I / [И.А.Ахтамзян и др]; под общ ред. В.А.Орлова. – М.: ПИР-Центр, 2002. – 528 с.

361. Adams L. Can we apply postcolonial theory to Central Eurasia? / L. Adams // Central Eurasian Studies Review. – 2008. – Vol.7, No.1. – P.2-7.

362. Akbarzadeh S. Uzbekistan and the United States. Authoritarianism, Islamism and Washington's Security Agenda / S. Akbarzadeh. – London: Zed Books, 2005. – 192 pp.

363. Akiner Sh. Soviet Military Legacy in Kazakhstan / Sh. Akiner // Jans Intelligence Review. – December, 1994. – P. 552-555.

364. Akiner Sh. Tajikistan: Disintegration or Reconciliation? / Sh.Akiner // Central Asian and Caucasian Prospect Series. – London: RIIA, 2001. – P. 57-78.

365. Allison R. Blockaden und Anreize. Autoritarismus und regionale Kooperation / R.Allison // Osteuropa. – № 58. – P. 257-275.

366. Allison R. Central Asian Security: The New International Context / R. Allison, L. Jonson. – London: Royal Institute of International Affairs and Washington: Brookings Institution Press. – 2001. – 277 pp.

367. Allison R. Virtual regionalism, regional structures and regime security in Central Asia. / R. Allison, L. Jonson // Central Asian Survey. – 2008. – Vol. 27. – № 2. – June. – P. 185-202.

368. Baran Z. Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU / Z. Baran, S. F. Starr, S.E. Cornell. – Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006. – 57 pp.

369. Blank S. After Two World Wars: Reflections on the American Strategic Revolution in Central Asia / S.Blank. – Strategic Studies Institute, 2005. – 61 pp.

370. Blank S. Challenges and Opportunities for the Obama Administration in Central Asia / S.Blank. – Strategic Studies Institute, 2009. – 57 pp.

371. Blank S.J. Turkmenistan and Central Asia after Niyazov [Electronic resource] / S.J. Blank – Strategic Studies Institute. – September 2007. – 93 pp. – Mode of access: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?pubID=791>

372. Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives / Z. Brzezinski. - N.Y.: Basic Books, 1997. – 215 pp.

373. Burnashev R. Regional Security in Central Asia: Military Aspects / R. Burnashev // Central Asia: a gathering storm? / Ed. by B. Rumer. M. E. Sharp. – New York, 2002. – P. 114-167.

374. Buzan B. People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era / Barry Buzan. - University of North Carolina Press Unknown Binding. – 1983. – 262 pp.

375. Buzan B. International Security: A New Framework for Analysis / B. Buzan, O. Wæver, J. de Wilde. – Lynne Rienner Publishers, 1998. – 239 p.

376. Carr E. H. The Twenty Years' Crisis. 1919-1939 / E. H. Carr. – London, 1940. – 244 pp.

377. Cornell S.E. The United States and Central Asia: In the Steppes to Stay? / S.Cornell // Cambridge Review of International Affairs. – Volume 17. – № 2. – July 2004. – P. 240 – 251.

378. Daly J. Anatomy of a Crisis: U.S.-Uzbekistan Relations, 2001-2005 / J. Daly, K. Meppen, V. Socor, F. Starr. – Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006. – 112 pp.

379. Dannreuter R. Creating New States in Central Asia: the Strategic Implications of the Collapse of Soviet Power in Central Asia / R.Dannreuter // Adelphi Papers 288. – 994. – P.3-48.

380. Dannreuter R. Security in Central Asia / R.Danreuter. – London: IISS, 1993. – 280 pp.

381. Davis J.K. Central Asia in U.S. Strategy and Operational Planning: where do we go from here? / J.Davis, M.Sweeney, J. Michael / The Institute for Foreign Policy Analysis. – Washington, D.C. – February 2004. – 83 pp.

382. Devin G. Explaining and Understanding International Relations / G. Devin, M.Hollis, S. Smith. – Oxford: Clarendon Press, 1991. – 240 pp.

383. Devin G. Sociologie des relations internationales / G. Devin. – Paris : La Découverte, 2007. – 125 pp.

384. Dowling M. Central Asia's Economy: Mapping Future Prospects to 2015 / M. Dowling, G. Wignaraja. – Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Johns Hopkins University: SAIS, 2006. – 114 pp.

385. Eurasian Disunion: Russia's Vulnerable Flanks [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ca-portal.ru/article:33885>

386. Fuller G.E. Central Asia. The new geopolitics / G.E.Fuller. – Santa Monica: RAND, 1992. – 86 pp.

387. Heathershaw J. Contesting Danger: A New Agenda for Policy and Scholarship on Central Asia / J. Heathershaw, N. Megoran // International Affairs (London). – May 2011. – Vol. 87, No.3. – P. 589-612.

388. Hoffmann S. The Uses and Limits of International Law [1973] / S. Hoffmann // International Politics. Enduring Concepts and Contemporary Issues. 7-th edition. Art R. J., Jervis R. (eds.). – New York: Longman, 2005. – 594 pp.
389. Hollis M. Explaining and Understanding International Relations / M. Hollis, S. Smith. – Oxford: Clarendon Press, 1991. – 240 pp.
390. Islam I. The U.S. Role and Policy in Central Asia: Energy and Beyond /I.Islam // The Arts Faculty Journal. – July 2010 – June 2011. – P. 33-51.
391. Jonson L. Tajikistan in the new Central Asia: geopolitics, great power rivalry and radical Islam / L. Jonson. – London: I.B. Tauris, 2006. – 252 p.
392. Keohane R.O. Complex of Interdependence and the Role of Force [1977] / R.O. Keohane, J.S. Nye // International Politics. Enduring Concepts and Contemporary Issues. 7-th edition. Art R. J., Jervis R. (eds.). – New York: Longman, 2005. – 594 pp.
393. Keohane R.O. Theory of International Politics / R.O. Keohane, K. N.Waltz. – McGraw-Hill, 1979. – 251 pp.
394. Kubicek P. The Commonwealth of Independent States: An Example of Failed Regionalism? / P. Kubicek // Review of International Studies. – February 2009. – Vol.35, Supplement S1. – P. 237-256.
395. Laruelle M. China as a Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies [Electronic resource] / M. Laruelle, S. Peyrouse. – Central Asia Caucasus Institute. Silk Road Studies Program, 2009. – 203 p. – Mode of access: http://www.isdp.eu/images/stories/isdp-main-pdf/2009_laurellepeyrouse_book_china-as-a-neighbor.pdf
396. Latypov A. Understanding post 9/11 drug control policy and politics in Central Asia / A. Latypov // International Journal of Drug Policy. – September 2009. – Vol.20, Issue 5. – P. 387-391.
397. Legvold R. New US Strategy in Central Asia / R. Legvold. – NY, 2005. – 167 pp.
398. Legvold R. Thinking Strategically: Kazakhstan, the Major Powers and the Central Asian Nexus / R. Legvold. – Cambridge: The MIT Press, 2003. – 292 pp.

399. Libert B. Water and Energy Crisis in Central Asia [Electronic resource] / B. Libert, E. Orolbaev, Y. Steklov // China and Eurasia Forum Quarterly. – №6(2008). – Mode of access: <http://www.chinaeurasia.org/archive/47-2008/88-volume-6-no-3-2008.html>

400. Lifan Li. Geopolitical Interests of Russia, the U.S. and China in Central Asia / L. Lifan, D. Shiwu // Central Asia and the Caucasus. – 2004. – № 3 (27). – P. 139 - 146.

401. Lillis J. US–Uzbekistan relations: Another step toward rapprochement? [Electronic resource] / J. Lillis // Eurasianet.org. – January 23, 2008. – Mode of access: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav012308b.shtml>.

402. Linn J. Central Asian Regional Integration and Cooperation: Reality or Mirage? / J. Linn // The economics of the post-soviet and Eurasian integration. Yearbook 2012. – Eurasian Development Bank, 2012. – P.96-117.

403. Lippman W. US Foreign Policy: Shield of the Republic / W. Lippman. – Boston, 1943. – 173 p.

404. Luard E. The Globalization of Politics. The Changed Focus of Political Action in the Modern World / E.Luard. – New York: New York University Press, 1990. – 195 pp.

405. MacFarlane S.N. The United States and Regionalism in Central Asia / N.MacFarlane // International Affairs. – № 80, 3 (2004). – P. 447 – 461.

406. Malik H. The Roles of the United States, Russia, and China in the New World Order / H. Malik. – London: St. Martin's, 1997. – 333 pp.

407. Marat E. Impact of Drug Trade and Organized Crime on State Functioning in Kyrgyzstan and Tajikistan / E. Marat // China and Eurasia Forum Quarterly. – 2006. – Volume 4, No. 1. – P. 93-111.

408. Marat E. Labor Migration in Central Asia: Implications of the Global Economic Crisis / E. Marat. - Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006. – 50 pp.

409. Mashrab F. Tajikistan wary of Iranians bearing gifts [Electronic resource] / F. Mashrab // Asia Times Online. – Mar 30, 2012. – Mode of access: http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/NC30Ak03.html.

410. Mayer M. US Grand Strategy and Central Asia: Merging Geopolitics and Ideology / M.Mayer / Defence and Security Studies. – Oslo, 2008. – 143 pp.

411. McDermott R. Countering Global Terrorism: Developing the Anti-Terrorist Capabilities of the Central Asian Militaries / R.McDermott. – Strategic Studies Institute, 2004. – 46 p.

412. McDermott R.N. Kazakhstan's Defense Policy: An Assessment of the Trends [Electronic resource] / R.N. McDermott // Strategic Studies Institute of the United States Army War College. – 2009. – Mode of access: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/PUB904.pdf>.

413. McMann K.M. Economic Autonomy and Democracy. Hybrid Regimes in Russia and Kyrgyzstan. / K.M. McMann. – N.Y.: Cambridge University Press, 2006. – 278 pp.

414. Menon R. The New Great Game in Central Asia / R. Menon // Survival. – Volume 45. – №2. – Summer 2003. – P. 187 - 204.

415. Migration and Remittances Fact Book 2011. 2-nd Edition. – Washington DC: World Bank, 2011. – 264 pp.

416. Montbrial T. de 2000. L'entrée dans le xxi siècle. Rapport annuel mondial sur le système économique et les strategies / T.de Montbrial, P.J.Ramsès. – Dunod, 1999. – 424 pp.

417. Montbrial T. de. L'action et le système du monde / Thierry de Montbrial. – Paris: Presses Universitaires de France, 2002. – 472 pp.

418. Morgentau Hans J. Politics Among Nations. 6rd Edition. Revised by Kenneth W. Thompson/ Hans J.Morgentau. – New York: Alfred. A. Knopf: Distributed by Random House, 1985. – 688 pp.

419. National Security Strategy [Electronic resource]. – The White House. – Washington. – February 2015. – 35 pp. – Mode of access: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf

420. Nichol J. Central Asia's Security: Issues and Implications for U.S. Interests [Electronic resource] / J. Nichol. – Congressional Research Service. – March 11, 2010. – 67 pp. – Mode of access: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL30294.pdf>.

421. Nichol J. Kyrgyzstan: Recent Developments and U.S. Interests [Electronic resource] / J. Nichol– Congressional Research Service. – October 26, 2012. – 19 pp. – Mode of access: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/97-690.pdf>.

422. Olcott M.B. Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States / M.B. Olcott., A. Aslund, S. Garnett. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999. – 271 pp.

423. Olcott M.B. State building and Security Threats in Central Asia / M.B. Olcott // Russia after the Fall. – W.: Brookings Institute Press, 2002. – P.221-241.

424. Peimani H. Regional Security and the Future of Central Asia: the Competition of Iran, Turkey, and Russia / H. Peimani. – L.: Praeger, 1998. – 151 pp.

425. Petersen A. Central Asia's New Energy Giant: China. / A. Petersen // The Atlantic. – 2013. – № 7. – P. 28-49.

426. Pomfret R. National Borders and Disintegration of Market Area in Central Asia after 1991 / U. Mueller and H. Schultz (eds.) // National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe. – Berlin: Verlag, 2002. – P. 261-283.

427. Pomfret R. Resource management and transition in Central Asia, Azerbaijan and Mongolia / R. Pomfret // Journal of Asian Economics. – April 2012. – Vol.23, Issue 2. – P. 146-156.

428. Pomfret R. The Central Asian Economies since Independence / R. Pomfret. – Princeton (NJ): Princeton University Press, 2006. – 256 pp.

429. Raballand G. L'Asie Centrale ou la fatalité de l'enclavement? / G. Raballand. – Paris: L'Harmattan, 2005. – 360 pp.

430. Rahimov M. Central Asia Nations and Border issues [Electronic resource] / M. Rahimov, G. Urazaeva // Conflict Studies Research Center, Central Asia Series. – Mode of access: <http://www.da.mod.uk/csrs>

431. Rashid A. Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia / A. Rashid. – Washington: Penguin Books, 2003. – 281 pp.
432. Rubinstein A. Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia, Turkey and Iran / A. Z. Rubinstein, O. M. Smolansky. – NY.: E. Sharpe, 1995. – 290 pp.
433. Rumer E. Central Asia: Views from Washington, Moscow and Beijing / E. Rumer, D. Trenin, Z. Huasheng. – Armork. – New York, 2007. – 224 pp.
434. Rumer E.B. Central Asia: A Gathering Storm / E.B. Rumer. – New York: M.E. Sharpe, 2002. – 178 pp.
435. Rumer E.B. Flashman's Revenge: Central Asia after September 11 [Electronic resource] / E.B. Rumer. – Mode of access: <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=25502>
436. Science and International Security: New Perspectives for a Changing World Order / Ed. Eric H. Arnett. – Washington, D.C.: American Association for the Advancement of Science, 1991. – 523 pp.
437. Security Dilemmas in Russia and Eurasia / Ed. by R. Allison; C. Bluth. – London: The Royal Institute of International Affairs. Russia and Eurasia Program, 1998. – 358 pp.
438. SIPRI Yearbook 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.sipri.org/yearbook/2015>
439. Starr S. A «Greater Central Asia Partnership» for Afghanistan and Its Neighbors / S. Starr // Silk Road Paper. – Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Johns Hopkins University: SAIS, 2005. – 38 pp.
440. Starr S. F. Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia / S. F. Starr. – Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Johns Hopkins University: SAIS, 2006. – 27 pp.
441. Starr S. F. The Key to Success in Afghanistan. A Modern Silk Road Strategy / S. Starr, A.C. Kuchins // Silk Road Paper. – Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Johns Hopkins University: SAIS, 2010. – 50 pp.

442. Stobdan P. Central Asia. Democracy, Instability and Strategic Game in Kyrgyzstan / P.Stobdan. – New Dehli: Pentagon Press, 2014. – 276 pp.
443. Sutter R.G. The United States in Asia / R.Sutter. – Rowman & Littlefield Publishers. – Plymouth, 2008. – 330 pp.
444. Swanstrom N. Traditional and Non-Traditional Security Threats in Central Asia: Connecting the New and the Old / N. Swanstrom // China and Eurasia Forum. – Volume 8, No. 2 (2010). – P. 35-51.
445. Tazhin M. The Geopolitical Role of the Main Global Players in Central Asia / M.Tazhin // American Foreign Policy Interests. – №30. – 2008. – P. 63-69.
446. The World Factbook, Central Intelligence Agency [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
447. The World Factbook. Country comparison: Military Expenditures [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2034rank.html>
448. Turker A.T. Geopolitics of Caspian Oil and Gas / A.T.Turker // International Journal of Social Sciences and Humanity Studies. – Volume 4. – №1. – 2012. – P. 33 - 42.
449. Voloshenko I.O. The policy of the Central Asian countries (Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan) in the energy sector / I.O. Voloshenko, M.S.Doroshko // Actual problems of international relations. – K.: of international relations of Kyiv Taras Shevchenko national University, 2016. – №129. – P. 4-15
450. Wæver O. Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe/ O. Wæver and others. – London: Pinter, 1993. – 378 pp.
451. Waltz K. N. Theory of International Politics / K. N.Waltz. – McGraw-Hill, 1979. – 251 pp.
452. World Drug Report 2015 // United Nations Office on Drugs and Crime. – 127 pp.

453. World Drug Report 2016 // United Nations Office on Drugs and Crime. – 174 pp.

454. Zabortseva Y.N. From the «forgotten region» to the «great game» region: On the development of geopolitics in Central Asia / Y.N. Zabortseva // Journal of Eurasian Studies. – July 2012. – Vol.3, Issue 2. – P. 168-176.

455. Zentralasien: eine Innenansicht (English Übersetzung). – Berlin: Fridrich Ebert Stiftung, 2006. – 498 pp .

456. Zhangozha R. The Central-Asia Region: Variants of Geopolitical Orientation in the Context of the Anti-Terrorism Operations of the Western Alliance / R. Zhangozha // Central Asia on Display. – Vienna: Central Asian Studies. – Bd.2. – 2001. – P. 89-101.

457. Zhangozha R. The Shadow of Islamic Radicalism over Cenral Asia. / R. Zhangozha // Cenral Asia on Display. – Vienna: Central Asian Studies. Bd.2. – 2003 – P. 101-109.

458. Zhao Huasheng A Chinese View on the US Role for Security Providing in Central Asia / Zhao Huasheng // Cooperation of Central Asian Countries and the USA for Security Providing in the Region. – Almaty: IWEP, 2005. – P. 41-58.

2. Дисертації, автореферати дисертацій

459. Баранов А.Ю. Шанхайская организация сотрудничества и политика США в Центральной Азии.: дис. канд. пол. наук.: 23.00.04./ А.Ю. Баранов. – М., 2010. – 196 с.

460. Гумеров Р.А. Геополитические интересы США, Китая и России в Центральной Азии. : дис. канд. пол. наук.: 23.00.04. / Р.А. Гумеров. – М., 2009. – 132 с.

461. Гусаков В.В. Інтеграція пострадянських держав Середньої Азії у світове співтовариство в 90–ті роки : Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / В. В. Гусаков; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 199 с.

462. Дорофеев Д.В. Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Центральної Азії : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Д.В. Дорофеев. – НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2007. – 20 с.

463. Жангожа Р.Н. Трансформация идентичности новых независимых государств Центральной Азии в системе современных международных отношений : дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.04 / Р.Н. Жангожа; НАН [Украины], Институт мировой экономики и международных отношений. – К., 2006. – 436 с.

464. Иманкулов К.А. Проблемы обеспечения региональной безопасности в глобализирующемся мире (на примере Центральной Азии): автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / К.А. Иманкулов. – М., 2006. – 25 с.

465. Ким Мин Чул. Формирование системы региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Ким Мин Чул. – Бишкек, 2009. – 27 с.

466. Маслов В.И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / В.И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 18 с.

467. Молдалиев О.А. Приоритетные проблемы нетрадиционных угроз безопасности Центральной Азии в условиях глобализации: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / О.А. Молдалиев. – Бишкек, 2003. – 21 с.

468. Мурашкіна М.З. Взаємодія та суперництво Росії, США і Китаю в Центральній Азії.: дис. канд. пол. наук.: 23.00.04./ М.З. Мурашкіна. – Миколаїв, 2015. – 252 с.

469. Ткаченко І.В. Політологічні аспекти міжцивілізаційних процесів в Центральній Азії: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.04 / І.В. Ткаченко. - НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2005. – 16 с.

470. Троицкий Е.Ф. Политика США в Центральной Азии в 1992 – 2000 гг.: дис. канд. ист. наук.: 07.00.03./ Е.Ф. Троицкий. – Томск, 2003. – 244 с.

471. Шохзода С. Формирование структуры региональной безопасности Центральной Азии в контексте трансформации современной системы международных отношений: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / С. Шохзода. – М., 2006. – 296 с.

472. Autumn L. P. Tying Down Gulliver: How Weak States Control the Design of International Institutions. Ph.D. Dissertation [Electronic resource]. – The Ohio State University. – 2009. – Mode of access: http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi/Payton%20Autumn%20Lockwood.pdf?acc_num=osu1250222881